

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет «Одеська юридична академія»

Кафедра філософії

ЛОГІКА

Навчально-методичний посібник

*для підготовки здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
зі спеціальностей D8 «Право» та K9 «Правоохоронна діяльність»*

Одеса
Фенікс
2026

*Рекомендовано навчально-методичною радою
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол 3 от 06.02.2026 р.)*

Укладачі:

Крижановська Т. О. – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії НУ «ОЮА» (ORCID ID 0000-0002-6391-6871);

Токар Л. В. – асистент кафедри філософії НУ «ОЮА» (ORCID ID 0000-0002-0690-4655).

Рецензенти:

Худенко Андрій Володимирович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та гуманітарних дисциплін Одеської національної музичної академії імені А. В. Нежданової;

Секундант Сергій Григорович – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова.

Б 82 **Логіка** : навч.-метод. посіб. для підготовки здобувачів першого (бакалавр.) рівня вищ. осв. зі спец. D8 «Право» та K9 «Правоохоронна діяльність» [Електронне видання] / уклад.: Т. О. Крижановська, Л. В. Токар ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». – Одеса : Фенікс, 2026. – 188 с. – Режим доступу:...

ISBN 978-617-8763-05-3

Навчально-методичний посібник призначений для здобувачів вищої освіти, які вивчають дисципліну «Логіка».

У посібнику викладено зміст навчальної дисципліни за темами лекцій і практичних занять, практичні завдання з курсу, перелік тем для самостійної та індивідуальної роботи, питання для перевірки знань з навчальної дисципліни, а також рекомендований перелік джерел.

Рекомендовано використовувати у навчальній роботі при підготовці фахівців за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти.

УДК 16 (075.8)

ВСТУП

На початку вивчення дисципліни «Логіка» досить поширеним є упереджене ставлення до неї як до абстрактного набору незрозумілих формул, позначень і правил, віддалених від реального мислення. Однак те, що спершу здається складним, у процесі навчання та розв'язання практичних завдань поступово перетворюється на чіткий і дієвий інструмент. Чим глибше здобувач занурюється в курс і чим більш системно застосовує логічні прийоми на практиці, тим виразніше усвідомлює силу логіки. Вона постає не просто як система знань, а як перевага – здатність мислити впорядковано, когерентно та свідомо керувати власними висновками.

У світі швидких інформаційних потоків, стрімких змін і постійної комунікації особливо цінною стає здатність ясно формулювати думки, виявляти суперечності, будувати переконливі аргументи та ухвалювати обґрунтовані рішення. Для фахівців у сфері права та правоохоронної діяльності ця здатність має принципове значення, адже їм часто доводиться діяти в умовах неповноти інформації, суперечливих свідчень і конкуруючих версій.

Водночас важливо розуміти: людина може міркувати правильно, не знаючи жодного правила силогізму, і, навпаки, формально володіючи ними, залишатися посереднім провідником до істини. Проте існує принципова різниця між тим, щоб просто «мати думку», і тим, щоб дати відповідь, передусім самому собі, на запитання: на якій підставі я це стверджую? Що з цього справді випливає, а що – ні, попри досвід, інтуїцію чи бажання? Логіка робить міркування прозорішим, а знання логіки – цей процес усвідомленим. Вона навчає відрізняти підстави від висновків, помічати пропущені ланки в міркуванні, виявляти неявні припущення, які часто маскуються словами «очевидно», «безсумнівно», «це логічно випливає» тощо.

Однак для того, щоб знання про форми мислення, правила та закони логіки набули практичного втілення, необхідне регулярне тренування. Саме тому в цьому посібнику до кожної теми подано завдання для самостійної та індивідуальної роботи, виконання яких допоможе перетворити теоретичні знання на практичні навички й розвинути логічне мислення. Окремо передбачено блок вправ для роботи в міні-групах. Він дає змогу побачити різні підходи до розв'язання завдань, навчитися аргу-

ментовано критикувати позиції інших і водночас критично оцінювати власні висновки. У результаті систематичного опанування логіки формується культура мислення, яка підтримує важливі для професійної діяльності правників і фахівців у сфері правоохоронної діяльності етичні чесноти: інтелектуальну чесність, неупередженість та відповідальність.

Метою вивчення логіки є формування у здобувачів освіти системного та нормативно коректного мислення, необхідного для професійної діяльності у сфері права та правоохоронної діяльності. Курс покликаний забезпечити інтелектуальну дисципліну мислення, що є необхідною передумовою професійної правничої компетентності та прийняття юридично значущих рішень.

Завдання курсу:

- засвоїти предмет, методи та основні категорії логіки як нормативної науки; зрозуміти природу логіки як здатності розуму і як системи знань, що забезпечує правильність юридичного мислення; опанувати семіотичні основи логічного аналізу правових текстів;
- навчитися працювати з поняттями як формами думки; визначати обсяг і зміст понять; класифікувати поняття за різними критеріями; застосовувати схеми відношень між поняттями (кола Ейлера) для структурування інформації, в тому числі, пов'язаної з професійною діяльністю;
- вміти здійснювати основні логічні операції над поняттями, дотримуючись логічних правил;
- правильно будувати й аналізувати висловлювання; визначати їхню структуру, логічний тип та відношення між судженнями з метою коректного тлумачення норм права;
- опанувати закони логіки та вміти виявляти логічні помилки, що виникають у правозастосовній діяльності, юридичній аргументації та публічній комунікації;
- вміти розрізняти типи міркувань, оцінювати їх правильність, та надійність; розвивати навички побудови дедуктивних, індуктивних міркувань та висновків за аналогією;
- опанувати основи аргументації; вміти будувати доведення, здійснювати спростування, брати участь у суперечках, дотримуючись логічних вимог і правил; оцінювати переконливість юридичних аргументів;
- формулювати й перевіряти гіпотези; встановлювати причинно-наслідкові зв'язки при аналізі правових ситуацій;

- працювати самостійно та в команді під час розв'язання практичних завдань; наводити приклади до теоретичних положень, аналізувати конкретні ситуації з точки зору логічної коректності;
- розвивати культуру нормативно коректного, системного та критичного мислення як складову професійної правничої компетентності

Оволодіння курсом «Логіка» здійснюється на засадах поєднання різних форм організації навчального процесу, що забезпечують послідовне формування теоретичних знань і практичних умінь. Навчання передбачає читання лекцій, проведення практичних занять, виконання самостійної та індивідуальної роботи, а також підсумковий контроль у формі заліку. Лекційні заняття з елементами проблемного викладу та мінідискусій спрямовані на систематизоване викладення теоретичних засад логіки, формування цілісного розуміння її предмета, категоріального апарату та основних закономірностей правильного мислення. Лекції виконують орієнтаційну й концептуальну функцію, задаючи логіку опанування навчального матеріалу.

Практичні заняття мають прикладний характер і передбачають аналіз конкретних прикладів, розв'язання логічних задач, виконання вправ, обговорення проблемних ситуацій. Вони спрямовані на розвиток умінь застосовувати логічні правила та інструменти до аналізу висловлювань, міркувань і аргументації.

Важливою складовою технології навчання є робота в мінігрупах, у межах якої здобувачі формулюють визначення, виділяють ознаки, порівнюють варіанти, аналізують ситуаційні описи, оцінюють міркування, встановлюють ключові порушення, ставлять уточнювальні запитання, виробляють спільну позицію. Окремо слід виділити взаємну експертизу та моделювання дискусії. Ці форми роботи дають здобувачеві можливість виступати в ролі експерта, пропонента, опонента. Такий формат роботи сприяє розвитку критичного мислення та формує культуру комунікації, в якій потрібно не лише сформулювати відповідь, а й уміти її захистити, пояснити й узгодити з іншими учасниками обговорення.

Самостійна робота студентів передбачає опрацювання навчальної та наукової літератури, виконання тренувальних завдань, підготовку до практичних занять і контролю знань. Вона передбачає створення порівняльних таблиць, аналітичних довідок, мінідослідження, робо-

ту з науковими джерелами та правничими текстами. Індивідуальні завдання спрямовані на поглиблення розуміння окремих тем курсу та розвиток навичок самостійного логічного аналізу. Такий формат поглиблює індивідуальну відповідальність за результат, розвиває навичку письмового логічного послідовного викладу міркування.

Форми проведення поточного контролю: усне опитування, розв'язування логічних задач, аналіз прикладів із правничих текстів, виконання індивідуальних та самостійних завдань, робота в мінігрупах, участь у моделюванні дискусій. Проміжний контроль проводиться після завершення окремих змістових модулів з метою визначення рівня розуміння здобувачами логічних категорій і правил. Форми проведення проміжного контролю: тестування, контрольні роботи. Підсумковий залік є формою контролю, що дозволяє оцінити рівень засвоєння теоретичних положень курсу та сформованість умінь застосовувати логічні знання в навчальній і професійній діяльності.

Критерії оцінювання знань здобувачів

Оцінювання результатів навчання здобувачів вищої освіти щодо опанування навчальної дисципліни здійснюється відповідно до Положення про організацію освітнього процесу в Національному університеті «Одеська юридична академія» [див. Положення].

Шкала оцінювання: національна та ECTS

100-бальною шкалою	Шкала за ECTS	За національного шкалою	
		Екзамен	залік
90-100	A	Відмінно	зараховано
82-89	B	Добре	
74-81	C		
64-73	D	Задовільно	
60-63	E		
1-59	Fx	Незадовільно	не зараховано
1-34	F		

ТЕМА 1.

Логіка як здатність людського розуму і як система знань. Загальні логічні методи пізнання

Зміст теми. Загальна характеристика логіки як здатності людського розуму мислити у формах понять, суджень і умовиводів. Логіка як вроджена функція розуму, що забезпечує цілісність, послідовність і несуперечність пізнавальної діяльності.

Логіка і мова. Семіотичний аспект логіки. Мова як засіб оформлення логічного змісту. Логіка як критерій правильного мовлення.

Логіка як формалізована система знань, що досліджує закони, форми та принципи правильного мислення незалежно від його змісту. Основні функції логіки в структурі наукового та повсякденного мислення. Істинність та правильність думки. Значення логіки для побудови обґрунтованих суджень, аргументації та розв'язання проблем.

Основні загальні методи пізнання: аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування, ідеалізація, узагальнення, аналогія. Роль логічних методів у науковому дослідженні, юридичній практиці, філософії та міжособистісному спілкуванні. Зв'язок логіки з культурою мислення та критичним осмисленням дійсності.

Терміни та ключові поняття теми

Логіка – наука про форми і закони раціонального мислення, яке реалізується у знаковій (мовній) формі та досліджується шляхом абстрагування від його конкретного змісту.

Мислення – пізнавальна діяльність людини, спрямована на осмислення дійсності шляхом оперування поняттями, судженнями та умовиводами.

Правильність мислення – формальна відповідність мислення законам логіки, що забезпечує його послідовність, несуперечність і обґрунтованість.

Істинність – відповідність змісту думки об'єктивній реальності. Істинне судження відображає факти або дійсний стан речей.

Здоровий глузд – це набута в процесі життєвого досвіду та соціальної взаємодії здатність орієнтуватися в типових ситуаціях і ухвалювати практично доцільні рішення без спеціального теоретичного осмислення.

Формалізація – метод логіки, що полягає в абстрагуванні від конкретного змісту думки задля аналізу її логічної структури.

Безпосереднє знання – знання, що виникає без логічного обґрунтування через досвід або інтуїцію.

Опосередковане знання – знання, що здобувається шляхом міркувань, виведення і логічної обробки наявних даних.

Мова – це система знаків і правил їх поєднання, що використовується для вираження думок, передавання інформації та спілкування між людьми.

Семіотика – це наука про знаки та знакові системи, яка вивчає способи створення, передачі та інтерпретації значень у процесах комунікації.

Знак – матеріальний об'єкт, що використовується для позначення іншого об'єкта, явища або поняття.

Значення – це зміст знаку, тобто поняття або уявлення, яке він виражає.

Денотат – предмет або клас предметів (реальних чи мислимих), до яких відноситься знак.

Символ – умовний або абстрактний знак, який має фіксоване значення в певній системі (наприклад, у логіці, математиці, праві).

Загальнологічні методи пізнання – універсальні розумові операції, які використовуються в процесі мислення незалежно від конкретної галузі знання, є фундаментальними інструментами логіки, що дозволяють аналізувати, структурувати та узагальнювати інформацію.

Критичне мислення – здатність мислити обґрунтовано, рефлексивно, з аналізом аргументів і доказів.

Культура мислення – це сукупність інтелектуальних якостей і навичок, що забезпечують здатність до раціонального, рефлексивного та самокоригованого міркування відповідно до стандартів логіки й доказовості.

Зміст лекції

Логіка є однією з найдавніших і водночас найактуальніших галузей знання, що досліджує структуру, форми та закономірності правильного мислення. Її витоки сягають глибини античної філософії, зокрема творів Арістотеля, який уперше систематизував закони мислення. Проте логіка не є лише історичним надбанням. Вона залишається невід'ємною

складовою сучасного наукового і філософського знання, інтелектуального аналізу та технологій штучного інтелекту. Логіка проявляється як фундаментальна здатність людського розуму мислити у впорядкованих формах понять, суджень і умовиводів, що є основою будь-якого акту пізнання. Ці форми – не просто теоретичні схеми, а універсальні способи організації мислення, за допомогою яких ми узагальнюємо досвід, встановлюємо зв'язки між фактами та формуємо нові знання.

Ця здатність забезпечує людині можливість осмислювати світ, будувати знання та обґрунтовувати переконання, спираючись не лише на інтуїцію чи емоції, а на послідовне, раціональне міркування. Завдяки логіці мислення набуває сили аргументації, критичності та здатності до самоусвідомлення. Вона є інструментом, що захищає людину від маніпуляцій, логічних помилок і поверхневих суджень, дозволяючи розрізняти істинне від хибного, обґрунтоване від довільного¹. У цьому сенсі логіка є не просто академічною дисципліною, а живою основою раціональної культури, без якої неможливо уявити ані науку, ані право, ані моральне мислення.

У широкому сенсі логіка виступає як вроджена функція людського розуму, що проявляється у прагненні до цілісності, послідовності й несуперечності думки. Ця функція є не просто результатом навчання чи культурної традиції, а виявом глибинної здатності людського мислення до впорядкування і смислової організації досвіду. Ще Іммануїл Кант зазначав, що логічні форми мислення – це апіорні (такі, що існують у мисленні до будь-якого конкретного досвіду) структури, які не виводяться з емпіричних даних, а радше забезпечують саму можливість осмислення реальності. Таким чином, логіка в її глибинному вимірі – це не лише теорія про правильне мислення, а й спосіб буття розуму як такого.

Людина з раннього віку інтуїтивно відчуває логічні зв'язки, прагне впорядкувати враження та пояснити навколишній світ через розумні схеми. Цей внутрішній логічний потенціал людина реалізує через різні типи пізнавальних актів, серед яких вирізняють **безпосереднє та опосередковане знання**². Безпосереднє знання виникає на основі прямого досвіду або інтуїтивного осягнення – це те, що сприймається

¹ Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. С. 5

² Логіка : підручник / [О. М. Юркевич, С. В. Качурова, О. П. Невельська-Гордєєва та ін.] ; за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2022. С. 24.

або усвідомлюється негайно, без потреби в міркуванні чи доказах. Наприклад, ми безпосередньо знаємо, що «світло яскраве» або що «ця річ гаряча», покладаючись на органи чуття чи внутрішню очевидність – це первинне сприйняття фактів або базові інтуїції розуму.

Опосередковане знання, натомість, є результатом мисленнєвої діяльності, коли нове твердження виводиться із наявних засновків. Таке знання не дане безпосередньо, але опосередковане логічними операціями: порівнянням, аналізом, узагальненням, застосуванням правил висновків. Саме опосередковане знання є основою наукового, філософського та юридичного мислення, оскільки воно дає змогу вибудовувати складні системи суджень, обґрунтовувати позиції, виявляти приховані зв'язки між явищами.

Здоровий глузд і логіка – це два різні, хоча й пов'язані, способи орієнтації у світі. Здоровий глузд (англ. common sense) – це сукупність уявлень, інтуїтивних суджень і життєвого досвіду, які дозволяють людині робити практичні висновки в повсякденних ситуаціях. Він спирається на очевидність, традицію, емпіричну звичку й часто не потребує доказів. Здоровий глузд підказує, що вогонь обпікає, що потрібно одягатися тепло взимку, що краще уникати ризику – він діє як інструмент життєвої адаптації.

Логіка, натомість, – це систематизоване знання про закони правильного мислення. Вона не спирається на життєвий досвід чи інтуїцію, а на формальні правила, які забезпечують послідовність, не-суперечність і обґрунтованість суджень. Якщо здоровий глузд часто мовчазно «вірить» у щось, бо «це завжди так було», то логіка вимагає чітких підстав і суворой аргументації. Ключова відмінність полягає в тому, що здоровий глузд може бути хибним або суперечливим, особливо в ситуаціях, які виходять за межі звичного досвіду. Наприклад, здоровий глузд довгий час стверджував, що Сонце обертається навколо Землі – бо так «виглядає». Лише логічне й наукове мислення дозволило це уявлення спростувати. Здоровий глузд часто відбиває соціальні упередження або культурні стереотипи, тоді як логіка позбавлена змістовної упередженості.

Логіка і мова нерозривно пов'язані між собою, адже мислення, яке вивчає логіка, завжди знаходить своє вираження у мовних формах. Поняття, судження та умовиводи реалізуються через слова, висловлювання, граматичні структури. Без мови неможливе усвідомлення та передавання логічних конструкцій, аргументів чи обґрунтувань.

Водночас мова не лише передає зміст думки, але й впливає на її структуру, точність і логічну форму. Тому важливо навчитися відрізняти зміст мислення від мовної оболонки, а також критично аналізувати мовні вирази з погляду їхньої логічної коректності.

Семіотичний аспект логіки полягає в тому, що логіка оперує знаками – мовними або символічними – та вивчає їхню функцію у процесі мислення. У семіотиці розрізняють три ключові компоненти: знак (наприклад, слово чи символ), значення (тобто поняття, яке він позначає), і денотат (реальний або уявний об'єкт, на який вказує знак). Логіка, в цьому контексті, цікавиться тим, як за допомогою знаків формуються твердження, які структури мають бути дотримані, аби висловлювання було правильним, істинним, несуперечливим. Семіотичний підхід дозволяє аналізувати мову як систему знаків і створювати точніші, однозначні формулювання, необхідні в науці, юриспруденції та інших сферах знань.

Формальна логіка, особливо в її сучасних символічних і математичних формах, є найбільш яскравим прикладом семіотичного мислення. Вона замінює природну мову на формальні символи, щоб уникнути двозначності, емоційних конотацій і граматичних неоднозначностей. Це дозволяє зосередитися на самій структурі міркувань, абстрагуючись від змісту. Наприклад, юридичне висловлювання *«Якщо особа вчинила кримінальне правопорушення, то вона підлягає кримінальній відповідальності»* у формальній логіці може бути записане як $P \rightarrow Q$, де P – *«особа вчинила кримінальне правопорушення»*, а Q – *«особа підлягає кримінальній відповідальності»*. Така формалізація дозволяє будувати логічні моделі правозастосування, автоматизовані системи перевірки норм права, а також алгоритми для штучного інтелекту в правничій практиці. Вона забезпечує сувору перевірку умов, наслідків та логічної зв'язаності між юридичними поняттями¹.

Як **наука**, логіка є формалізованою системою знань, що вивчає форми мислення незалежно від конкретного змісту. Її унікальність полягає в абстрагуванні від тематичного наповнення думки: логіка не цікавиться, **про що** ми думаємо, а **як** ми думаємо. Це надає їй універсальності й застосовності в будь-якій сфері – від природничих

¹ Тимошенко О. І., Ягодзінський С. М. Логіка та критичне мислення: підручник для закладів вищої освіти. К.: Європейський університет, 2024. С. 19.

наук до права, від філософії до повсякденного мовлення. Логіка зосереджується на структурі міркувань, виявляючи закономірності, що роблять думку послідовною, несуперечною та обґрунтованою.

Логіка виконує низку ключових функцій, які забезпечують ефективність і надійність мислення як у науковій сфері, так і в повсякденному житті. Вони охоплюють когнітивні, методологічні, критичні, нормативні та комунікативні аспекти мисленнєвої діяльності.

Формалізований підхід логіки дає змогу відрізнити коректну форму міркування навіть тоді, коли ми не маємо повної інформації про зміст. У цьому полягає її евристичний потенціал – логіка не лише описує те, як людина мислить, а й навчає, як мислити краще.

Основні форми мислення, які досліджує логіка, – це **поняття, судження та умовивід**. Кожна з цих форм підпорядковується певним законам, які забезпечують логічну правильність міркувань. На основі суджень і умовиводів вибудовується **аргументація** – цілісна система обґрунтування або спростування певної позиції. У повсякденному житті логіка допомагає уникати суперечностей, будувати аргументовані думки й переконливо спілкуватися. У науці вона є інструментом для формулювання гіпотез, побудови теорій, здійснення аргументації та виведення обґрунтованих висновків. Таким чином, логіка має як прикладне, так і методологічне значення.

Істинність і правильність думки – це два фундаментальні логічні критерії, що стосуються якості мислення, але мають різну природу. Істинність (або хибність) – це характеристика змісту думки. Вона вказує на відповідність або невідповідність думки дійсності. Істинною вважається така думка або судження, яке правильно відображає реальний стан речей. Наприклад, судження *«Вода кипить при 100°C за нормального тиску»* є істинним, бо воно відповідає фізичній дійсності. Істинність завжди оцінюється у відношенні до зовнішнього світу або до фактів, які можна перевірити. Істинність стосується змісту судження і залежить від відповідності дійсності. Правильність – це характеристика форми мислення, тобто того, як побудована думка, незалежно від того, істинна вона чи хибна. Мислення вважається правильним, коли воно відповідає законам логіки – є послідовним, несуперечливим, логічно виведеним. Правильність не гарантує істинність, але істинність може бути досягнута лише тоді, коли мислення правильне. Правильність стосується форми мислення і залежить від відповідності логічним законам. Істинність необхідна

для знання, але недостатня без правильності міркування. Правильність – умова отримання істинного висновку, але сама по собі не забезпечує істинність. У логіці ми прагнемо поєднати обидві: правильно мислити (дотримуватися формальних законів) і мислити істинно (відповідно до реальності).

У пізнавальній діяльності логіка спирається на низку *загальних методів*¹. *Аналіз і синтез* є взаємопов'язаними методами мислення. Аналіз передбачає розчленування об'єкта, явища або проблеми на окремі елементи з метою з'ясування їхніх властивостей, ознак і взаємозв'язків. Синтез, навпаки, полягає у поєднанні окремих елементів у цілісну систему, що дозволяє побачити об'єкт у його єдності та взаємозумовленості частин. У процесі пізнання ці методи діють не ізольовано, а у взаємодії: щоб зрозуміти складне явище, ми спочатку аналізуємо його складові, а потім синтезуємо отримані знання в узагальнену картину. Саме тому аналіз і синтез застосовуються у кожному акті розуміння, пояснення або обґрунтування.

У праві та правоохоронній діяльності аналіз виявляється у виокремленні юридично значущих фактів, перевірці доказів, встановленні ознак правопорушення. Синтез полягає у поєднанні встановлених обставин у цілісну правову оцінку, формуванні правової позиції та обґрунтуванні рішення. Саме поєднання аналізу й синтезу забезпечує логічну послідовність і переконливість правозастосування.

Індукція і дедукція – це основні шляхи міркування, за допомогою яких будується пізнання. Індукція полягає у переході від окремих фактів або спостережень до загального висновку. Вона дозволяє узагальнювати досвід і формулювати припущення чи закономірності. Дедукція, навпаки, передбачає рух від загального положення до конкретних наслідків; вона застосовується тоді, коли з відомого правила або норми виводиться рішення щодо окремого випадку.

У праві індукція проявляється, зокрема, у встановленні типових ознак певних правопорушень на підставі аналізу окремих справ, формуванні узагальнень судової практики або виробленні версій у ході розслідування. Дедукція ж лежить в основі правозастосування: із загальної правової норми виводиться рішення щодо конкретної си-

¹ Логіка : підручник / [О. М. Юркевич, С. В. Качурова, О. П. Невельська-Гордєєва та ін.] ; за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2022. С. 34.

туації. Наприклад, якщо закон встановлює загальне правило відповідальності за певне діяння, то суд, встановивши фактичні обставини справи, дедуктивно визначає правові наслідки.

Абстрагування, ідеалізація та узагальнення є важливими пізнавальними методами, що дозволяють створювати моделі реальності, виділяючи суттєві ознаки явищ і відкидаючи другорядні деталі. Абстрагування полягає у свідомому відволіканні від несуттєвих характеристик об'єкта з метою зосередження на його істотних властивостях. Наприклад, розглядаючи правопорушення, ми абстрагуємося від випадкових обставин (погода, настроїв осіб тощо) і виділяємо юридично значущі ознаки. Ідеалізація передбачає мисленнєве створення спрощених або «очищених» моделей, які в реальності повністю не існують, але допомагають зрозуміти закономірності. У праві прикладом ідеалізації може бути уявлення про *«середнього розсудливого суб'єкта»* або модель *«ідеального правопорядку»*. Узагальнення полягає у переході від окремих випадків до формування загальних понять, правил або принципів. Саме завдяки узагальненню формуються правові норми, типові склади правопорушень і категорії права.

У юридичному мисленні ці методи взаємодіють: абстрагування допомагає виділити суттєві ознаки, ідеалізація – побудувати теоретичну модель, а узагальнення – сформулювати загальне правило чи поняття.

Аналогія – це спосіб міркування, що ґрунтується на подібності об'єктів, явищ або ситуацій і передбачає перенесення знань про один об'єкт на інший на підставі їх спільних ознак. Якщо два випадки подібні в істотних характеристиках, можна припустити їхню подібність і в інших аспектах. Такий висновок має імовірнісний характер і потребує обґрунтування достатності підстав для порівняння.

У праві аналогія застосовується тоді, коли певна ситуація прямо не врегульована нормою закону. У такому разі можливе використання аналогії закону (застосування норми, що регулює подібні відносини) або аналогії права (звернення до загальних принципів права). У правоохоронній діяльності аналогія може проявлятися також у порівнянні конкретної справи з подібними випадками для формування правової позиції. У результаті, аналогія є важливим інструментом юридичного мислення, однак її застосування вимагає уважного

встановлення істотної подібності між ситуаціями та критичної оцінки отриманого висновку.

Усі ці методи є важливими як у теоретичному пізнанні, так і в практиці. У юриспруденції логічні методи використовуються для тлумачення норм права, побудови правових висновків, оцінки доказів та складання юридичних документів. У філософії логіка є фундаментом для обґрунтування позицій. У спілкуванні – інструментом для переконання та запобігання маніпуляціям.

Отже, логіка – це не лише академічна дисципліна, а й необхідний елемент культури мислення. Вона навчає критично ставитися до інформації, відрізняти обґрунтоване від поверхневого, аргументоване від емоційного. Формуючи логічне мислення, ми підвищуємо якість нашого пізнання, спілкування та прийняття рішень у складному світі.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ № 1

Варіант 1. Підготуйте порівняльну таблицю, у якій порівняйте основні методи пізнання (аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування, ідеалізація, узагальнення, аналогія); вкажіть визначення, мету, особливості, приклад із реального життя, професійної діяльності або наукової практики для кожного методу.

Варіант 2. Творче мінідослідження.

Тема 1: «Культура логічного мислення у правовій (правоохоронній) діяльності».

Напишіть коротке дослідження обсягом 2–3 сторінки. У вступі коротко окресліть, чому логіка є необхідною складовою професійного мислення, особливо в умовах інформаційного перевантаження, поширення маніпуляцій і дезінформації. В основній частині проаналізуйте, як логічні методи (аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія) застосовуються у процесі прийняття правових рішень, оцінки доказів і формування правової позиції. Не обмежуйтеся визначеннями – поясніть механізм їх дії на прикладі конкретних ситуацій. У висновку узагальніть, яким чином формування культури логічного мислення сприяє забезпеченню законності, об'єктивності та справедливості у правозастосовній практиці. Робота має бути аналітичною, послідовною та логічно структурованою.

ІНДИВІДУАЛЬНЕ ЗАВДАННЯ

Завдання «Логічна розвідка»

Студентам пропонується підготувати коротку доповідь (до 2 сторінок) та усний виступ (3–5 хв) на тему: «Застосування [обраного логічного методу] у сфері моєї майбутньої професійної діяльності».

Варіанти загальних логічних методів пізнання для індивідуального розгляду (обираються здобувачами): аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування, ідеалізація, узагальнення, аналогія.

У доповіді потрібно розкрити:

- суть методу: коротке визначення та пояснення;
- значення методу для прийняття рішень, формування висновків або створення знань;
- приклади його застосування у сфері, пов'язаній із вашою спеціальністю;
- короткий аналіз ситуації, де неправильне використання цього методу призвело до хибних висновків або помилок (за бажанням).

Рекомендовані джерела

1. Логіка : підручник / [О. М. Юркевич, С. В. Качурова, О. П. Невельська-Гордеєва та ін.] ; за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2022. С. 7–18, 24–31.

2. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. С. 13–19, 40–51.

3. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. С. 5–12.

4. Тимошенко О. І., Ягодзінський С. М. Логіка та критичне мислення: підручник для закладів вищої освіти. К.: Європейський університет, 2024. 252 с.

5. Зленко Н., Пономаренко Т. Юридична логіка: навчальний посібник. Суми: ФОП Цьома С. П., 2025. 168 с.

ТЕМА 2.

Поняття як форма мислення. Відношення між поняттями

Зміст теми. Загальна характеристика поняття як форми мислення. Слово, ім'я, поняття. Ознака; суттєві та специфічні ознаки. Терміни, категорії.

Структура поняття. Закон оберненого відношення змісту і обсягу поняття. Класифікація понять за обсягом: одиничні, загальні, порожні; за змістом: конкретні та абстрактні, збірні та незбірні, позитивні та негативні, відносні та безвідносні.

Рід і вид як співвідношення обсягів понять (логічна ієрархія). Ціле та частина як змістова і логічна структура.

Види відношень між поняттями за обсягом. Порівнянні та непорівнянні поняття. Сумісні (тотожність, включення, перетин) та несумісні (співпорядковані, протилежні, суперечні, виключні) відношення між поняттями. Кола Ейлера як засоби зображення логічних відношень.

Терміни та ключові поняття теми

Поняття – форма мислення, яка відображає загальні та істотні ознаки предметів або явищ та узагальнює їх у мисленні.

Слово – це мовна одиниця, що використовується для побудови висловлювань, суджень, запитань тощо.

Ім'я – це знак, який позначає конкретний об'єкт (реальний чи уявний), тобто виконує функцію називання.

Денотат – це реальний або уявний предмет, який позначається словом, терміном або символом.

Термін – слово або словосполучення, що має точне, однозначне значення в межах певної галузі знань і використовується для позначення спеціальних понять.

Категорія – найзагальніше поняття в будь-якій галузі знань, яке відображає фундаментальні властивості буття, мислення або мови.

Зміст поняття – сукупність істотних ознак, що характеризують об'єкти, які мисляться в даному понятті.

Обсяг поняття – множина всіх об'єктів, до яких можна застосувати це поняття відповідно до його змісту.

Рід – це логічне поняття, що охоплює сукупність предметів, які мають спільні суттєві ознаки й поділяються на видові поняття залежно від додаткових специфічних ознак.

Вид – це логічне поняття, яке є підкласом роду і містить усі його суттєві ознаки, доповнені специфічними рисами, що відрізняють цей вид від інших видів того ж роду.

Відношення між поняттями – це логічний зв'язок, що встановлюється між поняттями на основі порівняння їх обсягів.

Кола Ейлера – графічний спосіб зображення та аналізу співвідношення обсягів понять.

Зміст лекції

Поняття – це фундаментальна форма логічного мислення, яка дозволяє людині упорядковувати реальність шляхом виділення, фіксації та узагальнення істотних ознак предметів або явищ. У понятті фіксується знання про те, що об'єднує низку об'єктів, робить їх подібними за змістом і відрізняє від інших. Саме завдяки поняттям мислення набуває строгості, послідовності та узагальнюючої сили. Наприклад, поняття «закон» включає в себе ознаки нормативності, обов'язковості, загальності та державної санкціонованості, що дозволяє охопити під цим поняттям не окрему норму, а цілу категорію правових актів.

Мислення, мова та пізнання перебувають у тісному взаємозв'язку, тому в логіці важливо чітко розрізняти такі ключові поняття, як слово, ім'я та поняття. **Слово** – це елементарна одиниця мови, яка виконує номінативну або описову функцію, але сама по собі ще не є логічним об'єктом. Слово може мати багато значень (є багатозначним, емоційно забарвленим, контекстуально змінним), тому для логіки воно є лише зовнішньою оболонкою мислення. На відміну від слова, **ім'я** в логіці – це мовний знак, який виконує функцію вказівки на певний об'єкт (реальний або уявний). Імена в логіці можуть бути індивідуальними («Сократ», «Цей закон») або загальними, як от «людина», «держава». А **поняття** – це вже логічна форма мислення, що відображає загальні та істотні ознаки об'єктів і фіксує ці ознаки в абстрактній формі. Поняття не просто називає, а структурує знання, відображаючи об'єктивну подібність між речами. Тобто, якщо слово – це засіб вираження, ім'я – це засіб позначення, то поняття – це засіб осмислення.

Поняття має свою внутрішню структуру, в основі якої лежать ознаки об'єкта. **Ознака** – це будь-яка властивість або характеристика, яку можна приписати об'єктові, наприклад: колір, форма, призначення, склад. Проте не всі ознаки відіграють однакову роль у формуванні поняття. У логіці принципово важливо розрізняти суттєві ознаки, тобто такі, без яких об'єкт втрачає свою природу (наприклад, наявність прямого кута в прямокутнику), і випадкові ознаки, які не змінюють сутності об'єкта (наприклад, колір прямокутника). Особливу роль відіграють специфічні ознаки – це різновид суттєвих ознак, які відрізняють вид від інших видів у межах одного роду. Саме специфічні ознаки використовуються у визначеннях понять і дозволяють розрізняти подібні явища¹. Наприклад, у визначенні *«Адвокат – це юрист, який надає правову допомогу на професійній основі»*, словосполучення *«надає правову допомогу на професійній основі»* є специфічною ознакою, що відрізняє адвоката від інших юристів. Таким чином, ознаки формують зміст поняття, а аналіз ознак дозволяє нам класифікувати, зіставляти та логічно визначати явища.

Для точного вираження понять у науковій та професійній мові використовуються терміни та категорії. **Термін** – це слово або стійке словосполучення, яке має чітко визначене значення в межах певної галузі знання. На відміну від звичайних слів, терміни є однозначними, точними, неемоційними та підпорядкованими вимогам формалізації. Наприклад, терміни *«імплікація»*, *«дедукція»* мають строго фіксоване значення в логіці, тоді як у побутовій мові можуть мати інші або розмиті тлумачення. **Категорії** використовуються у кількох взаємопов'язаних, але різних значеннях. По-перше, категорія може розумітися як фундаментальне поняття певної науки. У цьому значенні вона виражає найсуттєвіші характеристики відповідної сфери реальності та формує понятійно-категоріальний апарат галузі знань. Наприклад, у праві такими категоріями є *«правовідношення»*, *«суб'єкт права»*, *«обов'язок»*, *«вина»*, *«санкція»*. У філософії – *«буття»*, *«свідомість»*, *«свобода»*, *«цінність»*. У соціології – *«соціальна дія»*, *«інститут»*, *«соціальна роль»*. Тут категорія виконує системоутворюючу функцію, тобто вона задає рамки теоретичного осмислення предмета. По-друге, у логіко-філософському значенні

¹ Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. С. 50.

категорії – це найзагальніші поняття, які лежать в основі людського пізнання і мислення. Вони не просто позначають клас об'єктів, а відображають універсальні способи осмислення буття та структуру самого мислення. До таких категорій належать «сутність», «форма», «кількість», «причина», «необхідність», «можливість» тощо. У цьому значенні категорія є граничним рівнем абстракції: не кожне поняття є категорією, але кожна категорія є поняттям найвищого ступеня узагальнення. По-третє, у класифікаційному значенні категорія означає певний вид або клас об'єктів, об'єднаних спільною ознакою («категорія справ», «категорія злочинів», «категорія осіб»). Тут ідеться не про філософську універсальність, а про групування предметів у межах практичної або наукової систематизації. У всіх випадках категорія пов'язана з узагальненням, однак рівень абстракції та функція її різняться.

Структура поняття складається з двох основних компонентів – **змісту і обсягу**. Зміст поняття – це сукупність істотних ознак, які характеризують об'єкти, що мисляться в цьому понятті¹. Наприклад, поняття «людина» мислимо як істоту біологічну, соціальну, мислячу, здатну до праці. Обсяг поняття – це множина всіх об'єктів, які підпадають під цей зміст, тобто усі конкретні індивіди, що є людьми. Існує об'єктивна залежність між цими двома компонентами: чим більше ознак ми приписуємо об'єкту (змісту), тим менше об'єктів відповідатиме їм (обсягу), і навпаки. Це співвідношення описується як **закон оберненого відношення змісту і обсягу поняття**.

У логіці здійснюється **класифікація понять** за різними критеріями. **За обсягом** виділяють:

- **одиничні поняття**, які стосуються лише одного предмета дійсності («Конституція України»);
- **загальні поняття**, що охоплюють клас об'єктів («громадянин», «закон»);
- **порожні (нульові) поняття**, обсяг яких не містить жодного реального предмета. Тобто, у дійсності не існує об'єктів, які б відповідали змісту такого поняття. За характером відсутності референта розрізняють два різновиди порожніх понять: 1) логічно порожні поняття – це поняття, зміст яких внутрішньо суперечливий. Сукупність ознак, що входять до нього, логіч-

¹ Матюшина І. І. Логіка : практикум. Одеса : Фенікс, 2023. С. 8.

но несумісна, тому відповідний об'єкт не може існувати ні в реальності, ні навіть як можливий предмет. Прикладом є *«круглий квадрат»*, *«одружений холостяк»*. Тут порожність зумовлена логічною суперечністю; 2) фактично порожні поняття – це такі, зміст яких не містить логічної суперечності, однак у реальній дійсності відповідних об'єктів не існує. Наприклад, *«вічний двигун»*, *«філософський камінь»*, *«місто на Марсі»*. У цьому випадку порожність має емпіричний характер: теоретично мислити такі об'єкти можна, але фактично вони не представлені в дійсності.

За змістом поняття бувають:

- **конкретні** – пов'язані з матеріальними об'єктами (*«студент»*, *«планета»*, *«розмова»*);
- **абстрактні** – відображають властивості, стани, відношення (*«червоний»*, *«справедливість»*, *«законність»*);
- **збірні** – позначають множину як ціле (*«парламент»*, *«населення»*, *«колекція»*);
- **незбірні** – вказують на окремі елементи (*«закон»*, *«депутат»*, *«особа»*);
- **позитивні** – вказують на наявність ознаки (*«особа»*, *«авто»*, *«законний»*);
- **негативні** – вказують на відсутність ознаки (*«незаконний»*, *«незграбний»*);
- **відносні** – існування яких мислиться лише у зв'язку з іншими (*«переможець»*, бо передбачає *«переможеного»*);
- **безвідносні** – можуть мислитись самотійно (*«людина»*, *«тварина»*).

Ця класифікація є важливою не лише для теорії пізнання, а й для практики логічного аналізу, юридичної експертизи, мовного аналізу, філософського рефлексування. Вміння правильно визначати зміст і обсяг понять дозволяє чітко формулювати положення, уникати двозначності в термінах, здійснювати обґрунтоване порівняння понять і проводити логічно послідовну аргументацію. Вивчення поняття як форми мислення є базовим кроком до опанування всієї системи логіки, оскільки без здатності оперувати поняттями неможливе правильне формулювання суджень і умовиводів – інших форм мислення, що безпосередньо спираються на поняття.

У логіці *розподіл понять на родові й видові* є ключовим для аналізу структури мислення та побудови коректних визначень. **Рід** – це поняття, яке охоплює ширше коло предметів, що мають спільні, суттєві ознаки. **Вид** – це більш вузьке поняття, що містить усі ознаки роду, але додає до них специфічні риси, які відрізняють цей клас предметів від інших видів того ж роду. Наприклад, «юридичний документ» – це рід, а «договір» або «судове рішення» – його види. Визначення виду через рід і видові ознаки (так званий видовий поділ) є базовим принципом побудови точних логічних дефініцій.

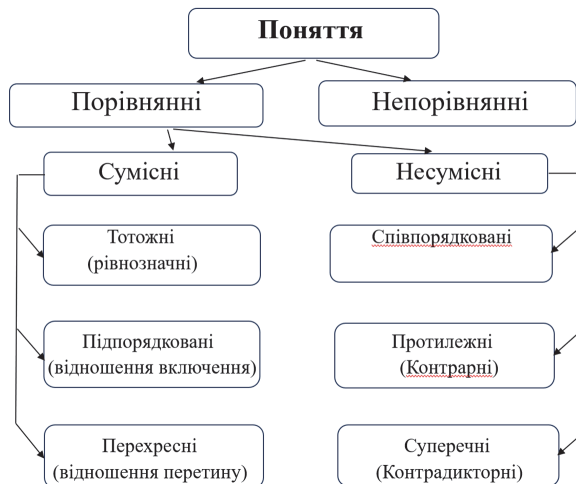
Відношення між поняттями може будуватися не лише за принципом роду і виду, а й на основі зв'язку **цілого і частини**. Це відношення описує не ієрархію за обсягом (як рід і вид), а структурну залежність: частина належить до цілого, але не є його видом. Наприклад, «стаття закону» є частиною «законодавчого акту», однак вона не є його видовим різновидом. У логіці важливо не плутати ці відношення: помилка в ототожненні частини з видом може призвести до неправильних визначень або порушень у структурі аргументації. У логічному поділі понять (особливо при побудові класифікацій) відношення «ціле – частина» використовується з обережністю, адже його елементи не є логічно співмірними за ознаками, а лише пов'язані функціонально або композиційно.

Відношення між поняттями у логіці встановлюються насамперед на основі порівняння їхніх обсягів, тобто множин об'єктів, які підпадають під відповідні поняття. Такий аналіз дозволяє з'ясувати, як одне поняття співвідноситься з іншим: чи охоплює його, входить до нього, перетинається з ним або ж повністю виключає його. Це є важливою складовою логічного аналізу, який лежить в основі точного мислення, класифікації та аргументації.

Важливим інструментом для наочного представлення цих відношень є кола Ейлера. Вони дозволяють графічно зобразити відношення між обсягами понять: вкладення одного кола в інше, перетин кількох кіл, чи їхнє повне розділення. Така візуалізація не лише допомагає краще зрозуміти логічні відношення, але й слугує засобом перевірки правильності міркувань, особливо в аналізі категоричних силогізмів¹.

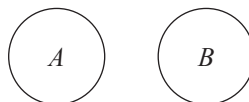
¹ Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. С. 82.

Види логічних відносин між обсягами понять

Саме можливість встановлювати й графічно відображати ці відношення зумовлює поділ понять на порівнянні та непорівнянні. У логіці не працюють з **непорівнюваними** поняттями, тому що між ними неможливо встановити жодного логічного відношення, зокрема відношення сумісності чи несумісності. Це пов'язано з тим, що такі поняття не мають спільного родового поняття, а отже, їх обсяги не перетинаються і не протиставляються за жодною загальною ознакою. Наприклад, порівняти поняття «електрон» і «гуманізм» з точки зору логіки не має сенсу: вони належать до зовсім різних сфер (фізика й філософія), не мають спільної родової основи, а отже, жоден логічний зв'язок між ними не встановлюється. Якщо ж логіка намагається порівнювати непорівнюване, то порушується принцип визначеності й обґрунтованості суджень. Логіка працює лише з тими поняттями, які можна співвіднести в межах певної спільності, тому що лише в межах одного роду можливо встановлювати чіткі логічні зв'язки, будувати умови, класифікації та визначення. Відношення непорівнянних понять характеризується як **виключення** і зображуються окремими колами.

Поняття А – ромб;
Поняття В – буревій.

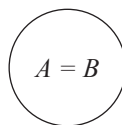

Порівнянні поняття – це такі логічні поняття, між якими можна встановити певне відношення за обсягом, оскільки вони мають спільні елементи обсягу, загальну ознаку або спільне родове поняття. Особливість порівняних понять полягає в тому, що вони належать до однієї сфери мислення і допускають логічне співвіднесення. Порівняні поняття діляться на дві групи: сумісні і несумісні поняття.

Сумісні поняття – це порівнянні поняття, обсяги яких частково або повністю збігаються, тобто вони мають спільні елементи (об'єкти), які належать одночасно до тих понять, які співставляються. Суть сумісності полягає в тому, що існують об'єкти, які підпадають під обидва поняття. Сумісні поняття розподіляються на три групи: тотожні (рівнозначні), підпорядковані (включені), перехресні (перетин).

Тотожні (рівнозначні) поняття – поняття, обсяги яких повністю збігаються. Відношення тотожності між поняттями означає, що два або більше поняття мають однаковий обсяг, тобто позначають одне й те саме явище, предмет або клас предметів з тими самими істотними ознаками. У логіці такі поняття називають тотожними, адже вони повністю збігаються за інформацією, яку містять, і не розрізняються ані за колом предметів, ані за ознаками, що їх визначають. Наприклад, поняття *«Париж»* і *«столиця Франції»*, *«Конституція України»* і *«основний закон України»* є тотожними, бо мають однако-ве логічне наповнення та обсяг. У схемі кіл Ейлера таке відношення зображується як повне накладання одного кола на інше.

А – Конституція України
В – основний закон України

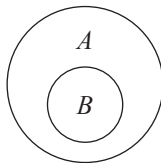

Приклади відношення тотожності: *«Джордж Оруел»* і *«автор роману 1984»*; *«правоздатна особа»* і *«особа, яка має здатність мати цивільні права та обов'язки»*.

Підпорядковані поняття або відношення включення між поняттями виникає тоді, коли обсяг одного поняття повністю входить в обсяг іншого, але не є з ним тотожним. Це означає, що всі предмети, які охоплюються вузьчим поняттям, одночасно належать і до ширшого, однак останнє включає в себе й інші предмети, не охоплені першим. Таке включення може відображати різні логічні зв'язки, зокрема: відношення «множина – частина множини», де одне поняття (напри-

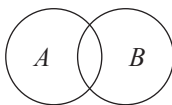
клад, «адвокати») становить частину ширшого класу («юристи»); а також відношення «множина – один предмет множини», коли загальне поняття стосується класу предметів (наприклад, «злочинці»), а вужче – одиничного представника цього класу («Петренко Іван Іванович, якщо він засуджений за злочин»). У схемах кіл Ейлера відношення включення зображується як менше коло, повністю вписане в більше, що наочно демонструє підпорядкованість понять за обсягом.

A – юристи
B – адвокати

Перехресні поняття, частково-збіжні або відношення перетину мають поняття, обсяги яких частково збігаються, маючи спільну частину, але не повністю співпадають, водночас кожне з них охоплює й предмети, які не належать до іншого. Такі поняття називаються перехресними. Це означає, що деякі об'єкти належать одночасно до обох понять, але не всі. Наприклад, поняття «студенти» і «працівники» частково перетинаються: деякі студенти можуть працювати, але не всі студенти є працівниками, і не всі працівники – студенти. «Депутат» і «Юрист» – є депутати, які є юристами, але не всі депутати є юристами і не всі юристи є депутатами. У схемі кіл Ейлера відношення перетину зображується як два кола, які частково перекриваються, утворюючи спільну зону – саме вона відображає спільний обсяг понять.

A – депутат
B – юрист

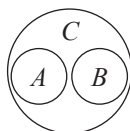

Несумісні поняття – це такі поняття, обсяги яких повністю виключають одне одного, тобто жоден об'єкт не може одночасно належати до обох понять. Вони не мають спільних елементів і не перетинаються ні частково, ні повністю.

Співпорядковані поняття – це такі несумісні поняття, які водночас входять до обсягу одного ширшого поняття, але не перетинаються між собою. Вони є видами одного й того ж роду або підкласами певного загального поняття. Наприклад, поняття «прокурор» і «суд-

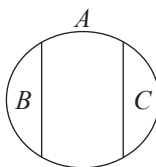
дя» є співпорядкованими, бо обидва належать до ширшого поняття «юрист», але не мають спільних елементів: жоден об'єкт не може бути одночасно і тим, і іншим. У схемах кіл Ейлера таке відношення зображується як два неперетинні кола, повністю вписані в одне більше коло, що представляє ширше поняття.

A – прокурор
B – суддя
C – юрист

Протилежні (контрарні) поняття – це такі несумісні поняття, які виключають одне одного, але водночас допускають наявність проміжних або нейтральних випадків між ними. Вони виражають крайні полюси певної ознаки в межах одного ширшого поняття. Наприклад, «сміливий» і «боягузливий» є протилежними, бо не можуть одночасно характеризувати один і той самий об'єкт, але між ними існує безліч проміжних станів. Людина, наприклад, може бути ані особливо сміливою, ані явно боягузливою. Також між поняттями «сильний» і «слабкий», «порядок» і «хаос» існують протилежні (контрарні) відносини. Між поняттями «сильний» і «слабкий» можуть бути інші проміжні варіанти поняття «фізичний стан», наприклад «середньої сили». У схемах кіл Ейлера протилежні поняття зображуються як неперетинні частини одного великого кола, розділені проміжною зоною, яка символізує можливі проміжні варіанти.

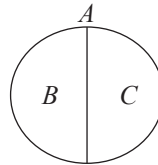
A – фізичний стан
B – сильний
C – слабкий

Суперечні (контрадикторні) відношення між поняттями – це така форма логічного зв'язку, за якої заперечення одного поняття обов'язково стверджує інше, і навпаки: істинність одного виключає істинність другого. Поняття перебувають у суперечності тоді, коли одне з них заперечує все те, що стверджується іншим, причому вони не мають спільного обсягу, але разом вичерпують обсяг родового поняття. Наприклад, «моральний» і «неморальний» – суперечні поняття, оскільки будь-який об'єкт або є моральним, або неморальним, –

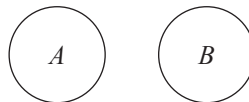
третього не дано. Також, наприклад, «закон» може бути «діючим» або «недіючим», – іншого варіанта не буває. Такі відношення відіграють важливу роль у побудові визначень, формулюванні суджень та розмежуванні понять, оскільки забезпечують логічну чіткість і виключають суперечності в мисленні.

A – закон
B – діючий
C – недіючий

Відношення «ціле – частина» не є родо-видовим. Це меральне або мереологічне відношення (від грец. *meros* – частина), оскільки частина не є видом цілого, а лише його структурним елементом. За допомогою кіл Ейлера таке відношення зображується двома окремими колами, тобто трактується як відношення виключення. Наприклад, поняття «університет» і «кафедра університету» не перебувають у родо-видовому зв'язку, адже кафедра не є видом університету, а лише його частиною. Так само й поняття «університет» і «викладач» зображуються окремими колами, оскільки університет – це установа, а викладач – людина, тобто вони належать до різних категорій.

A – університет
B – викладач

Взагалі відношення «ціле – частина» можна зобразити структурним зв'язком у вигляді ієрархічної схеми. Наприклад: ціле – «Норма права», частини – «Гіпотеза», «Диспозиція», «Санкція».

Такі структурні зв'язки відображають системну будову об'єкта, допомагають аналізувати складні явища, виявляти внутрішні компоненти і взаємозалежності.

Розрізнення відношень між поняттями за обсягом є важливим інструментом логічного мислення, оскільки дозволяє точно визначати, як поняття співвідносяться одне з одним – чи одне включає інше, частково перетинається з ним, протиставляється або є несумісним. Це розуміння необхідне для правильного формулювання суджень, побудови класифікацій, виявлення логічних помилок і чіткої аргументації. Завдяки аналізу обсягу ми уникаємо двозначностей, плутанини й забезпечуємо логічну структуру пізнання, особливо в науці, праві, філософії та освіті.

ПИТАННЯ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ № 1

1. У чому полягає відмінність між словами, іменами та поняттями? Як співвідносяться терміни і категорії? Що таке ознаки поняття та які види ознак розрізняють? Наведіть приклади.

2. Якою є структура поняття? Дайте класифікацію понять за змістом і обсягом.

3. Що таке родові й видові поняття? Чим відрізняється родо-видове відношення від відношення «ціле – частина»? Наведіть приклади.

4. Які існують види відношень між поняттями за обсягом? Охарактеризуйте кожен з них та покажіть графічно за допомогою кіл Ейлера.

Практичне завдання

1. *Дайте логічну характеристику (за змістом і обсягом) поняттям:*

- 1.1. Суддя;
- 1.2. Потерпілий від злочину;
- 1.3. Незаконне збагачення;
- 1.4. Сівість;
- 1.5. Закон України;
- 1.6. Кафедра філософії НУ «ОЮА»;
- 1.7. Невинна особа;
- 1.8. Круглий квадрат;
- 1.9. Швидкість світла.

2. *Встановіть відношення між обсягами наступних понять та зобразіть використовуючи кола Ейлера:*

- 2.1. Дія, злочин, законна дія, незаконна дія.

2.2. Перекладач, людина, яка знає французьку мову, людина, яка знає англійську мову, людина, яка має вищу освіту.

2.3. Будинок, недобудований будинок, двоповерховий будинок, дерев'яний будинок, квартира, кімната.

2.4. Поет, український поет, український поет ХХ століття, французький поет, Василь Стус, Ліна Костенко.

2.5. Книга, підручник, поетична збірка, збірка поезій Василя Симоненка, український поет Василь Симоненко, сторінка 7 збірки поезій Василя Смионенка.

2.6. Правові акти, що не містять норм права, підзаконні нормативно-правові акти, закон, судові рішення, укази Президента України, що містять норми права, чинні міжнародні договори, Кодекс про адміністративні правопорушення, проект Цивільного кодексу України.

3. До кожного поняття доберіть протилежне та суперечне поняття:

- 3.1. Корисний;
- 3.2. Друг;
- 3.3. Холодна погода;
- 3.4. Істина;
- 3.5. Сміливий;
- 3.6. Повнолітній;
- 3.7. Цікавий;
- 3.8. Потерпілий;
- 3.9. Легкі тілесні ушкодження;
- 3.10. Вчасно подана заява.

4. У наведених прикладах одне й те саме слово використовується в різних значеннях. Проаналізуйте контекст уживання та встановіть правильну відповідність між кожним прикладом (1–4) і відповідним смисловим значенням (А–Г). Зверніть увагу на те, як змінюється зміст терміну залежно від ситуації мовлення.

1. Слідчий висунув основну версію події та визначив, які факти потрібно перевірити насамперед.		А. суб'єктивна інтерпретація події
--	--	------------------------------------

2. Захисник наполягав на версії, що дії підзахисного слід розглядати як необхідну оборону.		Б. редакція/варіант документа
3. Свідок виклав свою версію конфлікту, але його показання суперечили відеозапису.		В. гіпотеза яка підлягає верифікації
4. У службовій записці керівник попросив надати остаточну версію проєкту наказу до кінця дня.		Г. альтернативне пояснення/правова позиція

5. У кожному прикладі: визначте, яке значення має ключове слово (що саме воно означає в цьому реченні); вкажіть сферу вживання цього значення (процесуальне право, моральний зміст, побутове значення тощо). Зробіть висновок щодо смислів цього слова в різних значеннях.

Зразок відповіді: 5.1. «Вина» – це форма психічного ставлення особи до діяння (умисел). Сфера – кримінальне право.

5.1. Суд встановив вину особи у формі умислу.

5.2. Вину підозрюваного не доведено, тому обвинувачення ґрунтується на припущеннях.

5.3. У цивільній справі відповідач заперечував свою вину в неналежаньому виконанні зобов'язання.

5.4. Вона сказала, що це її вина, маючи на увазі, що помилилася в оцінці ситуації.

5.5. Вирок не може ґрунтуватися на зізнанні, якщо вина не підтверджена іншими доказами.

5.6. На святі подали вина з різних регіонів (сухі та напівсолодкі).

Робота в мінігрупах:

У відділ поліції надійшла заява про крадіжку телефону в кав'ярні «Обрій». Охоронець закладу (колишній поліцейський) Олег Сидоренко бачив, як невідомий чоловік сперечався з потерпілою Катериною, а потім швидко вийшов. За протоколом допиту Сидоренка слідчі отримали інформацію про зовнішність крадія та час вчинення правопорушення. Паралельно, у сусідньому місті Тростянець розслідують справу про незаконний обіг наркотиків. В цій справі Олег Сидоренко фігурує як підозрюваний, бо його номер телефону виявили в переписці з ключовою особою. На підставі протоколу

допиту свідка Сидоренка у справі була зазначена інформація про зовнішність крадія та час вчинення правопорушення. За версією слідчого в коло підозрюваних потрапив бариста та адміністратор кав'ярні «Обрій».

Завдання:

1. Випишіть імена (як форма думки) і поясніть, чим вони відрізняються від понять.
2. Випишіть терміни, вжиті в описі справи і, використовуючи додаткову інформацію із відкритих джерел, дайте до двох із них логічну характеристику за змістом.
3. У якому відношенні за обсягом перебувають поняття: свідок, підозрюваний, поліцейський, Олег Сидоренко
4. Чи є невідповідність між наданою інформацією та висновками слідчого?

Алгоритм розв'язання деяких завдань

Завдання 1

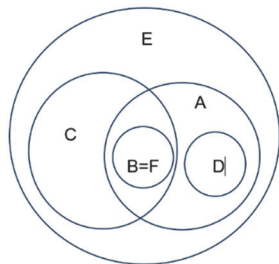
Необхідно визначити, чи є дане поняття: одиничним, загальним чи пустим; конкретним чи абстрактним; збірним чи незбірним; позитивним чи негативним; відносним чи безвідносним.

Приклад: Поняття «університет» є загальним, конкретним, незбірним, позитивним, безвідносним.

Завдання 2

Покажіть схематично за допомогою кіл Ейлера відношення між обсягами наступних понять: А – Автор поеми «Енеїда», В – Іван Котляревський, С – український письменник D – Вергілій, Е – письменник, F – автор української «Енеїди».

При розв'язанні подібних завдань, насамперед, необхідно визначити, чи існує серед наданих понять найбільше за обсягом поняття, в яке включаються всі або більшість з інших наданих понять. У даному випадку таке поняття є – це «письменник» (Е) і воно позначається найбільшим колом. Далі визначаємо відношення між іншими поняттями.

Поняття «український письменник» (С) є видом поняття «письменник» і повністю в нього включається.

Поняття «автор поеми „Енеїда“» (А) також входить до обсягу поняття «письменник», а його обсяг перетинається з обсягом поняття «український письменник».

Поняття «Іван Котляревський» (В) та «автор української „Енеїди“» (F) є тотожними і належать до спільної частини між поняттями «український письменник» і «автор „Енеїди“».

Поняття «Вергілій» (D) є окремим об'єктом, який входить у поняття «автор „Енеїди“», але не належить до «українських письменників».

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ № 2

Оберіть 4–5 ключових понять, що належать до вашої майбутньої професійної сфери.

1. Для кожного поняття:

1.1. охарактеризуйте його за змістом і обсягом (чи воно конкретне, абстрактне, загальне, одиничне тощо);

1.2. позначте, з якими іншими поняттями воно пов'язане, та визначте вид відношення між ними за обсягом (тотожність, включення, перетин, протилежність тощо).

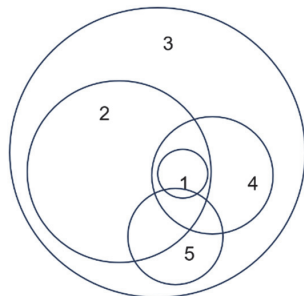
2. Побудуйте схему з кіл Ейлера, яка буде відображати відношення між цими поняттями.

Приклад: Поняття: «суддя», «державний службовець», «людина», «учасник судового процесу», «жінка».

Логічна характеристика поняття «державний службовець» – загальне, конкретне, незбірне, позитивне, відносне.

Відношення між поняттями. Поняття «суддя» включається в «державний службовець»; перетинається з «жінка»; є видом поняття «людина», включається в поняття «учасник судового процесу».

Поняття «державний службовець» включається в поняття «людина»; пере-

тинається з поняттям «учасник судового процесу»; перетинається з поняттям «жінка».

Схема відношення між поняттями:

1. Суддя
2. Державний службовець
3. Людина
4. Учасник судового процесу
5. Жінка

ІНДИВІДУАЛЬНЕ ЗАВДАННЯ

Аналіз понять з порожнім обсягом

Оберіть будь-яких два з наведених нижче понять, поясніть, а) чому вони є порожніми, та б) вкажіть, яку функцію можуть відігравати в мисленні або в науці.

1) Ідеальний злочинець; 2) Закони, які ніколи не порушуються; 3) Невинний злочинець; 4) Повна гармонія між національним і міжнародним правом у всіх галузях; 5) Круглий квадрат; 6) Шерлок Холмс; 7) Предмет дійсності, що входить до обсягу порожнього поняття; 8) Русалка; 9) Вічний двигун; 10) Ідеальний партнер; 11) Безсмертна людина; 12) Абсолютна тиша.

Приклад виконання завдання. Проаналізуємо поняття «круглий квадрат»:

а) Поняття «круглий квадрат» має зміст, оскільки складається з двох ознак: «круглий» – фігура, всі точки якої рівновіддалені від центру; «квадрат» – чотирикутник із рівними сторонами і прямими кутами. Однак ці ознаки логічно несумісні. Жоден предмет не може одночасно мати всі точки на однаковій відстані від центру (бути колом), і водночас мати чотири сторони та чотири кути (бути квадратом). Тут виникає внутрішня суперечність змісту поняття. Отже, предмета, який відповідав би цим ознакам, не існує і не може існувати. Обсяг поняття дорівнює нулю. Це приклад логічно порожнього поняття.

б) Попри порожній обсяг, поняття «круглий квадрат» виконує важливі функції: по-перше, воно використовується для ілюстрації принципу несуперечності. Це словосполучення поєднує взаємовиключні властивості. Саме тому воно наочно демонструє, що суперечність у змісті поняття робить неможливим існування відповідного

предмета; по-друге, дозволяє показати, що не кожне граматично правильне словосполучення утворює можливий предмет мислення. З погляду граматики словосполучення «круглий квадрат» є правильно побудованим: прикметник узгоджується з іменником, синтаксична структура не порушена. Проте логічний аналіз виявляє внутрішню суперечність його змісту. Це означає, що мовна коректність ще не гарантує логічної можливості. Ми можемо граматично правильно поєднати слова, але якщо їхні значення несумісні, такий вираз не позначає жодного можливого предмета; по-третє, допомагає виявляти приховані суперечності в аргументації. Якщо в міркуванні поєднують несумісні ознаки, воно є логічно некоректним.

Тож, поняття «круглий квадрат» має смисл (зміст), але не має реального і навіть можливого об'єкта. Водночас це поняття є важливим для навчання логіки, оскільки воно допомагає зрозуміти, як працюють логічні правила та чому суперечливі поєднання ознак роблять предмет неможливим.

Завдання 2. Використовуючи відкриті джерела (науково-освітні ресурси, енциклопедії, офіційні/нормативні документи, підручники у відкритому доступі), дослідіть, як історично змінювалися зміст і обсяг таких понять:

- планета;
- шлюб;
- злочин;
- демократія;
- наука.

За результатами дослідження підготуйте аналітичну довідку із зазначенням змісту поняття: родова ознака; 2–5 відмінних ознак (що є суттєвим саме для цього поняття на даному етапі); Обсяг поняття: перелік типових об'єктів/випадків, що входять до поняття на даному етапі; 1–2 приклади того, що виключалось тоді або включається тепер. Поясніть, який тип зміни відбувся: збільшився зміст → зменшився обсяг чи навпаки. Вкажіть перелік використаних джерел.

Рекомендовані джерела

1. Логіка : підручник / [О. М. Юркевич, С. В. Качурова, О. П. Невельська-Гордєєва та ін.] ; за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2022. С. 32–44.

2. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. С. 70–87.
3. Матюшина І. І. Логіка : практикум. Одеса : Фенікс, 2023. С. 7–12.
4. Тимошенко О. І., Ягодзінський С. М. Логіка та критичне мислення: підручник для закладів вищої освіти. К.: Європейський університет, 2024. 252 с.
5. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. С. 48–61, 70–82.
6. Гнатюк Я. С. Завдання з логіки та методики їх розв'язання. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2007. 80 с.
7. Зленко Н., Пономаренко Т. Юридична логіка: навчальний посібник. Суми: ФОП Цьома С. П., 2025. 168 с.

ТЕМА 3.

Логічні операції над поняттями

Зміст теми. Основні логічні операції над поняттями. Визначення (дефініція) поняття: структура, види та способи формулювання. Правила логічної дефініції та типові помилки при їх порушенні.

Узагальнення та обмеження як способи зміни обсягу поняття. Способи узагальнення та обмеження понять у теоретичному та практичному контексті.

Поділ поняття як логічна операція: структура, види поділу, логічні вимоги до правильного поділу. Критерії правильності поділу. Види поділу: дихотомічний, родо-видовий, мереологічний, функціональний, класифікаційний. Порушення логіки поділу та їх наслідки у пізнавальній та професійній діяльності.

Значення оперування поняттями у пізнавальній, науковій і практичній діяльності. Використання логічних операцій у формулюванні юридичних понять, норм, категорій та наукових визначень.

Терміни та ключові поняття теми

Логічна операція над поняттям – мисленнєва дія, що уточнює зміст або обсяг поняття, або встановлює його структуру.

Визначення (дефініція) – операція, що розкриває зміст поняття через родові поняття і видові ознаки.

Специфічна (видова) ознака – та ознака, яка відрізняє видові поняття від інших понять того ж роду.

Узагальнення – операція переходу від вузкого поняття до ширшого за обсягом.

Обмеження – операція переходу від ширшого поняття до вузкого за обсягом.

Поділ поняття – операція розчленування обсягу поняття на частини за визначеною підставою.

Підстава поділу – ознака, за якою здійснюється поділ (критерій класифікації).

Члени поділу – видові поняття, які утворюються в результаті поділу.

Дихотомічний поділ – поділ на два взаємовиключні й вичерпні класи.

Зміст лекції

Логічні операції над поняттями – це цілеспрямовані інтелектуальні дії, що спрямовані на аналіз, уточнення, систематизацію та розвиток змісту й обсягу понять як основних елементів мислення. Вони дозволяють людині виявляти суттєві ознаки предметів, розмежовувати близькі за значенням поняття, встановлювати між ними родо-видові, частково-співпадаючі чи протилежні зв'язки, а також формувати точні й несуперечливі визначення. Завдяки цим операціям мислення набуває строгості, прозорості та логічної послідовності. Уміння правильно оперувати поняттями є основою теоретичного аналізу, аргументації та наукової комунікації, а також важливий інструмент у будь-якій професійній діяльності, де значення має точність формулювань, узгодженість термінології й раціональне обґрунтування суджень. Логічні операції сприяють побудові цілісної системи знань, що ґрунтується не на інтуїтивному сприйнятті, а на чітко визначених поняттях та логічних зв'язках між ними. До основних операцій над поняттями належать: визначення, узагальнення, обмеження та поділ поняття.

Визначення – це логічна операція над поняттям, що полягає у розкритті його змісту. Часто замість назви «визначення» вживають слово «дефініція» (від лат. Definitio – «обмеження», «визначення»). Операція дефініції є однією з основних логічних дій, спрямованих на точне розкриття змісту поняття. Смісл дефініції полягає у створенні чіткого уявлення про об'єкт мислення, уникненні плутанини в термінах, забезпеченні однозначності висловлювань¹. У будь-якій сфері діяльності – чи то наука, право, менеджмент або техніка – правильне визначення понять є умовою ефективного мислення, професійної комунікації та точного формулювання завдань. Саме завдяки дефініціям створюються словники, нормативні акти, наукові теорії, а також будуються аргументи, які мають бути зрозумілими і переконливими.

Структура визначення (дефініції) передбачає наявність двох основних компонентів: дефінієндуму та дефінієнса. Дефінієндум (від лат. definiendum – «те, що слід визначити») – це вихідне поняття, зміст якого потрібно розкрити. Дефінієнс (від лат. definiens – «те, що визначає») – це частина визначення, яка пояснює значення дефіні-

¹ Тимошенко О. І., Ягодзінський С. М. Логіка та критичне мислення: підручник для закладів вищої освіти. К.: Європейський університет, 2024. С. 85.

єндуму, зазвичай через вказівку на рід і видові ознаки. Наприклад, у визначенні *«Правопорушення – це винна протиправна дія чи бездіяльність, за яку передбачено юридичну відповідальність»* словом «правопорушення» позначено дефінієндум, а вся пояснювальна частина після тире є дефінієнсом.

У логіці розрізняють два основні види визначень: реальні та номінальні.

Реальне визначення (лат. *definitio realis*) розкриває зміст поняття, тобто вказує, що собою являє предмет або явище. Воно спрямоване на з'ясування сутності об'єкта і зазвичай будується через найближчий рід і видові ознаки. Таке визначення відповідає на запитання: *«Що це таке?»* Наприклад: *«Громадянство – це стійкий правовий зв'язок особи з державою, що виражається у взаємних правах і обов'язках»*. В цьому визначенні «правовий зв'язок» – найближчий рід; «стійкий», «між особою і державою», «виражається у взаємних правах і обов'язках» – видові ознаки. Реальні визначення широко використовуються в науці, юридичних документах і теоретичних дослідженнях, де важливо розкрити природу явища.

Номінальне визначення (лат. *definitio nominalis*) пояснює значення слова або терміна, тобто уточнює, що означає дане мовне позначення. Воно не обов'язково розкриває сутність предмета, а зосереджується на мовному аспекті. Таке визначення відповідає на запитання: *«Що означає це слово?»*. Номінальне визначення може включати етимологію (походження слова), словникове тлумачення, пояснення терміну через інші слова, вказівку на історію його вживання. Наприклад: *«Слово “демократія” походить від грецьких слів “демос” (народ) і “кратос” (влада)»*. Або *«Термін “тоталітаризм” уперше був ужитий у XX столітті для позначення політичної системи з повним контролем держави над усіма сферами життя»*. У цих випадках пояснюється значення або вживання терміну, але не аналізується його логічна структура через рід і видові ознаки.

До реальних визначень належить **явне (екстенсивне) визначення**, яке передбачає чітке й повне формулювання змісту поняття шляхом вказівки на його найближчий рід і видові ознаки, тобто воно має класичну логічну структуру: *«N – це A, що має ознаки a, b, c, d»*, де N (від лат. *Nomen* – «ім'я») – це поняття, яке підлягає визначенню; A – найближчий рід, до якого належить об'єкт; a, b, c, d – сукупність суттєвих та специфічних ознак, що відрізняють це поняття від інших

у межах того самого роду. *«Адвокат – це юрист (рід), який надає правову допомогу на професійній основі (видова ознака)»*. Такий спосіб використовується в науці, філософії, праві, коли важливо досягти максимальної точності та однозначності.

В залежності від ознак, які вказані у визначенні як видові відмінності розрізняють наступні:

Кваліфікуючі визначення – це різновид реального визначення, у якому видова ознака відмежовує один вид від інших у межах певного роду. Таке визначення не просто описує предмет, а встановлює його точне місце в системі понять. Кваліфікуючі визначення застосовуються в різних галузях знання, де необхідна чітка диференціація явищ. Проте особливої ваги вони набувають у праві, оскільки від правильно виділеної видової ознаки залежить юридична кваліфікація діяння та його правові наслідки. У правових визначеннях можуть фіксуватися як внутрішні суттєві ознаки (що характеризують саму природу діяння, наприклад спосіб його вчинення), так і зовнішні (умови чи обставини, що впливають на правову оцінку). Наприклад, у визначенні *«Крадіжка – це таємне викрадення чужого майна»* родом є «викрадення майна», а ознака «таємне» відмежовує крадіжку від інших форм заволодіння майном. У визначенні *«Розбій – це напад з метою заволодіння чужим майном, поєднаний із насильством»* саме ознака «поєднаний із насильством» визначає специфіку цього виду правопорушення та відрізняє його від інших посягань на майно.

Генетичні визначення – це такі визначення, у яких предмет характеризується через спосіб його виникнення, створення або отримання. Інакше кажучи, об'єкт пояснюється не через його внутрішні ознаки, а через процес або умови його походження. Класичними прикладами генетичних визначень є ті, де спосіб утворення становить суттєву характеристику предмета: *«Коло – це фігура, що утворюється рухом точки на площині, яка перебуває на однаковій відстані від заданого центра»*.

У праві генетичні визначення у «чистому» логічному вигляді трапляються рідко. Натомість часто використовуються нормативні визначення, що містять генетичну ознаку. Розглянемо приклад: *«Недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті*

завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини». У цьому випадку поняття «недопустимі докази» визначається через спосіб їх отримання. Вирішальною є не зміст доказу, не його переконливість і не його доказова сила, а саме його походження, тобто те, що він здобутий із істотним порушенням прав людини. Отже, якщо доказ отримано законним способом, то він може бути допустимим; якщо доказ отримано з істотним порушенням прав – він визнається недопустимим. Таким чином, правовий статус доказу залежить від його генезису (способу отримання), а не від його інформаційного змісту. Це норма, яка використовує генетичну ознаку як критерій юридичної оцінки.

Операційні визначення – це такі, у яких предмет характеризується через процедуру або спосіб перевірки, за допомогою якого можна встановити, чи належить конкретний випадок до обсягу відповідного поняття. У такому визначенні головною є чітко визначена дія або умова, виконання якої дозволяє зробити однозначний висновок. Розглянемо правовий приклад. Норма встановлює: «Вихідний електронний документ вважається отриманим адресатом, якщо від адресата надійшло е-повідомлення, яке підтверджує час доставки». У цьому випадку визначається момент, з якого документ вважається отриманим. Закон не описує властивості документа і не аналізує його зміст. Вирішальною є конкретна процедура.

Цільові визначення – це такі, у яких видова ознака пов'язана з функцією або метою існування предмета. Розглянемо приклад із законодавства: *«Громадське об'єднання – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів»*. У цьому визначенні родом є «добровільне об'єднання осіб», а видовою ознакою виступає саме мета його створення – здійснення та захист прав і свобод, задоволення суспільних інтересів. Саме ця ціль відмежовує громадське об'єднання від інших форм організацій, наприклад комерційних структур, діяльність яких спрямована передусім на отримання прибутку. У праві такі визначення мають важливе значення, оскільки через формулювання цілей законодавець визначає правовий статус суб'єкта, межі його діяльності та характер його участі у суспільних відносинах.

Перелічувальні визначення – це такі, у яких обсяг поняття встановлюється через словесний перелік предметів, що до нього входять. Тут значення розкривається через вичерпний або нормативно встановлений список: *«Близькі особи – члени сім'ї суб'єкта, а також чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний та двоюрідний брати, рідна та двоюрідна сестри, рідний брат та сестра дружини (чоловіка), племінник, племінниця, рідний дядько, рідна тітка, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, зять, невістка, тесть, тесть, свекор, свекруха, батько та мати дружини (чоловіка) сина (дочки), усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням зазначеного суб'єкта»*. У цьому випадку поняття окреслюється через перелік осіб, і саме цей перелік визначає його обсяг. У праві такі визначення мають особливе значення, оскільки перелік зазвичай є вичерпним і не підлягає довільному розширенню.

Неявні (імпліцитні) визначення подають зміст поняття опосередковано, через приклади, указування, контекст вживання або зіставлення з іншими поняттями.

Остенсивні визначення (від латинського слова *ostendere* – «показувати», «вказувати», «демонструвати») – це визначення через показ. Значення поняття встановлюється шляхом безпосередньої демонстрації предмета або прикладу. У такому випадку ми не описуємо ознаки предмета і не перелічуємо всі елементи його обсягу, а просто вказуємо на нього. Розглянемо ситуацію, коли прокурор демонструє предмет і зазначає: «Ось цей предмет є холодною зброєю». Тут поняття фактично уточнюється через показ конкретного зразка. Звісно, формально існує нормативне визначення холодної зброї, але в конкретній ситуації значення поняття засвоюється через демонстрацію. Або ситуація встановлення підробленого документа. Експерт показує суду оригінал і копію та пояснює: «Ось це – справжній підпис, а ось це – підроблений». Тут межа між поняттями встановлюється через показ прикладів.

Контекстне визначення – це таке, у якому значення поняття розкривається через спосіб його вживання в певному реченні чи нормі. Іншими словами, слово не пояснюється безпосередньо, а його зміст стає зрозумілим із контексту. У такому визначенні значення поняття уточнюється через умови його застосування або через зв'язки з іншими елементами тексту. Наприклад, у законі може бути зазначено:

«Особа вважається такою, що ухиляється від явки до суду, якщо вона, будучи належним чином повідомленою про дату та час судового засідання, без поважних причин не з'явилася та не повідомила суд про причини неявки». Тут термін «ухиляється від явки» не визначається окремо через перелік суттєвих ознак. Його значення розкривається через опис конкретної ситуації: наявність повідомлення, відсутність поважних причин, нез'явлення до суду. Саме з цього контексту стає зрозуміло, у яких випадках поведінка особи підпадає під відповідну категорію.

Правила визначень:

- ***Правило співмірності.*** Обсяг і зміст дефінієндуму мають повністю відповідати обсягу і змісту дефінієнса. Типові порушення: надто широке визначення, якщо дефінієнс ширший за дефінієндум; надто вузьке визначення, коли дефінієнс вужчий за обсягом за дефінієндум.
- ***Правило заборони кола:*** визначальне поняття має бути визначене і зрозуміле без посилань на визначуване поняття. Типове порушення: тавтологічне визначення.
- ***Правило чіткості:*** визначення має бути ясным і чітким, потрібно уникати нечітких, багатозначних, метафоричних або емоційно забарвлених виразів.
- ***Правило цілісності:*** ознаки, зазначені у визначенні мають бути пов'язані між собою і створювати цілісний образ.
- ***Правило простоти:*** визначення повинно бути легко осяжним і достатньо простим.

Ці правила гарантують логічну коректність, однозначність і аналітичну точність визначень, необхідних для наукової, юридичної, філософської та професійної діяльності.

Узагальнення і обмеження – це логічні операції, які змінюють обсяг поняття, зберігаючи при цьому його зміст. Вони є важливими інструментами логічного мислення, які дають змогу структурувати знання, формувати правильні класифікації та переходити від більш конкретного до загального або навпаки¹.

Узагальненням називається логічна операція, за допомогою якої ми переходимо до ширшого поняття, тобто такого, що охоплює більшу кількість об'єктів, але має меншу кількість ознак. Іншими сло-

¹ Матюшина І. І. Логіка : практикум. Одеса : Фенікс, 2023. С. 20–21.

вами, ми виключаємо деякі ознаки, що робили поняття більш конкретним, і таким чином розширюємо кількість предметів, до яких це поняття застосовується.

Наприклад: *«Червона троянда»* → *«Троянда»*, *«Ноутбук Apple»* → *«Ноутбук»*, *«Суддя Верховного Суду»* → *«Суддя»*, *«Кримінальний проступок»* → *«Кримінальне правопорушення»*.

Тут ми розширюємо сферу поняття, відмовляючись від однієї або кількох уточнюючих ознак. У цьому випадку поняття стає менш конкретним, але охоплює більшу кількість об'єктів. Обсяг збільшується, зміст зменшується. Узагальнення застосовується для побудови ієрархій понять (від видових до родових), при формуванні ширших класифікацій, у процесі абстрагування.

Обмеженням називається логічна операція, у результаті якої відбувається перехід до поняття з меншим обсягом, тобто до більш конкретного поняття, яке містить додаткову ознаку. Це логічна операція, за допомогою якої ми переходимо до вузкого поняття, тобто такого, що має менший обсяг (менше об'єктів), але додаткові ознаки, які його конкретизують. Це звужує коло предметів, що підпадають під це поняття.

Наприклад: *«Птах»* → *«Хижий птах»*, *«Книга»* → *«Підручник з логіки»*, *«Автомобіль»* → *«Електромобіль»*, *«Юрист»* → *«Юрист адвокатського бюро»*, *«Суд»* → *«Апеляційний суд міста Одеси»*, *«Право»* → *«Міжнародне право»*, *«Злочин»* → *«Тяжкий злочин»*, *«Договір»* → *«Договір купівлі-продажу»* → *«Договір купівлі-продажу нерухомості»* → *«Договір купівлі-продажу квартири, посвідчений нотаріально»*.

Виконуючи операцію обмеження ми додаємо нову ознаку до змісту, що автоматично зменшує обсяг поняття, ми звужуємо сферу поняття, додаючи уточнювальні ознаки. У цьому випадку поняття стає більш конкретним, але охоплює меншу кількість об'єктів: обсяг зменшується, зміст збільшується. Обмеження зменшує обсяг поняття, роблячи його конкретнішим і точнішим. Воно необхідне для точного формулювання понять у праві, науці, техніці.

Операції узагальнення та обмеження є взаємно зворотними. Якщо поняття А є узагальненням поняття В, то поняття В є обмеженням поняття А.

Кінцевою точкою обмеження є одиничне поняття. Кінцева точка узагальнення – категорія. Наприклад, обмеження від категорії до

одиничного поняття: «*Стадія кримінального провадження*» → «*Досудове розслідування*» → «*Слідчі дії*» → «*Огляд місця події*» → «*Огляд місця конкретного ДТП із загибеллю пішохода (дата, час, місце)*».

Узагальнення від одиничного поняття до категорії: «*Вирок апеляційного суду у справі № 123/456/24 від 15.01.2025*» → «*Виправдувальний вирок*» → «*Вирок*» → «*Судове рішення*».

Поділ – це логічна операція, яка уточнює обсяг поняття, шляхом перерахування його видів. Важливо, що поділ не змінює змісту поняття, а тільки структурує його обсяг. Наприклад, родове поняття «*нормативно-правові акти*» за юридичною силою поділяються на «*закони*» та «*підзаконні нормативно-правові акти*».

Щоб поділ був логічно правильним і пізнавально корисним, він повинен мати чітко визначену структуру. До **структури поділу** поняття входять такі елементи:

Подільне поняття – це вихідне поняття, обсяг якого уточнюється.

Підстава поділу – це спільна ознака або критерій, за яким розмежовуються члени поділу. Підстава має бути єдиною в межах одного поділу.

Члени поділу – це видові поняття, утворені внаслідок поділу родового поняття за обраною підставою.

Види поділу.

- **Поділ за видотвірною ознакою** – це такий вид логічного поділу поняття, у якому клас предметів розчленовується на види на підставі однієї суттєвої ознаки. Наприклад, якщо поділяти *правопорушення* за ступенем суспільної небезпеки, то як видотвірна ознака виступає саме ступінь небезпечності. У результаті утворюються *злочини та проступки*. Якщо ж обрати іншу ознаку, наприклад, галузеву належність, то поділ буде іншим – *кримінальні, адміністративні, цивільні тощо*.
- **Дихотомічний поділ** – це поділ на два взаємовиключні й разом вичерпні види. Тобто ці класи не перетинаються і у сукупності охоплюють увесь обсяг родового поняття. Найпростіша форма дихотомічного поділу здійснюється за принципом «А» і «не-А», часто із використанням частки «не-». Наприклад, поняття «*громадянин України*» можна поділити на «*повнолітній*» і «*неповнолітній*». Водночас дихотомічний поділ не обов'язково має формально виражатися через частку «не-». Іноді він здійсню-

ється за чітким критерієм, що природно розмежовує обсяг поняття на два види. Так, поняття «людина» може поділятися на «чоловік» і «жінка», якщо підставою поділу є біологічна стать.

- **Класифікація** – послідовний багаторівневий поділ. Використовується для систематизації великої множини об'єктів за певними критеріями та допомагає упорядковувати знання. Приклад: *«За формою державного правління держави поділяються на монархії та республіки. Монархії бувають обмеженими та необмеженими, до яких належать деспотична та абсолютна монархія. Республіки в свою чергу, бувають парламентськими, президентськими та змішаними».*
- **Мереологічний поділ (поділ на частини)** – це такий вид логічного поділу, за якого поняття розчленовується не на види, а на складові елементи, що утворюють певне ціле. У цьому випадку йдеться не про різновиди об'єкта, а про його внутрішню структуру. Наприклад, *Кримінальний кодекс України поділяється на Загальну та Особливу частини.* Це не означає, що існують різні «види» Кримінального кодексу; йдеться про структурні частини одного й того самого нормативного акта.

Правила поділу понять. Щоб поділ поняття був логічно коректним і змістовно точним, необхідно дотримуватися низки правил¹. Порушення хоча б одного з них призводить до помилок у міркуванні та хибної систематизації.

- **Правило однієї підстави.** Одним із основних правил логічного поділу є вимога, щоб усі члени поділу утворювалися за однією і тією самою підставою, тобто за однією видотвірною ознакою. Це означає, що при розчленуванні поняття ми повинні обрати один критерій і послідовно застосовувати його до всього обсягу родового поняття. Лише за цієї умови поділ буде логічно коректним. Наприклад, поняття *«судові рішення»* можна поділити на *одноособові та колегіальні.* У цьому випадку підставою поділу є склад суду, який ухвалює рішення. Ознака одна, і всі члени поділу утворені саме за нею. **Помилка** виникає тоді, коли в межах одного поділу змішуються різні підстави. Наприклад, якщо поняття *«студенти»* поділити на *студентів денної форми навчання, стипендіатів і першокурсників,* то тут вико-

¹ Матюшина І. І. Логіка : практикум. Одеса : Фенікс, 2023. С. 24.

ристано одразу три різні ознаки: форму навчання, наявність фінансового забезпечення та курс навчання. У результаті отримані групи не виключають одна одну і можуть перетинатися: першокурсник може бути одночасно студентом денної форми і стипендіатом. Такий поділ є логічно некоректним, оскільки його члени перебувають у відносинах сумісності, а не є результатом єдиного критерію розмежування.

- **Правило взаємного виключення його членів.** Це означає, що жоден предмет, який входить до обсягу родового поняття, не може одночасно належати до двох різних членів поділу. Якщо поділ здійснено правильно, кожен об'єкт має потрапити лише до одного з утворених класів. Саме це забезпечує логічну визначеність і однозначність класифікації. Наприклад, поняття «*дії особи*» можна поділити на *законні* та *незаконні*. Тут члени поділу взаємно виключають один одного: конкретна дія не може бути одночасно і законною, і незаконною в одному й тому самому відношенні. **Помилка** виникає тоді, коли члени поділу не виключають один одного. Наприклад, якщо поняття «*судові справи*» поділити на *кримінальні, складні та цивільні*, то такі групи можуть перетинатися. Кримінальна справа може бути водночас складною, а цивільна – також складною. Отже, «складні» не є окремим видом поряд із «кримінальними» та «цивільними», а характеризує справи за іншою ознакою. У такому випадку поділ втрачає логічну чіткість, оскільки його члени не перебувають у відношенні взаємного виключення.
- **Правило співмірності.** Воно означає, що обсяг усіх членів поділу в сукупності повинен дорівнювати обсягу вихідного поняття. Інакше кажучи, поділ має бути повним: необхідно охопити всі можливі випадки, що входять до обсягу родового поняття. Якщо частина об'єктів залишається поза поділом, він є неповним і логічно некоректним. Наприклад, поняття «*правопорушення*» можна поділити на *злочини* та *проступки*. За чинним законодавством такий поділ охоплює весь обсяг поняття, оскільки всі правопорушення відносяться або до злочинів, або до проступків. У цьому випадку правило співмірності дотримано. **Порушення цього правила** проявляється у вигляді неповного поділу. Наприклад, якщо поняття «*правопорушення*» поділити на *злочини, адміністративні проступки та корупційні*

правопорушення, то такий поділ не є співмірним. По-перше, він не охоплює весь обсяг правопорушень. По-друге, окремі члени поділу можуть перетинатися або належати до різних класифікаційних підстав. У результаті частина об'єктів залишається поза системою, що свідчить про логічну неповноту. **Іншою типовою помилкою** є включення зайвого елемента, тобто такого члена поділу, який є ширшим за вихідне поняття. Члени поділу повинні повністю входити до обсягу діленого поняття і не виходити за його межі. Наприклад, якщо поняття «*юристи*» поділити на *адвокатів, прокурорів, суддів і державних службовців*, то останній член поділу є ширшим за вихідне поняття. Державні службовці – це значно ширша категорія, до якої входять особи, що не є юристами. Отже, такий поділ порушує правило співмірності, оскільки один із його членів не відповідає обсягу родового поняття.

- **Правило послідовності.** Ще однією важливою вимогою до логічного поділу є правило послідовності. Воно означає, що поділ має здійснюватися поетапно: спочатку виокремлюються безпосередні види родового поняття, і лише після цього їхні підвиди, різновиди або конкретні форми. Рух повинен відбуватися від ширшого до вужчого, без порушення логічної ієрархії. Якщо ж замість видів одразу називаються підвиди або окремі конкретні випадки, виникає логічна помилка, яку називають «стрибком у поділі». Вона полягає в тому, що між родовим поняттям і названими елементами пропускається один або кілька проміжних рівнів. Наприклад, якщо поняття «*правопорушення*» поділити на *крадіжку, хабарництво і дрібне хуліганство*, то такий поділ є некоректним. «Правопорушення» – це родове поняття, його безпосередніми видами є, наприклад, злочини і проступки. Крадіжка та хабарництво є видами злочинів, а дрібне хуліганство – видом адміністративного проступку. Отже, у наведеному прикладі поділ здійснено без дотримання логічної послідовності.

Операція поділу має важливе значення для правничої та правоохоронної діяльності, оскільки через неї здійснюється систематизація правових явищ: визначаються види правопорушень, суб'єктів, юридичних фактів і процесуальних дій. Коректне розмежування понять є необхідною передумовою точної правової кваліфікації та

обґрунтованого застосування норм. У процесі прийняття рішень юрист постійно здійснює розчленування понять: з'ясовує, чи є діяння злочином чи проступком, визначає форму вини, встановлює вид юридичної відповідальності. Якщо при цьому порушуються правила поділу – змішуються підстави, пропускаються проміжні рівні або не дотримується співмірність, – виникає ризик помилкової оцінки справи та неправильних правових наслідків. У правоохоронній діяльності така точність особливо необхідна на етапі первинної оцінки події. Від уміння чітко відмежувати кримінально каране діяння від адміністративного правопорушення залежить визначення підслідності, юрисдикції та порядку провадження. Тож, операція поділу виконує не лише теоретичну, а й безпосередньо практичну функцію у професійній діяльності юриста.

ПИТАННЯ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ № 2

1. Визначення, як логічна операція над поняттям: види, структура.
2. Обмеження як логічна операція над поняттям.
3. Узагальнення, як логічна операція над поняттям.
4. Поділ як логічна операція над поняттям: структура, правила.

Практичні завдання

1. Оцініть правильність наведених визначень. У помилкових випадках вкажіть характер помилки та правило логічного визначення, яке порушено.

- 1.1. Мова – це система знаків.
- 1.2. Знак – це те, що щось означає.
- 1.3. Денотат – це предмет, на який вказує слово.
- 1.4. Злочин – це злочинна дія, що шкодить суспільству.
- 1.5. Арешт – це покарання.
- 1.6. Суддя – це особа, яка працює в суді та носить мантию.
- 1.7. Фейк – це таке повідомлення, яке створює враження достовірності, але поширює неправдиву інформацію.

2. Перевірте правильність узагальнення поняття. Якщо є помилка, то поясніть її.

- 2.1. Дедукція → умовивід → форма думки;
- 2.2. Міркування експерта → достовірне міркування;

- 2.3. Суд першої інстанції → суд → правосуддя;
- 2.4. Стаття 3. Кримінального кодексу України → кримінальне право → право;
- 2.5. Парламентська республіка → республіка → форма правління;
- 2.6. Індуїзм → Світова релігія → релігія;

3. Перевірте правильність обмеження поняття. Якщо є помилка, то поясніть її.

- 3.1. Знак → символ → слово;
- 3.2. Університет → студент університету;
- 3.3. Право → норма права;
- 3.4. Викладач → викладач кафедри → викладач логіки;
- 3.5. Релігія → Християнство → віра;
- 3.6. Держава → унітарна держава → демократична унітарна держава.

4. Зробіть узагальнення та обмеження наступних понять:

- 4.1. Суддя;
- 4.2. Поділ;
- 4.3. Обшук;
- 4.4. Громадський діяч;
- 4.5. Конституційна монархія;
- 4.6. Документальне кіно;
- 4.7. Санкція;
- 4.8. Потерпілий;
- 4.9. Староста академічної групи;
- 4.10. Судове засідання.

5. Проаналізуйте наведені поділи понять. Визначте їх вид, оцініть правильність та, у разі помилки, поясніть її характер і вкажіть порушене правило:

- 5.1. Держави поділяються на унітарні, федеративні, монархії, республіки.
- 5.2. Почуття поділяються на позитивні та нейтральні;
- 5.3. Транспорт ділиться на наземний, підземний, річковий та повітряний.
- 5.4. Правові норми поділяються на: імперативні, диспозитивні, рекомендаційні, кримінальні.

- 5.5. Судові рішення поділяються на: вступну частину, описову частину, мотивувальну частину, резолютивну частину.
- 5.6. Стилї української літературної мови поділяються на: художній, науковий, офіційно-діловий, жанровий.
- 5.7. Злочини поділяються на: корисливі, насильницькі, майнові.

Робота в мінігрупах

Сформулюйте робочі визначення таких понять, спираючись лише на власні знання та приклади з повсякденного досвіду:

- адміністративне правопорушення;
- робота;
- справедливість;
- штучний інтелект;
- суддя.

Зафіксуйте ознаки, які ви використали у визначеннях (суттєві характеристики поняття). Окремо позначте: родову ознаку (до якого ширшого класу належить об'єкт); видові ознаки (що відрізняє його від інших об'єктів цього ж класу). Обмінюйтеся думками і порівнюйте із визначеннями колег. Складіть узгоджене визначення поняття, включаючи тільки суттєві ознаки. Перевірте визначення за логічними правилами і коротко зазначте, що саме ви виправили чи уточнили.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ № 3

1. *Ознайомтеся з рекомендованими джерелами та визначте, які прийоми можуть замінювати логічне визначення поняття.*

У письмовій відповіді:

- назвіть не менше чотирьох таких прийомів;
- коротко поясніть сутність кожного з них (як саме він працює);
- зазначте, з якою метою цей прийом використовується;
- наведіть 1–2 приклади (бажано з правової сфери).

Обсяг відповіді – 1–2 сторінки.

2. *Здійсніть самостійний пошук навчальної та наукової літератури й з'ясуйте, які методи (способи) використовуються для уточнення значення юридичних термінів у праві (зокрема через тлумачення норм).*

У письмовій відповіді:

- використайте не менше двох джерел (підручники / посібники / наукові статті);
- виділіть і опишіть не менше чотирьох методів уточнення термінів;
- для кожного методу коротко зазначте у чому полягає метод (як він працює); для чого застосовується (яку проблему вирішує); наведіть приклад застосування (бажано з нормативного тексту або правозастосування);
- наприкінці подайте список використаних джерел.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

1. Аналіз помилок. Знайдіть у тексті приклад некоректного визначення або поділу. Опишіть, яке саме правило порушене, і запропонуйте правильний варіант.

Текст. В інтерв'ю голови комітету з правової політики звучала думка, що кримінальне правопорушення – це будь-яке протиправне діяння, тобто до кримінальних правопорушень належать і дисциплінарні проступки, і адміністративні порушення правил дорожнього руху. Він зазначив, що усі кримінальні правопорушення поділяються на три типи: тяжкі, умисні та корисливі, адже в основі кожного злочину лежить або велика шкода, або намір порушити закон, або прагнення до особистої вигоди. У матеріалі також було сказано, що докази – це будь-яка інформація, отримана під час слідства: від чуток у соціальних мережах до експертних висновків. Автор стверджує, що види доказів поділяються на речові, показання свідків, наукові, письмові, документальні та протоколи допиту, при цьому зазначає, що документальні та письмові докази – це різні форми, оскільки письмовий доказ не обов'язково є документом. Також було зазначено, що правоохоронні органи – це поліція, прокуратура, суди та адвокати, а отже, усі вони є елементами однієї системи. Також додається, що поліція в Україні ділиться на кримінальну поліцію, патрульну поліцію та спецпідрозділи з кіберзахисту, вибухотехнічні підрозділи, кінологічні групи й оперативників, причому вважається, що ці групи утворюють окремі види органів, оскільки виконують різні функції. Наприкінці автор зробив узагальнення: «Будь-яке правопорушення – це злочин», оскільки кожне протиправне діяння порушує закон

і має бути кримінально караним. Він додав, що суд – це орган, який вирішує спори шляхом винесення вироку, тому постанови та ухвали суду не мають правової природи судового рішення, бо не є вироком.

2. Кейс «Проект закону». Уявіть, що ви складаєте проект закону. Вам потрібно чітко визначити поняття «цифровий доказ». Сформулюйте дефініцію згідно правил. Покажіть можливі види поділу цього поняття. Обґрунтуйте, чому правильність визначення та поділу важлива у юридичній практиці.

Рекомендовані джерела

1. Логіка : підручник / [О. М. Юркевич, С. В. Качурова, О. П. Невельська-Гордєєва та ін.] ; за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2022. С. 44–66.

2. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. С. 88–103.

3. Матюшина І. І. Логіка : практикум. Одеса : Фенікс, 2023. С. 19–24.

4. Тимошенко О. І., Ягодзінський С. М. Логіка та критичне мислення: підручник для закладів вищої освіти. К.: Європейський університет, 2024. 252 с.

5. Гнатюк Я. С. Завдання з логіки та методики їх розв'язання. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2007. 80 с.

6. Зленко Н., Пономаренко Т. Юридична логіка: навчальний посібник. Суми: ФОП Цьома С. П., 2025. 168 с.

ТЕМА 4.

Висловлювання як форма думки. Прості судження. Логічний квадрат

Зміст теми. Загальна характеристика висловлювання як логічної форми вираження думки в мові. Дескриптивні та модальні висловлювання, їх відмінності. Судження як різновид дескриптивного висловлювання.

Прості судження: визначення, загальна характеристика та структура. Класифікація простих суджень: атрибутивні, релятивні та екзистенційні.

Атрибутивні судження як основна форма простого судження: структура, суб'єкт і предикат. Поділ атрибутивних суджень за кількістю (загальні, часткові, одиничні) та за якістю (стверджувальні, заперечні). Розподіленість термінів у судженні.

Логічний квадрат як схема відношень між чотирма видами простих атрибутивних суджень (А, Е, І, О). Основні логічні відношення: протилежність, підпротилежність, суперечність, підпорядкування. Значення логічного квадрата для аналізу структури міркувань, побудови доказів і спростувань, а також для виявлення логічних помилок.

Практичне значення простих суджень у правничій діяльності: правильне формулювання нормативних приписів, кваліфікація фактів та логічна чіткість юридичних висловлювань.

Терміни та ключові поняття теми

Висловлювання – це граматично оформлене речення, яке фіксує певну думку і щодо якого можна встановити істинність або хибність.

Судження – це форма мислення, у якій стверджується або заперечується наявність певних ознак, зв'язків чи відношень між предметами.

Просте судження – це таке судження, яке містить одне ствердження чи заперечення щодо предмета думки і не розкладається на логічно самостійні частини.

Суб'єкт судження – це поняття, яке вказує на предмет думки, тобто те, про що у судженні щось стверджується або заперечується.

Предикат судження – це поняття, яке виражає ознаку, властивість, стан або відношення, що приписується суб'єкту судження або заперечується щодо нього.

Атрибутивне судження – це просте судження, у якому предмету (суб'єкту) приписується або заперечується певна ознака (предикат).

Релятивне судження – це просте судження, у якому стверджується або заперечується відношення між двома чи більше об'єктами, а не лише ознака одного з них.

Екзистенційне судження – це просте судження, яке стверджує або заперечує факт існування об'єкта чи класу об'єктів.

Квантор – це логічний показник кількісної характеристики предметного обсягу судження

Розподіленість термінів у судженні – це логічна характеристика суб'єкта (S) та предиката (P), яка показує, чи береться відповідний термін у судженні в повному обсязі або лише частково.

Логічний квадрат – це схема, яка відображає взаємозв'язки між чотирма видами простих атрибутивних суджень за їх кількістю та якістю.

Зміст лекції

Висловлювання є однією з основних мовних форм вираження думки, через яку людина передає інформацію, формує судження, повідомляє про події чи стверджує певні факти. У мовленні воно існує у вигляді граматично оформленого речення *«Поліція затримала підозрюваного»*; *«Закон України має вищу юридичну силу»*; а в логічному вимірі це спосіб зв'язку імен, предикаторів та понять. Саме через висловлювання відбувається перехід від внутрішньої розумової діяльності до зовнішньої комунікації, що робить його ключовим інструментом логічного аналізу, аргументації та передачі знань. Висловлювання повідомляють інформацію, тому питання, спонукання чи емоційні репліки до них не належать.

Висловлювання поділяються на дві великі групи: дескриптивні та модальні. **Дескриптивні висловлювання** повідомляють інформацію про реальні ситуації дійсності і можуть бути істинними чи хибними залежно від ступеня відповідності реальному стану речей. *«Україна запровадила санкції проти тіньового флоту»*, *«На Дніпропетровщині відбувся конфлікт між забудовниками та адміністрацією міста»*,

«Маса Сонця становить 99% від маси Сонячної системи», «Всі студенти на першому курсі вивчають дисципліну «Логіка».

В **модальних висловлюваннях** головна інформація виражена додатковими знаками, що характеризують відношення до суб'єкта, або до ситуації дійсності, цілей, намірів. *«Можливо, завтра піде дощ».* *«Необхідно виконати роботу вчасно», «Заборонено будь-які дії, які викривляють результати навчання чи наукових досліджень».* Більш детально про модальні висловлювання та їх види ви дізнаєтеся в наступній темі.

Судження – це різновид висловлювання, у якому стверджується або заперечується певний стан речей у дійсності. Саме тому воно належить до дескриптивних висловлювань, тобто таких, що описують факти, події чи властивості предметів. Судження має об'єктивний характер: воно може відповідати дійсності або не відповідати їй. Якщо зміст судження узгоджується з реальним станом речей, воно є істинним; якщо не узгоджується – хибним. У деяких випадках (наприклад, у наукових припущеннях) можливе встановлення не повної істинності, а певного ступеня ймовірності. Судження є певним зв'язком щонайменше двох елементів: імен, предикаторів чи понять. Такі судження називаються простими. Якщо ж кілька простих суджень поєднуються між собою за допомогою логічних сполучників («і», «або», «якщо...», «то...», «не» тощо), утворюється складне судження.

Просте судження – це логічна форма думки, у якій стверджується або заперечується певна ознака предмета. Таке судження описує один факт, одну властивість або одне відношення, що робить його найпростішим елементом логічного міркування. Зміст простого судження полягає у встановленні зв'язку між суб'єктом (S), тобто тим, про що йдеться, та предикатом (P) – тим, що стверджується або заперечується про суб'єкт. Структурно воно будується за схемою: $S \in / \notin P$, де зв'язка виконує функцію ствердження або заперечення зв'язку між суб'єктом та предикатом. *«Усі правопорушення є протиправними діями»;* *«Слідчий передав матеріали кримінального провадження прокурору»;* *«У справі існують речові докази».* Саме прості судження лежать в основі складніших форм мислення, утворюючи базу для умовних, розділових висловлювань, логічних висновків і аргументації¹.

¹ Логіка : підручник / [О. М. Юркевич, С. В. Качурова, О. П. Невельська-Гордєєва та ін.] ; за заг. ред. О. Г. Данильїана. Харків : Право, 2022. С. 69.

В залежності від ознаки, яку виражає предикат прийнято розрізняти три **види простих суджень**.

Атрибутивні судження – це судження, в яких предикат фіксує ознаки, предмета думки. *«Всім студентам цієї групи притаманне відчуття гумору».* *«Всі будівлі в цьому районі – нові».*

Релятивні судження, в яких предикат фіксує відношення між двома чи більше об'єктами. На відміну від атрибутивних суджень, в них не йдеться про окрему ознаку предмета, а про взаємодію, порівняння чи просторово-часову залежність між елементами ситуації. Зміст такого судження формується за схемою: А перебуває у певному відношенні до В, де центральним є не суб'єкт, а зв'язок між суб'єктами. Наприклад: *«Прокурор передав матеріали слідчому»* або *«Лондон більший за Париж»*. У релятивних судженнях може фігурувати два і більше суб'єкти, тому їх ще називають відносними або багатомісними, адже предикат відображає дію чи стан, які неможливо описати без згадування обох або кількох учасників відношення. Ця форма висловлювань широко використовується у правозастосуванні, оскільки правові події зазвичай описують не лише предмет і його ознаку, а й взаємодію між сторонами, їх ролі та юридичні зв'язки. *«Підозрюваного затримала поліція».* *«Суд постановив рішення на користь позивача».*

Екзистенційні судження – це такі судження, у яких предикат повідомляє факт існування чи неіснування предмета чи групи предметів. Структурно вони виражаються за допомогою дієслівних конструкцій типу: існує / не існує, є / немає, трапляються / не трапляються. *«У справі існують свідки».* *«Не існує доказів вини обвинуваченого».* *«Є підстави для відкриття провадження».* У таких висловлюваннях не називається ознака предмета і не встановлюється взаємодія між елементами, але стверджується лише сам факт наявності чи відсутності явища. Саме тому екзистенційні судження відіграють важливу роль у юридичній практиці, оскільки питання про наявність доказів, фактів, суб'єктів чи підстав нерідко є ключовим у процесі кваліфікації та ухвалення рішень.

Структура простого атрибутивного судження.

- Елемент судження, що позначає предмет думки називається **суб'єктом судження (S)**.
- Елемент судження, що позначає властивість предмета думки називається **предикатом судження (P)**.

- Елемент судження, який вказує на те чи належить предикат суб'єкту називається **зв'язка**. Залежно від цього розрізняють стверджувальну (є) та заперечну зв'язку (не є).
- Елемент судження, який показує чи у всьому обсязі взято суб'єкт думки, називається **квантор**.

Кількісні квантори є мовними показниками того, чи йдеться у судженні про весь клас предметів, чи про його частину, чи про окремий об'єкт. У загальних судженнях зазвичай використовують квантори «усі», «кожен», «будь-який», які поширюють ознаку на весь клас (*«Кожен неповнолітній потребує правового захисту»*). У часткових судженнях застосовують «деякі», «частина», «інколи», «окремі», що свідчить про неповне охоплення множини (*«Окремі договори можуть укладатися в усній формі»*). В одиничних судженнях кількісний квантор не позначає множину, а вказує на конкретний індивід чи унікальний об'єкт за допомогою слів «цей», «даний», «один», власних назв (*«Ця постанова підлягає негайному виконанню»*). Усвідомлення ролі кванторів допомагає не лише правильно визначати обсяг судження, а й уникати логічних помилок, зокрема, передчасних узагальнень, коли часткове твердження помилково поширюють на весь клас, або навпаки, коли загальне судження інтерпретують як таке, що стосується лише окремих випадків.

Поділ атрибутивних суджень за якістю пов'язаний із характером відношення предиката до суб'єкта, тобто з тим, чи ознака суб'єкта стверджується або заперечується. Залежно від цього судження поділяються на стверджувальні та заперечні. У стверджувальних судженнях ознака приписується суб'єкту: *«Студенти є учасниками освітнього процесу»*. У заперечних судженнях ознака відкидається або заперечується щодо суб'єкта: *«Жоден неповнолітній не є повністю дієздатним»*. Якість судження виявляється у формі зв'язки, її стверджувальному або заперечному характері. Так, висловлювання *«Рішення прийняте»* є стверджувальним, тоді як *«Рішення не прийняте»* – заперечним.

За кількістю судження поділяють на загальні, часткові та одиничні, залежно від того, який обсяг класу предметів охоплюється у висловлюванні¹.

¹ Матюшина І. І. Логіка : практикум. Одеса : Фенікс, 2023. С. 33.

Загальними називають судження, в яких ознака приписується усім предметам певного класу: *«Усі договори є правочинами»*. Водночас загальність не завжди виражається за допомогою явного квантора («усі», «кожний»). Вона може бути імпліцитною, тобто впливати із самого формулювання норми: *«Договір укладається у письмовій формі»*. У цьому випадку квантор прямо не названий, але йдеться про будь-який договір відповідного виду, тобто ознака поширюється на весь клас предметів.

Часткові судження стверджують або заперечують ознаку лише щодо частини елементів класу: *«Деякі правопорушення не є тяжкими»*. Важливо враховувати, що частковість судження може мати дві різні логічні природи. По-перше, висловлювання може бути частковим тоді, коли ознака дійсно належить лише певній, обмеженій групі предметів класу, і є підстави стверджувати, що інші елементи цього класу не мають зазначеної ознаки. У цьому випадку слово «деякі» означає «деякі, але не всі», а судження є **означеним (визначеним)** частковим. Приклад: *«Деякі кримінальні проступки караються штрафом»*. Це означає, що існують проступки, які не караються штрафом, тобто обсяг підмножини S окреслений. По-друге, частковість може виникати не через реальний поділ множини, а через неповноту знань про її обсяг, коли неможливо встановити, чи належить ознака всім елементам класу, чи лише частині. У цьому випадку «деякі» означає «деякі, а можливо й усі», і таке висловлювання належить до **неозначених (невизначених)** часткових суджень. Приклад: *«Деякі свідки говорять правду»*. Це не виключає, що можливо всі свідки правдиві, просто наразі немає інформації про весь обсяг S. Отже, визначені часткові судження фіксують реальне обмеження обсягу суб'єкта, тоді як невизначені часткові відображають лише обмеженість знання, а не множини. Це розрізнення має суттєве значення для формально-логічної інтерпретації та оцінки сили аргументів у правовій практиці.

Одиничні судження – це висловлювання про один конкретний об'єкт, де суб'єктом виступає індивід або унікальний предмет: *«Цей вирок є остаточним»*, *«Україна є суверенною державою»*.

Кількісно-якісний поділ простих суджень. Кількість і якість взаємодіють між собою і ніколи не існують окремо. Саме поєднання цих двох параметрів дозволяє отримати повну логічну класифікацію простих атрибутивних висловлювань. Виділяють чотири форми

атрибутивних суджень, які в логіці маркують літерами *A, E, I, O* і використовують для аналізу істинності, сумісності, несумісності та вивідних зв'язків між висловлюваннями¹.

A – загальностверджувальне судження, у якому ознака стверджується про весь клас предметів, позначених суб'єктом. Структура такого судження відповідає формулі «Усі $S \in P$ » або «Кожен $S \in P$ », де суб'єкт узятий у повному обсязі. «Всі судді заповнили декларації».

E – загальнозаперечне судження, в якому заперечується ознака щодо всіх елементів класу. Це висловлювання має структуру «Жоден S не $\in P$ », що означає повне відкидання предиката від суб'єкта. «У жодній декларації не було помилок». У цьому випадку стверджується, що помилки відсутні в усіх деклараціях без винятку. Отже, суб'єкт («декларації») охоплюється повністю, а предикат («містити помилки») повністю заперечується.

I – частковостверджувальне судження, у якому ознака стверджується не про весь клас, а лише про його частину. Формула цього виду звучить як «Деякі $S \in P$ », і тут немає вимоги тотального охоплення множини. «Деякі співбесіди були проведені вчасно». Таке судження не стверджує, що всі співбесіди були проведені вчасно, і не виключає можливості, що частина з них була проведена із запізненням.

O – частковозаперечне судження заперечує ознаку лише щодо певної частини класу. Воно має форму «Деякі S не $\in P$ ». Приклад: «Деякі докази не є письмовими». Логічний зміст такого висловлювання не обов'язково виключає існування письмових доказів, лише вказує на їх неповноту.

Необхідно зауважити, що одиничні судження прийнято прирівнювати до загальних, оскільки предмет висловлення розглядається в повному обсязі – не частково, а цілком. Тобто, одиничні судження є судженнями типу *A* або *E*. Це слід враховувати при аналізі істинності та побудові умовиводів.

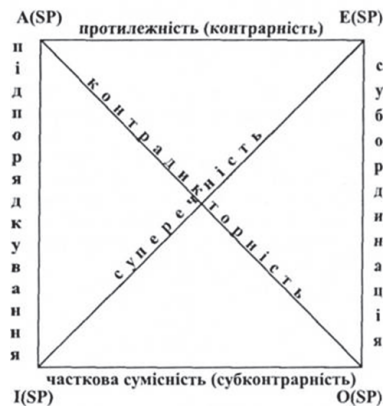
Формулу простого атрибутивного судження можна записувати не лише у вигляді латинських літер *A, E, I, O*, а й у структурній формі – *S a P*. Літера «а» в даному випадку відповідає загальностверджувальному судженню (тип *A*), тобто структурі «Усі $S \in P$ ».

¹ Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. С. 143.

Розподіленість термінів у судженні показує, чи йдеться у висловлюванні про весь обсяг поняття, чи лише про його частину. Термін вважається розподіленим тоді, коли судження охоплює всі предмети відповідного класу. Якщо ж висловлювання стосується лише частини класу або не поширюється на нього повністю, термін є нерозподіленим. Наприклад, у судженні *«Усі договори укладаються за взаємною згодою»* суб'єкт «договори» є розподіленим, оскільки твердження поширюється на кожен договір без винятку. Натомість у висловлюванні *«Деякі правопорушення є економічними»* суб'єкт «правопорушення» не розподілений, адже мова йде лише про частину цього класу. Аналогічний принцип застосовується до предиката. У судженні *«Жодне рішення суду не є остаточним без права апеляції»* предикат «остаточне без права апеляції» заперчується щодо всього обсягу суб'єкта, тому він розглядається як розподілений. Натомість у висловлюванні *«Деякі санкції є грошовими»* предикат «грошові» не охоплює весь клас санкцій, а стосується лише частини, тому він є нерозподіленим. Загальне правило полягає в тому, що суб'єкт є розподіленим у загальних судженнях, а предикат – у заперечних. Для зручності логічного аналізу розподілені терміни інколи позначають знаком «+», а нерозподілені – знаком «-». Специфіка розподіленості термінів у судженнях типів А, Е, І, О полягає в тому, що в кожному з них суб'єкт і предикат розподіляються по-різному. Саме це має значення для побудови умовиводів і перевірки їхньої логічної правильності, оскільки порушення правил розподіленості може призвести до помилкових висновків.

Логічний квадрат. Відношення між простими атрибутивними судженнями типу А, Е, І, О відображаються за допомогою спеціальної схеми – логічного квадрата. Ця графічна модель дає змогу наочно простежити, які логічні зв'язки існують між судженнями та як зміна істинності одного з них впливає на істинність інших.

У межах логічного квадрата виділяють чотири базові типи відношень.

Протилежність (контрарність) існує між судженнями А та Е – вони не можуть бути одночасно істинними, але можуть бути одночасно хибними.

Підпротилежність (субконтрарність) пов'язує І та О: вони можуть бути істинними разом, але не можуть бути одночасно хибними.

Суперечність (контрадикторність) – найсильніший тип відношення, що поєднує пари А–О та Е–І: якщо одне істинне, друге обов'язково хибне, і навпаки.

Підпорядкування (субординація) встановлює зв'язок між загальним і відповідним йому частковим судженням: між А та І (стверджувальні) і між Е та О (заперечні). Істинність загального судження зумовлює істинність відповідного часткового, однак істинність часткового не гарантує істинності загального. Водночас хибність часткового судження тягне за собою хибність відповідного загального, але хибність загального не визначає істинності чи хибності часткового.

Важливо розуміти, що аналіз у межах логічного квадрата можливий лише тоді, коли судження мають однаковий суб'єкт (S) та предикат (P). Змінюватися можуть лише кількісна характеристика (квантор) та якість – ствердження або заперечення ознаки.

Значення логічного квадрата полягає в тому, що він є інструментом аналізу структури знання й дозволяє прогнозувати логічні наслідки змін істинності суджень. Використання квадрата дає можливість будувати докази та спростування, перевіряти логічну узгодженість тверджень, виявляти помилки аргументації та надмірні узагальнення. У правовій практиці він допомагає коректно інтерпретувати юридичні формулювання, встановлювати відношення між загальними та частковими твердженнями, оцінювати повноту або неповноту аргументів. Таким чином, логічний квадрат – це не лише теоретична модель, а й дієвий метод аналізу суджень, що лежить в основі раціонального мислення, критичного аналізу й побудови коректних висновків.

ПИТАННЯ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ № 3

1. Висловлювання, як форма думки. Дескриптивні та модальні висловлювання.

2. Судження як вид дескриптивного висловлювання. Структура. Види простих суджень за предикатом.

3. Квантор та зв'язка як структурні елементи простого судження. Типи простих атрибутивних суджень за якістю та кількістю.

4. Відношення між простими атрибутивними судженнями. Логічний квадрат.

5. Розподіленість термінів в судженні.

Практичні завдання

1. Визначити яке/які з наступних речень є висловлюванням:

1.1. «Борітеся – поборете!» (Тарас Шевченко)

1.2. «Людина є мірою всіх речей» (Протагор)

1.3. Закрийте, будь ласка, вікно.

1.4. Чи є заборгованість перед бібліотекою?

1.5. Сонце – зоря.

1.6. Нехай щастить на іспиті!

1.7. Помаранчевий iPhone

1.8. Якщо всі докази фальшиві, то висновок експерта не є надійним.

1.9. Ой лишенько!

1.10. Деякі студенти складають логіку з першого разу.

2. Дайте логічну характеристику наведених суджень: визначте їх вид, виокреміть структурні елементи та запишіть формулу судження.

2.1. Жоден переклад не є абсолютно точним.

2.2. Деякі метафори не мають буквального значення.

2.3. Київ є одним із найдавніших культурних центрів Східної Європи.

2.4. Усі аксіоми приймаються без доведення в межах відповідної теорії.

2.5. Особа N. є учасником дискусії.

2.6. Усі неповнолітні підлягають правовому захисту.

2.7. Деякі позови не розглядаються у спрощеному провадженні.

2.8. Будь-який злочин має об'єктивну сторону.

2.9. Це рішення суду є справедливим.

2.10. Жоден договір не набирає чинності без підпису сторін.

3. Встановіть відповідність: судження/ формула/ розподіленість термінів (+) – розподілений, (-) – нерозподілений). Поясніть відповідь.

1. Деякі пригоди не є авантюрами		S a P S (-) P(+)
2. Все минуле є історією		S e P S (-) P(-)
3. Жодний гуманіст не підтримує смертну кару		S i P S (+) P(+)
4. Деякі кримінальні провадження розглядаються у закритому режимі		S o P S (+) P(-)

4. Використовуючи логічний квадрат, визначте тип логічного відношення між поданими судженнями. Якщо перше судження в парі є істинним, встановіть істинність або хибність другого.

4.1. Усі легенди містять перебільшення. Деякі легенди не містять перебільшення.

4.2. Жодна порада не є універсальною. Деякі поради є універсальними.

4.3. Деякі меми є сатиричними. Деякі меми не є сатиричними.

4.4. Усі студентські чутки є неправдивими. Деякі студентські чутки є неправдивими.

4.5. Жоден підручник не є без помилок. Деякі підручники є без помилок.

4.6. Усі правила етикету є корисними. Жодне правило етикету не є корисним.

4.7. Будь-яка автобіографія є суб'єктивною. Деякі автобіографії не є суб'єктивними.

4.8. Деякі судження є оціночними. Жодне судження не є оціночним.

4.9. Усі переконливі промови є аргументованими. Деякі переконливі промови не є аргументованими.

4.10. Жодна помилка не є повчальною. Деякі помилки є повчальними.

Робота в мінігрупах:

1. Парі. Ситуація 1. В закритому ящику знаходяться книжки. Двоє студентів сперечаються стосовно того чи це підручники з логіки. Допоможи студентам сформулювати свої позиції так, щоб тільки один з них став переможцем. До прикладу: Я стверджую, що усі/деякі книжки в цьому ящику є/не є підручниками з логіки.

2. Парі. Ситуація 2. В закритому ящику знаходяться книжки. На ящику є службова наліпка бібліотекаря. В бібліотеці діє правило маркування: якщо всі книжки в ящику підручники з логіки, ставлять

наліпку «LOG»; якщо тільки частина підручників з логіки, ставлять наліпку «MIX». На ящику наліпка «MIX». Оцініть твердження студентів (істина/хиба/невизначено).

2.1. Не всі книжки в цьому ящику є підручниками з логіки.

2.2. Деякі книжки в цьому ящику не є підручниками з логіки.

2.3. Серед книжок в цьому ящику є книжки по соціології.

2.4. Неправильно вважати, що серед книжок в цьому ящику немає ніяких інших, окрім підручників з логіки.

2.5. Думка, що всі книжки в цьому ящику є підручниками з логіки виявилася помилковою.

2.6. У цьому ящику не може бути так, щоб усі книжки були не з логіки.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ № 4

Складіть та запишіть 8 категоричних суджень на правову тематику: 2 загальностверджувальні, 2 частковостверджувальні, 2 загальнозаперечувальні та 2 часткозаперечувальні. У кожному судженні визначте елементи, та позначте їх в реченні. Вкажіть розподіленість термінів в кожному з них.

ІНДИВІДУАЛЬНЕ ЗАВДАННЯ

У судовому процесі захист стверджує, що деякі свідчення не є достовірними. Прокурор з цим не погоджується. Яке з нижченаведених тверджень може відображати позицію прокурора:

А. Деякі свідчення у цій справі є достовірними.

Б. Усі свідчення у цій справі є достовірними.

В. Жодне свідчення у цій справі не є достовірним.

Г. Неправда, що всі свідчення є достовірними.

Створи подібне завдання та запропонуй одногрупникам її вирішити.

Рекомендовані джерела

1. Логіка : підручник / [О. М. Юркевич, С. В. Качурова, О. П. Невельська-Гордєєва та ін.] ; за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2022. С. 68–84.

2. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с.

3. Матюшина І. І. Логіка : практикум. Одеса : Фенікс, 2023. 70 с.

4. Смазнова І. С., Сумарокова Л. М., Матюшина І. І., Токар Л. В. Теорія та практика аргументації : навч.-метод. посіб. [Електронне видання]; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023. 88 с.

5. Тимошенко О. І., Ягодзінський С. М. Логіка та критичне мислення: підручник для закладів вищої освіти. К.: Європейський університет, 2024. 252 с.

6. Логіка : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. у-т імені Павла Тичини, Каф. соц. і правових дисциплін ; уклад.: Кожушко Т. В., Фуркало В. С., Мартиненко Л. Б. Умань : Візаві, 2020. С. 33–53.

7. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. 256 с.

ТЕМА 5.

Складні судження. Основні закони логіки

Зміст теми. Визначення та структура складного судження. Основні види складних суджень: кон'юнктивні, диз'юнктивні, імплікативні, еквівалентні. Складні заперечувальні судження. Судження з подвійним запереченням. Роль подвійного заперечення в логічних міркуваннях і спростуваннях. Правила побудови складних суджень і таблиці істинності як засіб перевірки їх логічної правильності.

Основні закони логіки: закон тотожності; закон непротириччя; закон виключеного третього; закон достатньої підстави.

Практичне значення складних суджень і логічних законів у формуванні правильного мислення, доведеннях, спростуваннях та аналізі аргументації. Значення та функціонування складних суджень і логічних законів у юридичній практиці.

Терміни та ключові поняття теми

Складне судження – судження, що складається з двох або більше простих висловлювань, поєднаних логічним сполучником.

Конектор (логічний сполучник) – елемент, що поєднує два або більше суджень і визначає тип зв'язку між ними.

Кон'юнкція – це вид складного судження, у якому два висловлювання об'єднані логічним сполучником «і» та розглядаються як одночасно істинні.

Диз'юнкція – це вид складного судження, у якому два висловлювання поєднані сполучником «або» та виражають альтернативу.

Імплікація – це вид складного судження, у якому між двома висловлюваннями встановлюється відношення умови та наслідку.

Антецедент – перша частина складного судження умовного типу, яка містить умову або підставу для висновку.

Консеквент – друга частина складного судження умовного типу, що виражає наслідок, результат або логічний висновок із заданої умови.

Еквіваленція – це вид складного судження, що встановлює рівнозначність двох висловлювань.

Подвійне заперечення – це логічна конструкція, у якій двічі заперчується те саме судження, тим самим знімають заперечення.

Правило істинності складного судження – це логічно визначена умова, яка встановлює, за яких значень істинності простих суджень складне судження є істинним, а за яких – хибним.

Таблиця істинності складного судження – це формальний спосіб подання правила істинності, який відображає всі можливі комбінації істиннісних значень простих суджень і відповідне значення істинності складного судження.

Основні закони логіки – це фундаментальні правила мислення, що визначають правильність побудови суджень і міркувань.

Зміст лекції

У реальному мисленні ми часто оперуємо не поодинокими твердженнями, а цілими комплексами думок, встановлюємо між ними зв'язки, порівнюємо факти, робимо умовиводи. Одного простого судження в таких випадках недостатньо, тому що тоді мислення переходить на новий рівень складності. Саме тут з'являється складне судження, яке дозволяє поєднувати кілька простих висловлювань у єдину логічну структуру та відображати відносини між ними.

Складне судження – це форма мислення, яка утворюється шляхом поєднання двох або більше простих суджень за допомогою логічних сполучників (конекторів)¹. Прості та складні судження відрізняються передусім своєю будовою. У простому судженні є лише один суб'єкт (S) і один предикат (P), тобто воно стверджує або заперечує одну ознаку щодо одного предмета: «Документ є недійсним». На відміну від нього, складне судження містить два або більше простих суджень, кожне з яких має свій суб'єкт і предикат, а поєднання між ними здійснюється за допомогою логічного сполучника: «Договір укладено належним чином, і він набув юридичної сили», «Тарас Шевченко був поетом і художником». Отже, просте судження повідомляє один факт, тоді як складне встановлює взаємозв'язок між кількома фактами.

Структурно складне судження складається з таких компонентів:

¹ Матюшина І. І. Логіка : практикум. Одеса : Фенікс, 2023. С. 35.

- простих суджень, які позначаються буквами а, b, с тощо і містять окремі, самостійні думки;
- логічного сполучника, що поєднує прості судження та визначає характер їхньої взаємодії¹.

Далі розглянемо **основні різновиди складних суджень**, з'ясуємо їхню структуру та логічні особливості. Також приведемо правило істинності та таблицю істинності для кожного виду складних суджень.

Кон'юнкція (від лат. conjunctio – союз, зв'язок) – це складне судження, у якому два простих висловлювання поєднані сполучником «і», «та», «а також», утворюючи змістове поєднання фактів. Логічна суть кон'юнкції полягає у фіксації одночасної істинності двох суджень. Логічна формула $A \wedge B$.

Приклад: «Обвинувачений з'явився до суду, і захисник подав клопотання».

- **Правило істинності:** кон'юнкція вважається істинною лише за умови, що істинні обидві його частини, тобто воно фіксує одночасну наявність двох подій або ознак.

Таблиця істинності для кон'юнкції

А	В	$A \wedge B$
Істинне	Істинне	Істинне
Істинне	Хибне	Хибне
Хибне	Істинне	Хибне
Хибне	Хибне	Хибне

Диз'юнкція (від лат. disiunctio – роз'єднання, відокремлення, поділ) – це складне судження, у якому два висловлювання поєднані сполучником «або», таке судження є розділовим. Логічна суть диз'юнкції полягає у виборі одного чи кількох можливих станів. Результат істинності такого судження залежить від того, допускається одночасне виконання обох умов чи ні. Саме тому диз'юнкція має два різновиди.

Слабка (проста) диз'юнкція означає, що істинним вважається судження, у якому виконується хоча б один із двох компонентів, і

¹ Логіка : підручник / [О. М. Юркевич, С. В. Качурова, О. П. Невельська-Гордєєва та ін.] ; за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2022. 220 с. С. 88.

при цьому допускається, що вони можуть бути істинними одночасно. Формально це виражається як $A \vee B$. Така логічна форма використовується у випадках, коли події не є взаємовиключними: можливе виконання однієї, іншої або обох умов. Наприклад: «Свідок може надати показання усно або письмово» – тут можливі обидва варіанти, і обидва зроблять судження істинним.

- **Правило істинності:** слабка диз'юнкція є істинною у всіх випадках, крім одного, коли обидва висловлювання хибні. Тобто достатньо, щоб хоч одне висловлювання було істинним, і все судження вважається істинним.

Таблиця істинності для слабкої диз'юнкції

A	B	$A \vee B$
Істинне	Істинне	Істинне
Істинне	Хибне	Істинне
Хибне	Істинне	Істинне
Хибне	Хибне	Хибне

Сильна (строга) диз'юнкція описує ситуацію, коли істинною може бути лише одна частина судження, але не обидві одночасно. Це судження виражає взаємовиключення: відбувається або А, або В, але не разом. Формальний запис $A \underline{\vee} B$ або $A \oplus B$. Така конструкція характерна для юридичних умов, що передбачають взаємовиключні процедури, наприклад: «Підозрюваний або обирає захисника самостійно, або йому його призначає держава», – обидва варіанти не можуть реалізуватися одночасно.

- **Правило істинності:** строга диз'юнкція є істинною лише тоді, коли істинним є тільки одне з висловлювань. Якщо істинні обидва або обидва хибні, то судження є хибним.

Таблиця істинності для строгої диз'юнкції

A	B	$A \underline{\vee} B$
Істинне	Істинне	Хибне
Істинне	Хибне	Істинне
Хибне	Істинне	Істинне
Хибне	Хибне	Хибне

Імплікація (від лат. *implicite* – зв’язую) – це вид складного судження, у якому між двома висловлюваннями встановлюється відношення умови та наслідку. Вона має форму: «Якщо А, то В», формально: $A \rightarrow B$. Логічний зміст імплікації в тому, що у разі настання А обов’язково має настати В. Тобто імплікація фіксує не факт, а логічний або нормативний зв’язок між двома станами справ. Приклад: *«Якщо обвинувачений не має захисника, то суд повинен забезпечити йому захисника за призначенням»*.

В даному прикладі:

А – «обвинувачений не має захисника»;

В – «суд повинен забезпечити захисника за призначенням»;

Якщо..., то – конектор.

Імплікація описує норму: якщо є умова А, мусить спрацювати наслідок В.

Структура імплікації. Імплікативне судження має двокомпонентну будову. Перше судження позначається А та називається підставою або антецедентом, воно містить умову, від якої залежить виконання наступної частини. Друге судження позначається В і називається наслідком або консеквентом, – це твердження, яке має бути істинним за умови істинності підстави. Схематично структура імплікації подається формулою: $A \rightarrow B$.

- **Правило істинності:** імплікація хибна тільки в одному випадку, а саме коли А істинне, а В хибне, тобто умова настала, а наслідок не виконався. В усіх інших випадках вона вважається істинною.

Таблиця істинності для імплікації

А	В	$A \rightarrow B$
Істинне	Істинне	Істинне
Істинне	Хибне	Хибне
Хибне	Істинне	Істинне
Хибне	Хибне	Істинне

У складних судженнях умовного типу важливо розуміти, яким саме є зв’язок між умовою та наслідком, адже не кожна умова однаково впливає на результат. У логіці виділяють два ключові типи

умов – необхідні та достатні¹, які визначають силу та характер зв'язку між подіями.

Необхідна умова – це така умова, без якої певне явище або наслідок не може відбутися. Тобто вона не гарантує результату сама по собі, але є обов'язковою для його можливості. Якщо А є необхідною умовою для В, то без А і В неможливе, але А не завжди спричиняє В. Приклад: *«Наявність правоздатності є необхідною умовою для набуття дієздатності»*. Правоздатність сама по собі не означає, що особа вже дієздатна, але без неї дієздатність неможлива.

Достатня умова – це така умова, виконання якої гарантує настання результату. Тобто якщо умова виконується, наслідок обов'язково відбудеться. Якщо А є достатньою умовою для В, то якщо А істинне, то В неодмінно істинне. Приклад: *«Наявність рішення суду про усиновлення є достатньою умовою для набуття статусу батька»*. Якщо рішення суду є, то статус батька набувається обов'язково.

Еквіваленція (від лат. *aquivalens* – має силу; рівносильність) – це вид складного судження, у якому між двома висловлюваннями встановлюється відношення взаємної умови та взаємного наслідку. Вона має форму: «А тоді й лише тоді, коли В». Логічний зміст еквіваленції полягає в тому, що обидва висловлювання є рівнозначними за істинністю: якщо істинне А, то істинне В, і навпаки. Таким чином, кожне з них є одночасно і необхідною, і достатньою умовою для іншого. Формула еквіваленції: $A \leftrightarrow B$.

Приклади. *«Особа є повнолітньою тоді й лише тоді, коли їй виповнилося 18 років»*. *«Договір є укладеним тоді й лише тоді, коли між сторонами досягнуто згоди щодо всіх істотних умов договору»*. *«Особа підлягає кримінальній відповідальності тоді й лише тоді, коли в її діянні наявний склад кримінального правопорушення»*.

Структура еквіваленції. Еквівалентне судження має двосторонню умовну структуру і логічно еквівалентна поєднанню двох імплікацій: $(A \rightarrow B) \wedge (B \rightarrow A)$. Це означає, що А є достатньою умовою для В, а В є достатньою умовою для А, жодне з цих суджень не може бути істинним без іншого. Таким чином, в еквіваленції відсутній поділ на первинну і вторинну частини: обидва компоненти мають однаковий логічний статус.

¹ Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. С. 141.

- **Правило істинності:** еквіваленція є істинною тоді й лише тоді, коли обидва її компоненти мають однакове значення істинності.

Таблиця істинності для еквіваленції

A	B	$A \leftrightarrow B$
Істинне	Істинне	Істинне
Істинне	Хибне	Хибне
Хибне	Істинне	Хибне
Хибне	Хибне	Істинне

Еквівалентні судження широко застосовуються у юридичних визначеннях, формулюванні статусів і правових станів, точному встановленні критеріїв і меж понять. Вони дозволяють уникнути двозначності та чітко зафіксувати, що певний правовий стан настає лише за строго визначених умов і в повному обсязі.

Заперечення – це логічна операція, за допомогою якої з даного судження утворюється нове судження з протилежним логічним значенням. В ролі мовних маркерів зовнішнього заперечення можуть виступати різні формули: «невірно, що...», «хибно, що...», «не відповідає дійсності, що...», «неправда, що...» за умови, що вони заперечують усе судження загалом. Приклади. *«Невірно, що договір було укладено з дотриманням усіх вимог закону».* *«Не відповідає дійсності, що підозрюваний перебував на місці події у момент вчинення кримінального правопорушення».* Формально операція заперечення позначається символом $\neg$. Якщо A – певне судження, то його заперечення має вигляд $\neg A$ (не-A).

- **Правило істинності:** заперечене судження є істинним тоді й лише тоді, коли початкове судження є хибним, і навпаки – воно є хибним тоді, коли початкове судження істинне.

Важливо розрізняти операцію заперечення як спосіб утворення нового судження з даного і заперечення, що входить до складу заперечних суджень. У логіці виділяють два основні види заперечення: внутрішнє та зовнішнє. Внутрішнє заперечення вказує на невідповідність предиката суб'єктові. Таке заперечення стосується окремої ознаки або властивості, а не всього судження загалом: *«Деякі слідчі дії в даній справі не є правомірними».* У цьому ви-

падку не заперечується сам факт існування слідчих дій, а лише їх правомірність.

Судження із зовнішнім запереченням – це судження, у яких заперечується вся ситуація в цілому, тобто все судження як логічна єдність. *«Невірно, що особа вчинила кримінальне правопорушення і підлягає кримінальній відповідальності»*. Формально: $\neg(A \wedge B)$. У цьому випадку заперечується не окрема ознака, а весь зміст судження.

Подвійне заперечення – це логічна конструкція, у якій до одного й того самого судження послідовно застосовується операція заперечення двічі. Формально воно позначається як $\neg\neg A$. Логічний зміст подвійного заперечення полягає в тому, що заперечення заперечення відновлює початкове логічне значення судження. Іншими словами, подвійне заперечення не створює нового змісту, а лише повертає нас до вихідного твердження A . Судження *«Невірно, що обвинувачений не був присутній у залі суду»* логічно еквівалентне судженню: *«Обвинувачений був присутній у залі суду»*.

У класичній логіці діє правило: $\neg\neg A \equiv A$. Це означає, що якщо судження A є істинним, то істинним є й $\neg\neg A$; якщо судження A є хибним, то хибним є й $\neg\neg A$.

● **Правило істинності:** подвійне заперечення є істинним тоді і тільки тоді, коли істинним є початкове судження, і, навпаки, є хибним тоді, коли початкове судження хибне.

Таблиця істинності для заперечення і подвійного заперечення

A	$\neg A$	$\neg\neg A$
Істинне	Хибне	Істинне
Хибне	Істинне	Хибне

Подвійне заперечення часто виникає у процесі міркування, особливо під час спростування тверджень, полеміки та аргументованого заперечення, юридичного аналізу позицій сторін. У таких випадках спочатку заперечується певне твердження, а згодом – заперечення цього заперечення, що логічно веде до відновлення вихідної позиції. У класичній логіці подвійне заперечення є повністю еквівалентним ствердженню. Це положення лежить в основі багатьох правил доведення і безпосередньо пов'язане із законами логічного мислення.

Складні судження відіграють ключову роль у праві, оскільки більшість нормативних приписів має умовну або комбіновану структуру¹. Правові норми часто будуються у формі імплікативних конструкцій типу «якщо..., то...»: якщо наявні певні юридичні факти, то настають визначені правові наслідки. Такі конструкції логічно відповідають імплікації. Кон'юнктивні структури («і») застосовуються для визначення сукупності умов або ознак, необхідних для кваліфікації діяння. Диз'юнкція («або») використовується для фіксації альтернативних підстав або варіантів поведінки. Еквівалентні конструкції відображають взаємну відповідність прав і обов'язків або умов і наслідків. Таблиці істинності та правила побудови складних суджень дають змогу перевіряти логічну послідовність нормативних положень, виявляти приховані суперечності та аналізувати правильність застосування норм.

Закони логіки – це фундаментальні принципи правильного мислення, які відображають найзагальніші й необхідні умови логічної послідовності, несуперечливості та визначеності суджень. Вони встановлюють правила, відповідно до яких мислення може бути визнане коректним незалежно від конкретного змісту висловлювань².

На відміну від законів природи, що описують об'єктивні зв'язки між явищами матеріального світу, або правових законів, які регулюють суспільні відносини та мають нормативно-обов'язковий характер, закони логіки не встановлюють, як повинні відбуватися події у реальності. Вони визначають, як повинно бути побудоване мислення, щоб воно було внутрішньо узгодженим і здатним приводити до істинних або обґрунтованих висновків. Порушення логічних законів призводить до логічних помилок, суперечностей і втрати переконливості міркувань. Закони логіки слугують основою раціонального мислення, забезпечуючи можливість чіткого формулювання понять, послідовного доведення та коректного спростування тверджень.

Існує чотири основних закони логіки: закон тотожності, закон несуперечності, закон виключеного третього, закон достатньої підстави.

¹ Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. С. 161.

² Тимошенко О. І., Ягодзінський С. М. Логіка та критичне мислення: підручник для закладів вищої освіти. К.: Європейський університет, 2024. С. 32.

Закон тотожності формулюється так: кожна думка у процесі міркування повинна залишатися тотожною самій собі, тобто поняття й судження мають уживатися в одному й тому самому значенні протягом усього розгляду.

У символічній формі цей закон виражається формулою: $A = A$.

Зміст закону тотожності полягає у вимозі визначеності мислення. Якщо певне поняття або судження використовується в аргументації, його зміст не може довільно змінюватися, підмінятися або розширюватися без спеціального уточнення. Порушення цієї вимоги призводить до логічних помилок, зокрема до підміни понять і смислової двозначності.

У практиці міркування закон тотожності вимагає чіткого розмежування значень слів і термінів. Наприклад, якщо у процесі обговорення поняття «відповідальність» спочатку вживається у правовому значенні, а згодом – у моральному, то без відповідного застереження це створює ілюзію логічного зв'язку там, де насправді відбувається смислова підміна. Отже, закон тотожності забезпечує сталість змісту мислення, без якої неможливі ані коректне доведення, ані логічно послідовне міркування загалом.

Закон несуперечності: два протилежні (суперечливі) судження не можуть бути істинними одночасно в одному й тому самому відношенні.

У символічній формі цей закон виражається формулою: $\neg(A \wedge \neg A)$, тобто неможливо, щоб деяке судження A і його заперечення були істинними водночас. Зміст закону несуперечності полягає у вимозі логічної узгодженості мислення. Якщо в процесі міркування допускається одночасна істинність взаємовиключних тверджень, то таке міркування втрачає визначеність і не може слугувати надійною основою для висновків.

Закон несуперечності тісно пов'язаний із законом тотожності. Якщо поняття або судження не зберігає сталого змісту, виникає ризик логічної суперечності. Таким чином, дотримання закону тотожності є необхідною умовою виконання закону несуперечності.

Особливо важливим цей закон є у сферах, де суперечність має не лише теоретичні, а й практичні наслідки, зокрема: у доказах і спростуваннях; у наукових теоріях; у правовому аналізі, де взаємовиключні позиції не можуть бути водночас обґрунтованими в межах одного правового підходу.

Порушення закону несуперечності не завжди проявляється у формі прямого ствердження і заперечення одного й того самого судження. Нерідко суперечність виникає приховано: вона виражається через різні формулювання, які зовні не виглядають взаємовиключними, але за змістом фіксують несумісні твердження. Тобто у мові може створювати ілюзію узгодженості, тоді як на логічному рівні між висловлюваннями існує протиріччя. У правовому аналізі можуть одночасно з'являтися такі судження: 1) *«Дії особи були правомірними»*; 2) *«Особа підлягає юридичній відповідальності за ці самі дії»*. На перший погляд, ці твердження можуть сприйматися як такі, що стосуються різних аспектів ситуації. Проте за відсутності додаткових уточнень (наприклад, про різні часові межі, різні правові режими або різні види відповідальності) вони виявляються логічно несумісними. Якщо дії є правомірними, то покладення відповідальності за них суперечить цьому твердженню. Тобто, суперечність не формулюється прямо («дії правомірні» і «дії неправомірні»), але виникає опосередковано через різні юридичні формулювання, що фактично заперечують одне одного.

Закон виключеного третього: для будь-якого судження або воно є істинним, або його заперечення є істинним, третього не дано.

У символічній формі цей закон виражається формулою: $A \vee \neg A$.

Зміст закону виключеного третього полягає у вимозі логічної визначеності істиннісного статусу судження. Якщо розглядається певне твердження, то між ним і його запереченням не існує проміжного, «третього» варіанта: одне з них обов'язково має бути істинним.

Цей закон тісно пов'язаний із законом несуперечності, але не зводиться до нього. Закон несуперечності забороняє одночасну істинність A і $\neg A$. Закон виключеного третього, своєю чергою, виключає можливість того, що обидва вони є хибними.

Особливо важливим закон виключеного третього є у процесах прийняття рішень, де необхідно зробити чіткий вибір між альтернативами, зокрема у логічному доведенні; у кваліфікації фактів; у правозастосовній діяльності, коли справа повинна завершитися однозначним висновком.

Розглянемо судження. A – «Договір є чинним». Відповідно до закону виключеного третього, у межах визначених правових умов до-

говір або є чинним, або не є чинним. Проміжне твердження типу «частково чинний» можливе лише за умови додаткового уточнення правового режиму, але не як самостійний логічний статус між A і $\neg A$. Тож, закон виключеного третього забезпечує чіткість і завершеність логічного аналізу, не допускаючи невизначеності там, де міркування повинно привести до однозначного висновку.

Закон достатньої підстави формулюється так: *кожне істинне судження повинно мати достатню підставу*, тобто бути обґрунтованим певними аргументами, доказами або фактами. Зміст цього закону полягає у вимозі обґрунтованості мислення. Недостатньо просто стверджувати або заперечувати щось. Будь-яке твердження має спиратися на підстави, які пояснюють, чому воно є істинним, а не хибним.

На відміну від інших основних законів логіки, закон достатньої підстави не зводиться до формульного вираження, оскільки він стосується змістовного обґрунтування суджень, а не лише їх формальної структури.

Особливо важливим цей закон є у науковому пізнанні; філософському аналізі; юридичному мисленні, де будь-яке рішення, висновок або кваліфікація мають бути належно мотивовані.

Наприклад, твердження «Особа винна» не може вважатися логічно коректним без наведення підстав: встановлених фактів, доказів, норм права та їхнього застосування до конкретної ситуації. За відсутності таких підстав судження є лише припущенням, а не обґрунтованим висновком. Отже, закон достатньої підстави забезпечує раціональність і переконливість мислення, не допускаючи довільних, голослівних або необґрунтованих тверджень.

Основні закони логіки забезпечують внутрішню узгодженість правового мислення. Закон тотожності вимагає однакового розуміння термінів у межах одного правового тексту. Закон несуперечності унеможливує одночасне визнання взаємовиключних тверджень щодо однієї й тієї самої обставини. Закон виключеного третього забезпечує визначеність правової оцінки у випадках, коли необхідно встановити наявність або відсутність юридичного факту. Закон достатньої підстави зобов'язує обґрунтовувати правові висновки встановленими фактами та нормами.

ПИТАННЯ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ № 4

1. Складні судження як форма думки: поняття та структура. Невизначені складні судження (кон'юнктивні, диз'юнктивні, еквівалентні). Таблиці істинності.
2. Умовні (імплікативні) складні судження: структура, види умов та їх логічні особливості. Таблиці істинності.
3. Заперечення як логічний зв'язок і як форма судження. Таблиця істинності. Подвійне заперечення.
4. Основні закони логіки.

Практичні завдання

1. *Визначте вид наведених суджень. Виокремте їх структурні елементи та запишіть кожне судження у вигляді формули.*

- 1.1. Показання є послідовними і узгоджуються з іншими даними справи.
- 1.2. Особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо відсутній склад злочину або наявні обставини, що виключають кримінальну відповідальність.
- 1.3. У тих випадках, які неможливо врегулювати Правилами, можна прийняти рішення, вивчивши аналогічні ситуації, що розглядаються в Правилах.
- 1.4. Якщо особа вчинила правопорушення і її вина доведена, то вона підлягає юридичній відповідальності.
- 1.5. Хибним є твердження, що якщо особу затримано без ухвали слідчого судді і їй не було роз'яснено підстави затримання, то таке затримання є законним.
- 1.6. Утворення додаткових пар учасників або зміни можуть бути зроблені на розсуд головного судді після його консультацій з гравцями, яких стосуються такі зміни, але тільки так, щоб мінімізувати поправки до вже оголошених пар гравців. (із Правил спортивних змагань із шахів).
- 1.7. Посилатися на статистику слід лише тоді, коли без даних неможливо відрізнити тренд від випадковості.
- 1.8. Неправда, що генеративні моделі можуть мати власні переживання так само, як людина.
- 1.9. Дуже часті перемикання уваги, дратівливість, невміння зупинитися заважають у створенні зосередженого режиму навчання.

- 1.10. Навички й досвід можуть бути марними, якщо людина не опанувала техніку пояснювати думку просто.
- 1.11. Якщо ви хочете, щоб команда прийняла виважене рішення, слід дотримуватися насамперед простого правила: спочатку окреслити критерії, та вказати імовірні ризики.
- 1.12. Якщо мотивація до навчання залежить від зовнішніх стимулів, то людина намагається відтворити ці стимули; якщо винагорода значна, людина готова докласти більше зусиль, щоб її отримати; якщо матеріал стає надто повторюваним і набридливим, вона виявляє меншу готовність продовжувати зусилля.
- 1.13. Реліз продукту відбудеться лише якщо буде завершено тестування та визначиться відповідальний за підтримку.
- 1.14. Якщо акаунт позначено як підозрілий, то користувача не попросять пройти додаткову перевірку лише в тому випадку, якщо він уже має підтверджену особу.
- 1.15. План може бути змінений, якщо він суперечить новим вимогам безпеки або етичним принципам команди.
- 1.16. Якщо поданню заявки перешкоджала надзвичайна та невідворотна подія, то відлік строку подання призупиняється.
- 1.17. Якщо цей курс проводиться у змішаному форматі, лекції доступні онлайн, а практичні заняття відбуваються в аудиторії.
- 1.18. Якщо ви твердо впевнені, що ваші аргументи сильніші, але співрозмовник не хоче цього помічати, уникайте переходу до псевдоаргументів.
- 1.19. Світло згасло, коридор був тихий, зрідка миготів аварійний індикатор, і легкий гул проходив усім поверхом.
- 1.20. Світло відсутнє, і було б добре, якби увімкнули генератор, щоб ми могли продовжити судове засідання.
- 1.21. Учасник підлягає попередженню та видаленню з чату, якщо він принижує іншого учасника або ображає модератора.
- 1.22. Той, хто проходив базовий курс медіаграмотності, знає про фактчекінг або принаймні чув про нього, а якщо цей інструмент йому невідомий, йому неважко розібратися в темі самостійно.
- 1.23. Особа вважається доброчесною у використанні даних і не може бути публічно звинувачена, доки порушення не буде доведено перевіркою та встановлено рішенням відповідної комісії.

2. Побудуйте таблиці істинності для суджень та проаналізуйте їх:

- 2.1. Клопотання подано, але судове засідання ще не розпочалося.
- 2.2. Засідання відбудеться очно, або в режимі відеоконференції.
- 2.3. Особа визнається винною лише тоді, коли її вину доведено.
- 2.4. Якщо оголошено повітряну тривогу, то засідання переривається
- 2.5. Якщо сторона подала клопотання і обґрунтувала його, то суд розглядає його по суті

3. Надайте заперечення до кожного висловлювання:

- 3.1. Львів є столицею України.
- 3.2. Усі повідомлення в чатах є правдивими.
- 3.3. Він ніколи не запізнюється.
- 3.4. Ця фірма надає послуги швидко і якісно.
- 3.5. Студенти цієї групи знають англійську або німецьку.

4. У кожній парі висловлювань визначте, чи є друге твердження логічним запереченням першого. Аргументуйте відповідь.

- 4.1. Усі студенти першого курсу здали модуль. / Деякі студенти першого курсу не здали модуль.
- 4.2. Сьогодні на вулиці прохолодно. / Сьогодні на вулиці тепло.
- 4.3. Жоден свідок не бачив подію. / Деякі очевидці бачили подію.
- 4.4. Дніпро впадає у Чорне море. / Дніпро не впадає у Чорне море, якщо рівень води низький.
- 4.5. Не всі повідомлення в чаті є правдивими. / Неправда, що всі повідомлення в чаті є правдивими.
- 4.6. Ця довідка є достовірною. / Ця довідка є хибною.
- 4.7. Деякі докази є непрямими. / Деякі докази не є непрямими.
- 4.8. Неправда, що жоден студент не підготувався. / Деякі студенти підготувалися.

Робота в мінігрупах

Кожна мінігрупа обирає один із запропонованих текстів для аналізу. Уважно прочитайте обраний текст і проаналізуйте міркування його автора. Оцініть логічну коректність викладених тверджень та визначте, які закони або принципи логіки, на вашу думку, порушено. У процесі обговорення сформулюйте спільну позицію групи, зазна-

чивши: які порушення є ключовими; у чому саме вони проявляються; як вони впливають на переконливість міркування.

1. Оглядач: Усі говорять про свободу слова, але мало хто розуміє, що справжня свобода слова – це відповідальність. Коли хтось каже будь-що, не зважаючи на наслідки, це не свобода, а свавілля. А свавілля, як відомо, свободу руйнує. Тому коли платформа блокує небезпечні вислови, вона не обмежує свободу слова, а навпаки, її захищає. Бо свобода слова – це коли слова не шкодять суспільству. Якщо ж вони шкодять, то це вже не слово, а зброя. Обмежувати зброю – значить захищати свободу слова. І ті, хто протестує проти блокувань, фактично протестують проти свободи.

2. Коментатор: Не можна не визнати, що не всі службовці діють доброчесно. А якщо не всі доброчесні, то, по суті, жодному довіряти не можна, бо система працює як ланцюг: достатньо одного слабого місця, і валиться все. Тому й перевіряти треба не окремих, а всіх без винятку, інакше перевірки перетворюються на декорацію. Хтось заперечить, мовляв, це несправедливо щодо тих, хто чесний, але саме чесні мають підтримати повний контроль, адже їм нічого приховувати. Отже, якщо людина проти тотальних перевірок, вона, найімовірніше, і не хоче, щоб правда стала видимою. І виходить, бути проти перевірок, це майже те саме, що бути проти чесності.

3. Аналітик: Останнім часом усі говорять, що молодь перестала читати, і це, здається, підтверджується. Я зайшов у вагон метро і там майже ніхто не тримав книжку в руках. У кав'ярні, що поруч зі мною двоє студентів гортали стрічку з ріалсами. Це дає підстави зробити простий висновок: читання як практика фактично зникає. А якщо зникає читання, то зникає й здатність мислити послідовно, бо саме читання дисциплінує увагу. Тому всі ці розмови про критичне мислення – самообман. Без масового читання воно неможливе. Вихід очевидний, якщо ми хочемо повернути мислення, треба обмежити дофаміновий контент і повернути людей до книжок, інакше суспільство деградуватиме.

4. Комунікант: Не можна заперечувати очевидність, що не всі журналісти перевіряють факти перед публікацією. Але якщо не всі

перевіряють, то виходить, що перевірки як такої немає, адже достатньо кількох неперевіраних матеріалів, щоб довіра зруйнувалася. А якщо перевірки немає, то будь-яке посилання на “фактчекінг” лише декорація. Отже, коли редакція каже, що в нас є перевірка фактів, це практично те саме, що сказати в нас її немає, бо винятки знищують правило. Тому правильніше виходити з простого принципу: доки існує хоч один випадок неперевіреної інформації, жодній редакції не можна довіряти в принципі. І хто намагається заперечити це, той просто хоче залишити лазівку для брехні.

Алгоритм розв’язання завдання 1 на прикладі: «Невірним є твердження, що якщо доказ є недопустимим і отриманим у незаконний спосіб, то суд може використовувати його і обґрунтовувати ним обвинувальний висновок».

1. Це – судження зовнішнього заперечення, тому для початку відокремимо заперечення від основної частини висловлювання: «Якщо доказ є недопустимим і отриманим у незаконний спосіб, то суд може використовувати його і обґрунтовувати ним обвинувальний висновок». Це потрібно, щоб одразу побачити, що заперечується все судження в цілому.

2. Виділяємо прості судження:

A – доказ є недопустимим;

B – доказ отриманий у незаконний спосіб;

C – суд може використовувати доказ;

D – можна обґрунтовувати ним обвинувальний висновок.

3. Визначаємо логічні сполучники, які поєднують прості судження:

– між A і B – кон’юнкція («і»), $(A \wedge B)$

– між C і D – кон’юнкція («і»), $(C \wedge D)$

– між лівою та правою частиною – імплікація («якщо..., то...»), $(A \wedge B) \rightarrow (C \wedge D)$

4. Додаємо зовнішнє заперечення. Слова «невірним є твердження, що...» означають заперечення всієї конструкції. Отже, маємо: $\neg[(A \wedge B) \rightarrow (C \wedge D)]$

5. Визначаємо вид складного судження. Це – зовнішнє заперечення, яке заперечує імплікативне судження.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ № 5

Тема. Переосмислення одного із законів логіки в неklasичних логічних системах.

Оберіть один із основних законів логіки (закон тотожності, закон несуперечності, закон виключеного третього або закон достатньої підстави) та підготуйте аналітичну довідку обсягом 2–3 сторінки. У роботі необхідно:

- подати стандартне формулювання відповідного закону;
- пояснити, як цей закон розуміється в класичній логіці (його зміст і значення);
- визначити один із напрямів неklasичної логіки (наприклад, інтуїціоністську, багатозначну, параконсистентну, релевантну тощо), у межах якого цей закон переосмислюється або обмежується;
- коротко охарактеризувати, у чому полягають зміни в його трактуванні, сфері застосування або логічному статусі.

У роботі слід використати наукові або навчальні джерела (підручники, навчальні посібники, наукові статті, енциклопедичні видання тощо) з належним посиланням на них.

ІНДИВІДУАЛЬНЕ ЗАВДАННЯ

Взаємна експертиза. Складіть власний короткий текст обсягом 6–8 речень на правову або правоохоронну тематику (наприклад: затримання особи, оцінка доказів, вина і відповідальність, процесуальні статуси, правомірність дій органів влади, застосування санкцій, реалізація прав і свобод тощо). У тексті необхідно:

- використати не менше трьох різних видів складних суджень (кон'юнктивні, диз'юнктивні, імплікативні, еквівалентні, заперечні тощо);
- свідомо допустити одну логічну помилку, пов'язану з порушенням одного із законів логіки.

Після написання тексту передайте його іншій мінігрупі для логічної експертизи.

Завдання групи-експерта полягає в тому, щоб

- визначити види складних суджень, використаних у тексті;

- встановити, який саме закон логіки порушено;
- пояснити, у чому полягає логічна помилка.

Після отримання зауважень підготуйте логічно коректний варіант тексту та коротко обґрунтуйте внесені виправлення.

Рекомендовані джерела

1. Логіка : підручник / [О. М. Юркевич, С. В. Качурова, О. П. Невельська-Гордєєва та ін.] ; за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2022. 220 с.
2. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с.
3. Матюшина І. І. Логіка : практикум. Одеса : Фенікс, 2023. 70 с.
4. Смазнова І. С., Сумарокова Л. М., Матюшина І. І., Токар Л. В. Теорія та практика аргументації : навч.-метод. посіб. [Електронне видання]; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023. 88 с.
5. Тимошенко О. І., Ягодзінський С. М. Логіка та критичне мислення: підручник для закладів вищої освіти. К.: Європейський університет, 2024. 252 с.
6. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. 256 с.
7. Гнатюк Я. С. Завдання з логіки та методики їх розв'язання. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2007. 80 с.
8. Зленко Н., Пономаренко Т. Юридична логіка: навчальний посібник. Суми: ФОП Цьома С. П., 2025. 168 с.

ТЕМА 6.

Модальні висловлювання.

Питання як вид висловлювання

Зміст теми. Загальна характеристика висловлювань з погляду модальності. Відмінність між модальними та дескриптивними висловлюваннями. Структура модального висловлювання. Види модальності: алетична, деонтична, епістемічна, аксіологічна. Основні закономірності алетичної модальності. Залежність між деонтичними модальностями. Логічний статус модальних висловлювань та особливості їх аналізу.

Питання як окрема форма висловлювання. Структура питання. Відкритість питання як логічна властивість. Класифікація питань: за характером можливих відповідей (відкриті, закриті, альтернативні, риторичні), за пізнавальною функцією (інформаційні, проблемні), за логічною коректністю (коректні, некоректні). Питання як засіб виявлення знання, формування аргументації, початку міркування або спростування у правовій та правоохоронній діяльності.

Значення модальних висловлювань і логічно коректного формулювання питань у юридичній та правоохоронній практиці.

Терміни та ключові поняття теми

Модальна логіка – розділ логіки, що досліджує структуру, властивості та правила виводу модальних суджень.

Модальне висловлювання – висловлювання, у якому поряд із основним змістом виражається модальна характеристика (можливість, необхідність, обов'язковість, дозволеність або ймовірність)

Дескриптивне висловлювання – це висловлювання, яке описує факти, властивості або відношення між предметами і якому можна приписати значення істинності або хибності.

Пропозиційний зміст – власне судження про певний стан речей, подію або дію, до якого застосовується модальність.

Модальна характеристика – елемент модального судження, що визначає спосіб логічної, нормативної, пізнавальної або ціннісної інтерпретації пропозиційного змісту («необхідно», «можливо», «дозволено», «відомо», «цінно»).

Запитальне висловлювання – мовна форма вираження питання, яка має граматичні ознаки запити, але може бути як логічно коректною, так і некоректною.

Передумова (пресупозиція) питання – частина змісту питання, яка вже приймається або припускається суб'єктом і створює логічний контекст запити.

Запитуваний елемент – компонент питання, що вказує, яку саме інформацію необхідно з'ясувати, і визначає відкритість питання до відповіді.

Зміст лекції

У логіці модальні висловлювання посідають особливе місце, оскільки вони не стільки описують факти дійсності, скільки виражають ставлення суб'єкта мислення до змісту висловлюваного. Термін «модальне» походить від латинського слова *modus*, що означає спосіб, міра. На відміну від описових (deskриптивних) висловлювань, які фіксують те, що є насправді, модальні висловлювання вказують на те, як певний стан речей мислиться як можливий або необхідний, як обов'язковий чи дозволений, як імовірний або оцінюваний. Саме через модальність у міркуваннях з'являються норми, припущення, оцінки та вимоги, без яких неможливі ні наукове пізнання, ні правове регулювання, ні повсякденна аргументація. Тому аналіз модальних висловлювань дозволяє краще зрозуміти не лише зміст висловлюваного, а й логічний характер позиції, яку займає суб'єкт.

Атрибутивні судження, deskриптивні та модальні висловлювання. У логіці необхідно розрізняти структуру судження і тип висловлювання, в якому воно виражається. Атрибутивні судження – це судження, у яких предикат приписує суб'єкту певну ознаку або властивість. Вони мають класичну логічну форму $S \in / \text{не} \in P$ і фіксують наявність або відсутність відповідної ознаки у предмета. «Договір є дійсним», «Суддя є неупередженим». За своїм змістом такі судження зазвичай виражають deskриптивні висловлювання, тобто висловлювання, що описують фактичний стан речей і можуть бути істинними або хибними.

Модальні висловлювання, на відміну від deskриптивних, не лише описують факти, а й містять модальну характеристику, яка визначає спосіб розгляду повідомлюваного змісту як можливого, необхідного,

обов'язкового, дозволеного або ймовірного. *«Доказ може бути допустимим», «Особа повинна бути притягнута до відповідальності».* У таких висловлюваннях уже не просто фіксується певна властивість або факт, а вказується модальний статус ситуації – можливість, необхідність чи обов'язковість певної дії або стану справ. Таким чином, модальні висловлювання характеризують не лише те, що є, а й те, що може бути, повинно бути або вважається допустимим.

Зауважимо, що одне й те саме за змістом повідомлення може бути виражене як дескриптивне, так і модальне висловлювання, залежно від способу його логічної інтерпретації. Порівняймо: *«Договір є чинним»* і *«Договір може бути чинним».* У першому випадку йдеться про факт, у другому – про умову, можливість або нормативну оцінку.

У мовному вираженні модальність зазвичай реалізується через різні лексичні та синтаксичні засоби, зокрема: модальні дієслова та дієслівні форми (може, повинен, має, слід, необхідно, дозволяється, забороняється тощо); модальні прислівники, прикметники та іменники (можливо, необхідно, обов'язково, імовірно, певною мірою, теоретично, малоймовірний, заборона, дозвіл тощо); умовні та нормативні конструкції (за умови, що..., лише у випадку, якщо..., у разі, коли..., якщо..., то..., за наявності... тощо); оціночні та аксіологічні маркери, які виражають схвалення, несхвалення, ціннісне ставлення (доцільно, недоцільно, виправдано, неприйнятно, справедливо, правомірно тощо); епістемічні маркери, які вказують на ступінь знання (відомо, що..., можна припустити, що..., не виключено, що..., безсумнівно, що...).

Структура модального висловлювання. Модальне висловлювання має особливу логічну будову, що відрізняє його від немодальних. Особливістю модального висловлювання є його складна структура: воно поєднує пропозиційний зміст висловлювання та модальний компонент, який характеризує спосіб розгляду цього змісту¹. У структурі модального висловлювання виокремлюють два основні компоненти:

- модальну характеристику, тобто елемент, що вказує на спосіб існування, пізнання, нормативної регуляції або оцінки змісту висловлювання (необхідно, можливо, неможливо, дозволе-

¹ Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. С. 123.

но, заборонено, обов'язково, відомо, вірогідно, цінно, бажано тощо);

- пропозиційний зміст – власне висловлювання, до якого застосовується модальність, тобто твердження про певний стан речей, дію або подію.

Наприклад, у висловлюванні *«Необхідно, щоб договір було укладено в письмовій формі»* пропозиційним змістом є твердження «договір укладено в письмовій формі», тоді як модальна характеристика «необхідно» вказує на особливий, у даному випадку нормативний, статус цього змісту. Отже, модальність не змінює пропозиційного змісту висловлювання, а визначає спосіб його логічної, нормативної, пізнавальної або ціннісної інтерпретації. Таким чином, модальне висловлювання постає як єдність пропозиційного змісту та модальної характеристики, де обидва компоненти є логічно значущими і мають бути чітко розрізнені в процесі аналізу.

У логіці розрізняють кілька **основних видів модальності**: алетична, деонтична, епістемічна, аксіологічна, – залежно від того, який саме спосіб віднесення змісту висловлювання до дійсності виражається. У формальній логіці аналізуються передусім модальності у вузькому значенні цього слова, які отримали назву алетичних модальностей (від грец. *alētheia* – істина). Їх іноді називають справжніми модальностями, оскільки саме вони безпосередньо пов'язані з логічним аналізом істинності, можливості та необхідності висловлюваного.

Алетичні модальності характеризують спосіб існування або мислення певного стану речей незалежно від суб'єктивних оцінок, норм чи приписів. Вони відповідають на питання: чи є щось необхідним, дійсним або можливим з огляду на саму природу речей або логічні умови їх існування. У формальній логіці традиційно виокремлюють три основні алетичні модальності: **аподиктичні (необхідні); асерторичні (дійсні); проблематичні (можливі)**. Такий поділ має класичне походження і використовується для точнішого логічного аналізу характеру зв'язку між суб'єктом і предикатом.

Аподиктичним називається таке модальне висловлювання, у якому зв'язок між суб'єктом і предикатом є необхідним, тобто таким, що не може бути інакшим без логічної суперечності. В аподиктичному висловлюванні предикат впливає з дефініції суб'єкта, є його необхідною, суттєвою ознакою, без якої предмет, що мислиться у

понятті-суб'єкті, не може існувати. Приклади аподиктичних висловлювань: *«Прямокутник необхідно має прямі кути»*, *«Юридична відповідальність необхідно передбачає наявність правопорушення»*, *«Процесуальний статус підозрюваного необхідно пов'язаний із повідомленням про підозру»*. У цих прикладах заперечення предиката призвело б до руйнування самого поняття суб'єкта. Саме тому аподиктичні висловлювання виражають логічну або сутнісну необхідність, а не випадковий факт.

Асерторичні висловлювання виражають дійсність певного стану речей, але без вказівки на його необхідність. Вони фіксують те, що є насправді, але не стверджують, що так має бути завжди або за будь-яких умов. *«Цей договір є чинним»*, *«Обвинувачений перебував у місті під час події»*, *«Київ є столицею України»*. Такі судження можуть бути істинними або хибними, але їхня істинність не впливає з дефініції суб'єкта, а залежить від фактичних обставин.

Проблематичними називаються висловлювання, у яких зв'язок між суб'єктом і предикатом мислиться як можливий, але не як необхідний і не як фактично встановлений. *«Особа може бути причетною до правопорушення»*, *«Договір може бути визнаний недійсним»*, *«Подія може статися за певних умов»*. Проблематичні висловлювання відіграють важливу роль у науковому припущенні, правовому прогнозуванні, попередній оцінці фактів.

У багатьох висловлюваннях, сформульованих засобами живої мови, модальність не завжди виражається явно, тобто без використання спеціальних слів на кшталт «необхідно», «можливо», «дійсно». Проте це не означає, що такі висловлювання є немодальними. У таких випадках модальність передбачається змістом судження, а не його мовною формою. Найчастіше явно модальність виражається у проблематичних висловлюваннях, де безпосередньо використовуються слова «можливо», «ймовірно», «не виключено» тощо. В аподиктичних висловлюваннях модальність зазвичай не виражається окремим словом, оскільки необхідність впливає із самого змісту висловлювання. Такі висловлювання формулюються як звичайні твердження, але їхній зміст має характер логічної або сутнісної необхідності: *«Виправдувальний вирок означає відсутність вини особи»*. У цьому висловлюванні не використано слова «необхідно», однак воно є аподиктичним, оскільки виражає необхідний зв'язок. Заперечення цього зв'язку призвело б до логічної суперечності. Подібна ситуація

спостерігається і в асерторичних судженнях: *«Особа була затримана працівниками поліції на місці події»*. Це висловлювання є асерторичним, оскільки воно фіксує певний факт дійсності. Модальність тут не позначена мовними засобами, але вона логічно присутня. Тож, модальність висловлювання визначається не лише наявністю модальних слів, а насамперед характером зв'язку між суб'єктом і предикатом.

Аподиктичні, асерторичні та проблематичні висловлювання не є ізольованими одне від одного. Між ними існують сталі логічні відношення, які виражаються у вигляді *трьох основних закономірностей алетичної модальності*.

1. Усе необхідне є дійсним, але не навпаки. Ця закономірність означає, що якщо певний зв'язок є необхідним (аподиктичним), то він обов'язково реалізується в дійсності (є асерторичним). *«Злочин є суспільно небезпечним діянням»* – необхідно і дійсно. Натомість, *«Особа перебуває у приміщенні суду»* – дійсно, але не необхідно (вона могла там і не бути).

2. Усе дійсне є можливим, але не навпаки. Згідно до цієї закономірності, якщо щось відбулося в дійсності (асерторичне), то воно мало бути можливим (проблематичним). Але не кожне можливе обов'язково стає дійсним. *«Особа була затримана працівниками поліції»* – дійсне, отже було можливим. Натомість, *«Особа може бути затримана»* – можливе, але не обов'язково дійсне.

3. Усе необхідне є можливим, але не навпаки. Ця закономірність є логічним наслідком перших двох і означає, що необхідне завжди можливе, але можливе не завжди необхідне. *«Злочин має склад»* – необхідно в понятійному сенсі, отже можливе. Натомість, *«Особа може вчинити правопорушення»* – можливе, але аж ніяк не необхідне.

Деонтична модальність (від грец. *deon* – належне, обов'язок) виражає нормативне ставлення до дій або станів речей. На відміну від алетичної модальності, яка характеризує те, як є або може бути з огляду на природу речей, деонтична модальність показує, як повинно бути відповідно до норм, правил або приписів: *«Суду заборонено використовувати недопустимі докази»*, *«Застосування насильства не допускається»*, *«Особа не має права перешкоджати здійсненню правосуддя»*. Систему логічних правил, що досліджує нормативні висловлювання, називають логікою норм або деонтичною логікою.

У деонтичній логіці використовують спеціальні модальні оператори, які формалізують нормативні значення: О (obligatory) – обов'язково; F (forbidden) – заборонено; Р (permitted) – дозволено. Ці оператори не є незалежними: між ними існують сталі логічні зв'язки, які можна виразити у вигляді відношень еквівалентності та заперечення. Залежність між деонтичними модальностями можна виразити такими основними логічними положеннями:

1. Заборонено те, що обов'язково не слід робити, $Fp \equiv O \neg p$.
2. Дозволено те, від здійснення чого не обов'язково утримуватися, $Pp \equiv \neg O \neg p$.
3. Обов'язковим є те, що не дозволено не виконувати, $Op \equiv \neg P \neg p$.
4. Заборонено те, що не дозволено, $Fp \equiv \neg Pp$.
5. Обов'язковим є те, що заборонено не виконувати, $Op \equiv F \neg p$.
6. Дозволено те, що не заборонено, $Pp \equiv \neg Fp$.

Ці співвідношення означають, що обов'язок, заборона і дозвіл утворюють єдину логічну систему; знаючи одну модальність, можна логічно вивести інші; деонтичні судження не ізольовані, а взаємопов'язані через операції заперечення. Приклад: «Використання недопустимих доказів заборонено». Тоді логічно випливає, що використання недопустимих доказів не дозволено; від використання недопустимих доказів обов'язково слід утримуватися; не дозволено не утримуватися від використання недопустимих доказів.

Деонтичні оператори «обов'язково», «заборонено» і «дозволено» перебувають у тісному логічному взаємозв'язку. Їхній аналіз у межах деонтичної логіки дозволяє формально описувати нормативні системи та виявляти логічні суперечності у правових і моральних нормах.

Епістемічні модальності (від грец. epistēmē – знання) виражають оцінку висловлювання з погляду знання, обґрунтованості або ступеня впевненості суб'єкта у його істинності. Епістемічні модальності фіксують не сам факт істинності або хибності судження, а ступінь його пізнавальної визначеності, відображають пізнавальний стан суб'єкта, його поінформованість або припущення.

До основних епістемічних модальностей належать знання, переконання, віра, припущення, сумнів, впевненість. Приклад: «Ймовірно, що підозрюваний перебував на місці події». У цьому висловлюванні не стверджується факт як безумовно істинний, а лише вказується на певний рівень обґрунтованості.

Особливості епістемічних висловлювань в тому, що вони:

- залежать від суб'єкта, адже епістемічна оцінка завжди пов'язана з певним носієм знання (індивідом, групою, інституцією);
- контекстуальні, тобто те саме судження може мати різний епістемічний статус залежно від наявної інформації;
- невивідність істинності, а саме, з того, що щось відомо, не завжди випливає його фактична істинність; йдеться про обґрунтованість у межах знання суб'єкта.

При аналізі модальних висловлювань принципово важливо розрізнити алетичну та епістемічну можливість, оскільки вони мають різну логічну природу та виконують різні функції у мисленні. Алетична можливість стосується об'єктивної структури реальності. Вона вказує на те, що певний стан речей може мати місце відповідно до законів логіки, природи або буття загалом. Висловлювання є алетично можливим тоді, коли воно не суперечить необхідним законам і може бути реалізоване в дійсності незалежно від того, чи знає про це суб'єкт. *«Можливо, що на іншій планеті існує життя»*. Це висловлювання є можливим у алетичному сенсі, оскільки воно не суперечить відомим законам природи, навіть якщо на даний момент не має емпіричного підтвердження. Епістемічна можливість, на відміну від алетичної, пов'язана не з реальністю як такою, а зі станом знання суб'єкта. Вона вказує на те, що певне висловлювання є можливим з огляду на наявну інформацію, тобто воно не виключається тим обсягом знань, яким володіє суб'єкт у конкретний момент. *«Можливо, що підозрюваний перебував у іншому місті під час події»*. У цьому випадку можливість зумовлена необізнаністю або неповнотою доказів, а не об'єктивною невизначеністю самої події.

Епістемічні модальності відіграють особливо важливу роль у правовому дискурсі, наукових гіпотезах і теоріях, аргументації та критичному мисленні. У праві чітке розрізнення між фактом, доведеністю, припущенням і сумнівом є принципово важливим, оскільки помилкове ототожнення епістемічної й фактичної істинності може призвести до логічних і правових помилок.

Аксіологічні модальності (від грец. *axios* – цінний) виражають оцінку висловлювань з погляду цінності, тобто їх позитивної або негативної значущості для людини, суспільства чи певної системи цінностей. Аксіологічні модальності відображають оцінювальне ставлення суб'єкта до предмета висловлювання. Аксіологічна модаль-

ність відповідає на запитання: чи є те, про що йдеться в судженні, цінним, бажаним або небажаним?

До базових аксіологічних модальностей належать позитивна оцінка (цінно, добре, бажано), негативна оцінка (нецінно, погано, небажано), нейтральна або невизначена оцінка (байдуже, не має цінності в даному контексті). Ці модальності фіксують ціннісний вимір судження, а не його істинність, обов'язковість чи доведеність.

У природній мові аксіологічна модальність виражається за допомогою таких оціночних прикметників і прислівників: добре, погано, корисно, шкідливо, цінно, небажано. Або таких конструкцій оцінки: має цінність, заслуговує на схвалення, є неприйнятним. Приклад: *«Захист прав людини є цінним для демократичного суспільства»*. У цьому висловлюванні не стверджується ні логічна необхідність, ні нормативний обов'язок, ні рівень знання, а виражається ціннісне значення.

Особливості аксіологічних модальних висловлювань виражаються в:

- залежності від системи цінностей, тобто аксіологічна оцінка завжди здійснюється в межах певної ціннісної системи (моральної, правової, культурної);
- контекстуальності, а саме, те саме явище може мати різну ціннісну оцінку в різних соціальних або історичних умовах;
- нерівнозначності істинності й цінності, адже істинність висловлювання не гарантує його позитивної оцінки, а позитивна оцінка – його істинності.

У правовому дискурсі аксіологічні висловлювання часто лежать в основі обґрунтування норм, але не є самими нормами. Наприклад, твердження про цінність справедливості не є нормативним приписом, але формує підґрунтя для його прийняття.

Логічний статус модальних висловлювань відрізняється від статусу немодальних висловлювань, що зумовлює особливості їх логічного аналізу. Модальні висловлювання не завжди допускають класичну двозначну оцінку «істинно / хибно» у звичному розумінні, оскільки їх коректний аналіз часто потребує врахування контексту, системи норм, знань або цінностей. У зв'язку з цим для дослідження модальних висловлювань є недостатньою лише класична логіка висловлювань. Саме тому в логіці сформувалися спеціалізовані напрями, зокрема модальна, деонтична та епістемічна логіка. Під час

логічного аналізу модальних суджень принципово важливо чітко відокремлювати пропозиційний зміст судження від його модальної характеристики, не змішуючи фактичний зміст із логічною, нормативною або ціннісною оцінкою.

Розуміння логічного статусу модальних висловлювань має важливе практичне значення, зокрема: для коректного аналізу правових норм; для оцінки аргументації у філософських і наукових текстах; для уникнення логічних помилок, пов'язаних із підміною факту нормою, можливості – необхідністю, знання – припущенням. Уміння правильно аналізувати модальні висловлювання формує навички точного мислення, аргументованого міркування та критичної оцінки висловлювань, що є однією з ключових цілей логічної підготовки.

Питання як форма висловлювання. У логіці поряд із судженнями розглядаються й інші форми мислення, зокрема питання, які відіграють важливу роль у процесі пізнання та комунікації. Питання – це особлива форма думки, спрямована не на ствердження чи заперечення певного змісту, а на уточнення або одержання нової інформації¹. За допомогою питання виявляється потреба в знанні та ініціюється процес його пошуку. На відміну від висловлювання, питання не стверджує і не заперечує, не має істиннісного значення у класичному розумінні та передбачає висловлювання, яке усуває або зменшує пізнавальну невизначеність. Тобто, питання не відображає завершеного знання, а фіксує проблемну ситуацію або нестачу інформації.

Принципова відмінність між питанням і судженням полягає у їх логічній функції. Судження спрямоване на фіксацію знання про певний стан речей, тоді як питання спрямоване на його отримання. Хоча ці висловлювання можуть мати спільний зміст, вони виконують різні логічні ролі: перше – інформативну, друге – запитальну.

Логічна структура питання. У логіці питання розглядається як впорядкований елемент пізнавального процесу. Кожне питання має внутрішню логічну будову, яка визначає його зміст, спрямованість і можливі способи отримання відповіді. У *структурі питання* зазвичай виокремлюють два взаємопов'язані компоненти:

¹ Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. С. 158.

- **передумову (пресупозицію)** питання – частину змісту, яка вже приймається або припускається суб'єктом, що ставить питання. Вона може виражати наявне знання, попереднє припущення або загальне уявлення про ситуацію та визначає межі можливих відповідей;

- **запитуваний елемент** – те, що потребує з'ясування, уточнення або підтвердження. Саме він визначає спрямованість питання і вказує, яку саме інформацію необхідно отримати. Без запитуваного елемента висловлювання перестає бути питанням і перетворюється на висловлювання.

Передумова і запитуваний елемент утворюють єдність, у межах якої перша фіксує вихідну пізнавальну ситуацію, а другий вказує на пізнавальну прогалину. Наприклад, у питанні *«Яка форма договору є обов'язковою?»* передумовою є припущення, що договір має певну форму, а запитуваним елементом – конкретна характеристика цієї форми.

Аналіз структури питання дає змогу чітко відокремлювати коректні питання від некоректних, уникати прихованих припущень і логічних помилок, а також правильно будувати відповіді й аргументацію. Саме тому в логіці він є необхідним етапом раціонального мислення та наукового пізнання.

Однією з принципів особливостей питання є його інформаційна відкритість, тобто спрямованість на отримання або уточнення інформації, хоча за формою питання можуть бути відкритими або закритими. Відкритість питання означає, що воно спрямоване на отримання нової інформації, допускає можливість різних варіантів відповіді, не містить наперед заданого істиннісного значення. Саме завдяки цій відкритості питання ініціює пізнавальний процес і спонукає до мисленнєвої активності. Залежно від змісту передумови та запитуваного елемента питання може допускати одну коректну відповідь, мати кілька допустимих відповідей, або вимагати розгорнутого пояснення або аргументації. Множинність відповідей не означає довільності, оскільки кожна відповідь має відповідати логічним умовам, заданим передумовою питання.

Питання має свої логічні межі. Передумова питання визначає логічні рамки, у межах яких можуть бути сформульовані коректні відповіді. Вихід за ці межі призводить до логічно некоректних або нерелевантних відповідей. Тож, відкритість питання поєднується з його логічною визначеністю, що забезпечує можливість раціонального аналізу та обґрунтованої відповіді.

Класифікація питань. У логіці питання класифікують за різними підставами, залежно від їх структури, функції та логічної коректності. Така класифікація дозволяє точніше аналізувати пізнавальну роль питань і правильно будувати відповіді на них.

1. Питання за характером можливих відповідей:

- **відкриті питання** – це такі, які не передбачають заздалегідь обмеженого переліку відповідей і допускають розгорнуте пояснення або аргументацію. Такі питання орієнтовані на отримання нової інформації та стимулюють аналітичне мислення. Наприклад: *«Які умови впливають на дійсність договору?»*;
- **закриті питання** передбачають обмежену кількість можливих відповідей, найчастіше типу «так / ні». Вони використовуються для уточнення або перевірки наявного знання. *«Чи укладено договір у письмовій формі?»*;
- **альтернативні питання**, у яких пропонується вибір між кількома взаємовиключними варіантами відповіді. Такі питання звужують поле пошуку інформації до чітко визначених альтернатив. *«У якій формі було укладено договір: усний, письмовий чи електронний?»*;
- **риторичні** конструкції, що мають запитальну форму, фактично не спрямовані на отримання відповіді. Попри граматичну форму питання, вони виражають певне судження або твердження, функцією якого є підкреслення або посилення певної думки чи аргументу. *«Хіба можна ігнорувати вимоги закону?»*.

2. Питання за пізнавальною функцією:

- **інформаційні питання** спрямовані на отримання конкретної, вже існуючої інформації. Вони не містять проблемної ситуації, а лише виявляють нестачу знання. *«Коли було прийнято цей закон?»*;
- **проблемні питання** виникають у ситуації теоретичної або практичної невизначеності та потребують аналізу, узагальнення або пошуку нового рішення. Такі питання є характерними для наукового дослідження, практичної діяльності, навчального процесу, правозастосування та суспільного обговорення. Наприклад: *«Яким чином можна подолати правову невизначеність у ситуації, коли чинне законодавство містить суперечливі норми?»*.

3. Питання за логічною коректністю:

- **коректні питання** – це такі, логічна структура яких є правильною, а саме передумова не містить прихованих помилкових припущень, запитуваний елемент чітко визначений і це питання допускає осмислену відповідь;
- **некоректні питання** порушують логічні вимоги до формулювання. До них належать, зокрема питання з хибною або неперевіреною передумовою (*«Коли ви припинили порушувати правила внутрішнього розпорядку?»*), питання з внутрішньою суперечністю (*«Яким чином неповнолітня повнолітня особа могла підписати цей договір?»*), псевдопитання, які не допускають осмисленої відповіді (*«Скільки важить істина?»*, *«Де знаходиться мораль?»*).

Необхідно зауважити, що одна й та сама форма питання може одночасно належати до різних класифікаційних груп. Наприклад, *«Яким чином можна подолати правову невизначеність у цій сфері?»* (одночасно відкрите, проблемне, коректне); *«Чи укладено договір у письмовій формі?»* (одночасно є закритим, інформаційним, коректним); *«З якої причини ви приховали цю інформацію?»* (закрите, некоректне). Тому класифікація питань у логіці має аналітичний, а не взаємовиключний характер.

У правовій і правоохоронній діяльності питання є не лише засобом комунікації, а й важливим логічним інструментом пізнання, аналізу та прийняття рішень¹. Від того, наскільки коректно поставлене питання, залежить якість встановлення фактів, обґрунтованість правової позиції та ефективність аргументації.

У правозастосовній практиці питання використовуються для з'ясування фактичних обставин справи та перевірки наявного знання. Інформаційні та закриті питання дозволяють встановити юридично значущі факти, уточнити час, місце, спосіб вчинення дії, з'ясувати наявність або відсутність певних правових умов. Наприклад, у процесі розслідування або судового розгляду питання типу *«Чи перебувала особа на місці події у зазначений час?»* виконує функцію логічної фіксації факту, без якої неможливе подальше міркування.

¹ Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. С. 162.

У праві будь-яке міркування зазвичай починається з правильно сформульованого питання, яке задає напрям аналізу. Такі питання можуть стосуватися правової кваліфікації діяння, застосовності норми права або наявності юридичної відповідальності. Наприклад, *«Чи підпадають дії особи під ознаки складу цього правопорушення?»*. Це питання не містить готової відповіді, але визначає логічний напрям подальшого аналізу фактів і норм.

У процесі доведення правової позиції питання виконують структуруючу функцію. Вони допомагають логічно впорядкувати аргументи, поетапно обґрунтувати висновки, переходити від фактів до правових норм і далі – до юридичного висновку.

Проблемні питання особливо важливі у складних справах, де норма не дає однозначної відповіді. Наприклад, *«Яким чином слід тлумачити цю норму за наявності колізії з іншими положеннями закону?»*. Такі питання змушують застосовувати логічні операції аналізу, порівняння та узагальнення.

У судовій і правоохоронній діяльності питання часто використовуються як засіб перевірки та спростування аргументів. Коректно поставлені критичні питання дозволяють виявити суперечності в показаннях, перевірити логічну послідовність міркувань, виявити необґрунтовані або припущені твердження. Наприклад, *«На чому ґрунтується твердження про наявність умислу?»* або *«Чи впливає цей висновок безпосередньо з наведених доказів?»*. Такі питання не стверджують нічого наперед, але логічно перевіряють обґрунтованість позиції.

Отже, у правовій та правоохоронній діяльності питання виконують ключову логічну функцію. Уміння правильно формулювати питання є необхідною складовою професійної правової культури, адже воно безпосередньо впливає на обґрунтованість рішень і дотримання принципів законності та справедливості.

ПИТАННЯ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ № 5

Тема: Модальні висловлювання

1. Поясніть відмінність між модальними та дескриптивними висловлюваннями. Якою є особливість структури модального висловлювання?

2. Алетична, епістемічна та аксіологічна модальність: загальна характеристика, визначення, модальні оператори, логічні зв'язки між ними, структура модального висловлювання. Наведіть приклади.

3. Деонтична модальність: визначення, основні оператори, логічні зв'язки між ними, структура модального висловлювання. Наведіть приклади.

4. Чому в праві особливо важливо чітко розрізняти модальні характеристики «дозволено» і «обов'язково»?

5. Яку роль відіграють модальні висловлювання у правовій аргументації?

6. Питання як форма думки: поняття, види, структура, правила постановки запитань, некоректні запитання.

Практичні завдання

1. *Визначте вид модальності у наведених висловлюваннях, структуру та вкажіть пропозиційний зміст:*

- 1.1. Необхідно дотримуватися вимог закону.
- 1.2. Можливо, свідок помиляється.
- 1.3. Заборонено розголошувати персональні дані.
- 1.4. Це рішення є соціально несправедливим.
- 1.5. Неможливо, щоб класичний сонет мав дванадцять рядків.
- 1.6. Необхідно, щоб у строгому визначенні поняття було вказано рід і видову відмінність.
- 1.7. Мовчання в драмі інколи є промовистішим за монолог.
- 1.8. Ймовірно, режисер навмисно залишив паузу, аби глядач “дописав” сенс сам.
- 1.9. Відомо, що в аргументації важливо розрізняти тезу і підстави.
- 1.10. Я припускаю, що цей афоризм більше належить до етики, ніж до теорії пізнання.
- 1.11. Сумнівно, що автор цитати мав на увазі буквальне значення слів.
- 1.12. Добре, що публічна дискусія вчить нас чути іншу позицію, не зводячи її до карикатури.
- 1.13. Погано, коли пафос підміняє собою доказовість.
- 1.14. Цінно, що класична філософія дисциплінує думку: змушує розрізняти необхідне й випадкове.
- 1.15. У науковому тексті слід відокремлювати опис факту від оцінки.

- 1.16. У полеміці не можна підміняти критику аргументу критикою особи.
- 1.17. Учасник дебатів має право ставити уточнювальні запитання, якщо терміни вжито неоднозначно.
- 1.18. Дозволено використовувати метафору, лише якщо вона не спотворює логічну структуру міркування.
- 1.19. Неприпустимо, щоб апеляція до авторитету замінювала аналіз підстав і висновку.

2. Розгляньте наведені пари висловлювань і виконайте наступне:

а) визначте, яке з висловлювань є дескриптивним, а яке – модальним; б) вкажіть вид модальності (якщо вона наявна); в) поясніть, як змінюється логічний статус висловлювання при переході від дескриптивної форми до модальної; г) зробіть висновок, чи посилюється, послаблюється або змінюється характер твердження?

- 2.1. Особа має право на захист. / Особі дозволено користуватися правовою допомогою.
- 2.2. Свідок дав неправдиві показання. / Можливо, свідок дав неправдиві показання.
- 2.3. Особа порушила вимоги закону під час затримання. / Імовірно, під час затримання було порушено вимоги закону.
- 2.4. Особа не надала пояснень під час допиту. / Особа має право не надавати пояснень під час допиту.
- 2.5. У цьому тексті є щонайменше одна логічна помилка. / Можливо, що в цьому тексті є щонайменше одна логічна помилка.
- 2.6. Коло має кути. / Неможливо, щоб коло мало кути.
- 2.7. Лист було надіслано до закінчення строку. / Ймовірно, лист було надіслано до закінчення строку.
- 2.8. Підпис на документі належить директору. / Можливо, підпис на документі належить директору.
- 2.9. Експерт встановив, що аудіозапис змонтований. / Відомо, за висновком експерта, що аудіозапис змонтований.
- 2.10. Суд зазвичай роз'яснює учасникам їхні права на початку засідання. / Суд зобов'язаний роз'яснити учасникам їхні права на початку засідання.
- 2.11. Представник сторони контактує зі свідком до допиту. / Представнику сторони заборонено контактувати зі свідком до допиту.

- 2.12. Суд відкладає розгляд справи. / Суд може відкласти розгляд справи (за наявності підстав).
- 2.13. У рішенні буде наведено мотиви відхилення доказів. / У рішенні мають бути наведені мотиви відхилення доказів.
- 2.14. У промові прокурора було використано аргумент до натовпу. / Погано, що в промові прокурора було використано аргумент до натовпу.
- 2.15. Суд у мотивувальній частині розмежував “законність” і “справедливість”. / Цікавим є, що суд у мотивувальній частині розмежував “законність” і “справедливість”.
- 2.16. Адвокат не заперечив проти доказу під час дослідження. / Адвокат повинен заперечувати проти доказу, якщо його допустимість викликає сумнів.
- 2.17. Автор посилається на загальновідомі факти, не наводячи джерел. / Ймовірно, автор посилається на “загальновідомі факти”, щоб уникнути тягаря доказування.
- 2.18. У визначенні поняття “правопорушення” вказано рід і видові ознаки. / Для коректного визначення поняття необхідно, щоб були вказані рід і видова відмінність.

3. *Перетворіть наведені дескриптивні висловлювання на модальні, зберігаючи той самий пропозиційний зміст: а) переформулюйте кожне висловлювання у деонтичній формі; б) за можливості запропонуйте епістемічний варіант; в) поясніть, яка трансформація є коректною, а яка ні, і чому.*

- 3.1. Суд зобов'язав особу з'явитися до суду;
- 3.2. Розголошення персональних даних є порушенням закону;
- 3.3. Свідок надав інформацію добровільно;
- 3.4. Особа з'являється до суду у призначений час;
- 3.5. Учасник процесу подає клопотання у письмовій формі;
- 3.6. Суд оголошує перерву в засіданні;
- 3.7. Секретар судового засідання веде журнал судового засідання;
- 3.8. Сторона передає копії доказів іншій стороні;
- 3.9. Свідок надає інформацію під час допиту;
- 3.10. Персональні дані поширюються без згоди особи.

4. Для кожної пари визначте: чи релевантна чи нерелевантна відповідь. Яку відповідь слід було дати. Якщо відповідь частково релевантна, уточніть, якою інформацією необхідно доповнити відповідь.

4.1. А: «Чи ви особисто бачили, як сторони підписували договір у кабінеті 12 березня?»

Б: «Так. Я був присутній у приміщенні того дня.»

4.2. А: «Коли саме ви отримали повідомлення: до 18:00 чи після 18:00?»

Б: «Я отримав його в робочий час».

4.3. А: «Хто мав доступ до кабінету з 14:00 до 16:00, окрім охорони?»

Б: «Доступ був обмежений, сторонніх не пускали».

4.4. А: «Чи ви чули, як директор давав вказівку підписати акт саме сьогодні?»

Б: «Директор зазвичай чітко формулює свої доручення».

4.5. А: «Скільки разів ви заходили до кабінету керівника в день інциденту?»

Б: «Я заходив туди лише тоді, коли це було необхідно для роботи».

4.6. А: «Ви отримали листа з вкладенням до чи після того, як надіслали відповідь?»

Б: «Я відповів одразу, як побачив лист».

4.7. А: «Чому ви вважаєте, що оцінка за відповідь необ'єктивна».

Б: «Я до вашої дисципліни готувався всю ніч, навіть англійську не встиг вивчити».

4.8. А: «Чи знайомі ви з підписом цієї особи настільки, щоб упевнено його впізнати?»

Б: «Я багато років працюю в цій установі».

4.9. А: «О котрій годині ви востаннє бачили підозрюваного того дня?»

Б: «Увечері, перед тим як я пішов додому».

4.10. А: «Чи можете ви підтвердити, що на відео саме ви заходите до приміщення?»

Б: «Я часто заходжу до того приміщення, бо це мій маршрут».

Завдання для мінігруп

Етап 1. Оберіть галузь знань і сформулюйте конкретну тему:

Приклади:

- філософія: свобода волі, істина, справедливість, свідомість;
- політологія: легітимність, пропаганда, популізм, громадянська участь;
- культурологія: канон, масова культура, культурна пам'ять, цензура;
- психологія: мотивація, когнітивні упередження, стрес, конформізм.

Етап 2. Сформулюйте 1 проблемне питання, яке є відкритим, потребує аргументації або критеріїв, пояснення причин, порівняння альтернатив; допускає кілька конкурентних відповідей, якщо містить оціночні слова, то потребує критеріїв цієї оцінки.

Приклад: «За яких умов ... перетворюється на ...?», «Які критерії дозволяють відрізнити ... від ...?», «Чому в одних випадках ..., а в інших ...?»,

«Як співвідносяться ... і ... у контексті ...?», «Які наслідки має ... для ..., і як це перевірити?»

Етап 3. Інша група отримує ваше питання і готує відповідь, яка містить тезу, декілька аргументів, приклад, умови та, за можливості, коротко називає інший (альтернативний) підхід. Група-автор має поставити декілька уточнювальних запитань, до прикладу, на визначення термінів (що саме ви маєте на увазі під...?), на критерії, умови (за яких умов...?), на наявність альтернатив (А якщо навпаки? Які можливі винятки?) тощо.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ № 6

1. Дослідіть проблему співвідношення правової норми (модально-го висловлювання) та опису норми (дескриптивного висловлювання). Поясніть, чому розрізнення цих типів висловлювань є важливим для аналізу юридичних міркувань і правової аргументації. Поміркуйте також, чи можна стверджувати, що колізія правових норм є проблемою істинності або хибності однієї з норм, чи йдеться про інший тип логічної або нормативної суперечності.

2. Встановіть які з нижченаведених висловлювань є нормою, а яке описом норми: «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією і законами України» [Конституція України, ст. 19 ч. 2]. «Конституція

України встановлює, що органи державної влади та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, визначені законом»; «Ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством» [Конституція України, ст. 19 ч. 1]. «Згідно з Конституцією України, ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством».

3. Ознайомтеся із рекомендованими джерелами, зробіть короткий конспект відповівши на наступні запитання: яку проблему досліджує автор? Яку позицію (рішення) пропонує? І що б ви визначили як корисне для аналізу юридичних норм? (Гвоздік О. Парадокси імплікації та проблема доказовості. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2024. № 1 (27). С. 23–30., Юркевич О. М. Існування норм права як проблема в деонтичній логіці. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія «Філософія»*. 2020. № 1. С. 39–52, Крижановська Т. О. Логічні парадокси нормативних висловлювань у праві. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2025. № 56. С. 76–81).

ІНДИВІДУАЛЬНЕ ЗАВДАННЯ

Напишіть есе (приблизно 3 сторінки) на тему: «Нормативна логіка і проблема співвідношення свободи, обов'язку та заборони у праві». У роботі поясніть, як логічний аналіз модальних понять «обов'язково», «дозволено» і «заборонено» допомагає зрозуміти зміст правових норм та їхню роль у регулюванні поведінки людини. Зверніть увагу на те, як через ці модальні характеристики у праві поєднуються свобода дії, обов'язок і нормативні обмеження.

Під час виконання завдання майте на увазі, що відповіді повинні бути логічно структурованими, а терміни слід уживати відповідно до їхнього логічного значення. У творчих завданнях важливою є коректність логічної форми міркування, а не лише зміст висловлених думок.

Рекомендовані джерела

1. Логіка : підручник / [О. М. Юркевич, С. В. Качурова, О. П. Невельська-Гордєєва та ін.] ; за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2022. 220 с.

2. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с.
3. Матюшина І. І. Логіка : практикум. Одеса : Фенікс, 2023. 70 с.
4. Смазнова І. С., Сумарокова Л. М., Матюшина І. І., Токар Л. В. Теорія та практика аргументації : навч.-метод. посіб. [Електронне видання]; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023. 88 с.
5. Тимошенко О. І., Ягодзінський С. М. Логіка та критичне мислення: підручник для закладів вищої освіти. К.: Європейський університет, 2024. 252 с.
6. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. 256 с.
7. Зленко Н., Пономаренко Т. Юридична логіка: навчальний посібник. Суми: ФОП Цьома С. П., 2025. С. 109–120.
8. Гнатюк Я. С. Завдання з логіки та методики їх розв'язання. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2007. 80 с.
9. Крижановська Т. О. Логічний аналіз негативності у правовому мисленні. Вісник гуманітарних наук. 2026. № 15. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18409380> URL: <https://h-visnyk.com.ua/index.php/home/article/view/379/390>
10. Крижановська Т. О. Логічні парадокси нормативних висловлювань у праві. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2025. № 56. С. 76–81. DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.12>
11. Логіка : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. у-т імені Павла Тичини, Каф. соц. і правових дисциплін ; уклад.: Кожушко Т. В., Фуркало В. С., Мартиненко Л. Б. Умань : Візаві, 2020. 156 с.
12. Логіка: Навчальний посібник / С. В. Сторожук, І. М. Гоян, І. С. Матвієнко. Київ: Вадекс, 2020. 370 с.
13. Хребтова А. А., Шуть А. О., Солоха О. В. Логіка як елемент юридичних міркувань та її застосування у процесі складання юридичних документів. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право». 2024. Вип. 83. Ч. 3. С. 434 – 438. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.3.67>

ТЕМА 7.

Умовивід як форма мислення. Безпосередні умовиводи. Ймовірнісні умовиводи

Зміст теми. Умовивід як форма виведення нового знання. Поняття умовиводу та його місце серед форм мислення. Структура умовиводу. Логічна форма та логічна необхідність. Формальна правильність і матеріальна істинність.

Види умовиводів. Поділ на безпосередні та опосередковані. Критерії класифікації умовиводів. Ступінь обов'язковості висновку як підстава розмежування необхідних (дедуктивних) і ймовірнісних умовиводів.

Поняття безпосереднього умовиводу як логічної операції над одним судженням. Види безпосередніх умовиводів: перетворення, обернення, протиставлення предикатів. Логічні межі їх застосування. Значення безпосередніх умовиводів для уточнення змісту правових норм і контролю аргументації.

Ймовірнісні умовиводи. Загальна характеристика індукції, умовиводів за аналогією, традукції та абдукції. Відмінність ймовірнісного висновку від логічно необхідного. Роль ймовірнісних умовиводів у практичному мисленні та правозастосуванні.

Терміни та ключові поняття теми

Умовивід – це логічна форма мислення, у якій на підставі одного або кількох суджень (засновків) за певними правилами виводиться нове судження (висновок), що логічно впливає з них.

Логічна правильність – це властивість умовиводу, за якої висновки логічно слідує із засновків відповідно до правил логіки.

Формальна правильність – це відповідність умовиводу його логічній формі незалежно від змісту засновків.

Матеріальна істинність – це відповідність засновків або висновку реальному стану речей, фактам чи нормам дійсності.

Засновок – це вихідне судження, на якому ґрунтується умовивід і з якого виводиться висновок.

Висновок – це нове судження, отримане із засновку або кількох засновків у результаті логічного міркування.

Логічний зв'язок – це спосіб переходу від засновків до висновку відповідно до певного логічного правила або форми міркування.

Логічна форма – це абстрактна структура умовиводу, що визначає спосіб зв'язку між засновками і висновком незалежно від їх змісту.

Логічна необхідність – це такий характер зв'язку між засновками і висновком, за якого за істинних засновків неможливо отримати хибний висновок.

Безпосередні умовиводи – це міркування, у яких висновок отримується із одного засновку шляхом його логічного перетворення без додавання нового змісту.

Опосередковані умовиводи – це міркування, у яких висновок виводиться з двох або більше засновків через встановлення логічного зв'язку між ними.

Логічне перетворення – це операція над судженням, у результаті якої змінюється його форма (кількість, якість або розташування термінів), але зберігається логічний зміст.

Перетворення – це безпосередній умовивід, у якому змінюється якість судження (стверджувальне на заперечне або навпаки) шляхом заміни предиката на суперечний, при збереженні логічного змісту.

Обернення – це безпосередній умовивід, у якому суб'єкт і предикат судження міняються місцями за умови збереження його логічної істинності.

Протиставлення предикату – це безпосередній умовивід, що через поєднання перетворення й обернення встановлює зв'язок між суб'єктом і суперечним предикатом поняттям.

Ймовірнісний умовивід – це міркування, у якому висновок випливає із засновків не з необхідністю, а з певним ступенем імовірності.

Індуктивний умовивід – це міркування, у якому на підставі окремих фактів формулюється загальний висновок, що має імовірнісний характер.

Умовивід за аналогією – це міркування, у якому на підставі подібності об'єктів у певних ознаках робиться висновок про їх подібність в інших ознаках.

Абдукція – це умовивід, у якому на підставі наявного результату висувається найбільш імовірне пояснення його причини.

Зміст лекції

Мислення людини здійснюється у формах понять, суджень і умовиводів. Якщо поняття фіксує предмет думки, а судження стверджує або заперечує щось про нього, то умовивід є тією формою мислення, за допомогою якої з одного чи кількох суджень виводиться нове судження. Умовивід є самою складною формою мислення, яка включає в себе поняття і судження. Умовивід – це логічна форма мислення, у якій із одного або кількох істинних (чи прийнятих як істинні) суджень на підставі певних логічних правил отримують нове судження. Умовивід є центральним механізмом раціонального пізнання, оскільки саме через нього відбувається перехід від уже наявного знання до нового. Якщо поняття і судження фіксують знання, то умовивід забезпечує його розширення та впорядкування¹.

Важливо розрізняти психологічний процес міркування і логічну форму умовиводу. Психологічний процес міркування – це те, як людина фактично думає: інколи поспіхом, з опорою на інтуїцію, з пропуском окремих ланок, під впливом емоцій або попереднього досвіду. У реальному мисленні люди часто не формулюють усі засновки чітко й повністю. Деякі елементи можуть залишатися «непроговореними», але передбаченими. Логічна форма умовиводу – це абстрактна структура міркування, очищена від психологічних особливостей. Логіку не цікавить, як людина думала, її цікавить, чи правильно побудований перехід від одного міркування до іншого. Психологія вивчає, як ми мислимо фактично. Логіка вивчає, як ми повинні мислити правильно.

Наприклад, людина може сказати: *«Він юрист, тому точно знає закон»*. У реальному мисленні це може здаватися очевидним. Але логіка ставить питання: Чи є загальний засновок? Чи впливає висновок необхідно? Чи немає прихованої помилки узагальнення? Тож, логіка реконструює міркування у чітку форму і перевіряє його правильність. Особливо важливо це для юристів, у правозастосуванні інтуїція або переконання недостатні, необхідна формально правильна структура аргументації. Умовивід виступає формою виведення нового знання та інструментом логічної впорядкованості мислення.

¹ Тимошенко О. І., Ягодзінський С. М. Логіка та критичне мислення: підручник для закладів вищої освіти. К.: Європейський університет, 2024. С. 121.

Структура умовиводу. Будь-який умовивід має певну внутрішню будову. Незалежно від його виду, у ньому можна виділити три основні елементи: засновки, логічний зв'язок між ними та висновок.

Засновки – це вихідні судження, на яких ґрунтується міркування. Висновок – це нове судження, яке отримують на підставі засновків. Логічний зв'язок – це спосіб переходу від засновків до висновку відповідно до певної форми. Структуру умовиводу можна сформулювати так: із одного або кількох суджень через логічне правило отримується нове судження, яке не містилося в явному вигляді у вихідних положеннях, але випливає з них.

Розглянемо це на прикладі з юридичної практики.

Особа, яка публічно поширює недостовірну інформацію, що завдає шкоди діловій репутації, несе відповідальність.

Перший засновок.

Блогер Х поширив недостовірну інформацію, яка завдала шкоди діловій репутації підприємства

Другий засновок

Отже, блогер Х підлягає відповідальності.

Висновок.

У цьому умовиводі перше судження є загальним нормативним засновком, друге – встановленим фактом, а третє – правовим висновком. Нове знання полягає в конкретизації правової відповідальності щодо певної особи. Тут чітко простежується класична юридична логіка: норма, встановлений факт, з чого випливає рішення. Структура умовиводу дозволяє побачити, що висновок не є довільним, а логічно випливає із засновків.

Саме структурний аналіз дозволяє перевірити, чи є міркування коректним. Якщо засновки істинні, але зв'язок між ними побудований неправильно, висновок не буде обґрунтованим. Якщо ж структура витримана, умовивід набуває логічної сили. Для майбутніх юристів уміння бачити структуру умовиводу має практичне значення, адже воно дозволяє розкласти складну аргументацію на логічні елементи, виявляти приховані засновки та фіксувати можливі помилки у правовому обґрунтуванні.

Форма і матерія умовиводу. Важливо розрізняти матерію і форму умовиводу. Це розмежування дозволяє глибше зрозуміти, у чому саме полягає правильність міркування. Під матерією умовиводу ро-

зуміють його змістовний бік, тобто конкретні поняття та судження, з яких він складається. Це ті реальні об'єкти, явища, правові норми чи фактичні обставини, про які йдеться в засновках і висновку. Матерія відповідає на питання: про що саме ми міркуємо? Форма умовиводу – це його логічна будова, тобто спосіб зв'язку між засновками і висновком. Вона не залежить від конкретного змісту. Форма відповідає на питання: яким чином із відомих суджень логічно виводиться нове судження? Наприклад:

Усі рішення Конституційного Суду є обов'язковими до виконання.

Це рішення є рішенням Конституційного Суду.

Отже, це рішення є обов'язковим до виконання.

Якщо абстрагуватися від змісту наведеного прикладу, ми отримаємо таку структуру: «Усі А є В. С є А. Отже, С є В». Саме ця структура і становить логічну форму. Вона може застосовуватися до будь-якого змісту – правового, природничого, соціального.

Тобто, матеріальна істинність і формальна правильність – це різні аспекти умовиводу. Можлива ситуація, коли міркування є формально правильним, але містить хибні засновки, і тоді висновок буде хибним. Можлива й інша ситуація: засновки істинні, але логічна форма побудована неправильно і тоді висновок не впливає з них необхідно.

Усі умовиводи поділяють на **безпосередні та опосередковані**.

Безпосередні умовиводи – це міркування, у яких висновок отримують із одного засновку шляхом його логічного перетворення. У результаті утворюється судження, логічно еквівалентне вихідному, тобто таке, що має те саме істиннісне значення, але виражене в іншій формі¹. Саме тому безпосередні умовиводи часто використовуються для уточнення змісту норм, виявлення прихованих наслідків і перевірки формулювань. Тобто мислення не залучає додаткових положень, а працює з одним і тим самим змістом, змінюючи його форму. Наприклад, якщо ми стверджуємо: «Усі службові особи зобов'язані дотримуватися антикорупційних обмежень», то з цього можна безпосередньо зробити висновок: «Жодна службова особа не звільняється від обов'язку дотримуватися антикорупційних обмежень». Зміст залишається пов'язаним з тією ж самою нормою, але форма висловлювання трансформується. У безпосередніх умовиводах здійс-

¹ Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. С. 157.

снюється логічна операція над самим судженням: уточнення, перестановка термінів, зміна кількісної або якісної характеристики чи введення заперечення в межах його структури. Такі умовиводи часто називають операціями над судженнями, оскільки вони не потребують нових посилок, а ґрунтуються на логічному перетворенні вже сформульованого висловлювання. Безпосередні умовиводи дозволяють виявити приховані наслідки твердження, перевірити його межі та логічну коректність.

До *основних видів безпосередніх умовиводів* належать перетворення, обернення та протиставлення предикатів.

Перетворення – це умовивід, у якому змінюється якість судження (зміна зв'язки на протилежну), але зміст зберігається через заміну предиката на суперечне поняття. Інакше кажучи, ми висловлюємо ту саму думку, але в заперечній формі, замінюючи ознаку на її протилежність. Загальна формула перетворення:

$$S \in P \rightarrow S \text{ не } \in \neg P$$

Наприклад: *«Всі діти 14 років є неповнолітніми, отже жодна дитина 14 років не є повнолітньою»*, *«Усі державні службовці зобов'язані подавати декларацію»*, з цього випливає: *«Жоден державний службовець не є таким, що звільнений від обов'язку подавати декларацію»*. Форма змінилася, але зміст залишився логічно тотожним. Функція перетворення полягає в тому, що воно дозволяє логічно уточнити зміст судження і чіткіше окреслити межі його застосування. Коли ми замінюємо стверджувальну форму на заперечну із використанням протилежного поняття, ми фактично перевіряємо, чи правильно розуміємо обсяг і зміст вихідного твердження. Перетворення допомагає виявити приховані наслідки судження. Іноді твердження звучить переконливо в позитивній формі, але його заперечна інтерпретація одразу демонструє можливі неточності або надмірні узагальнення.

Загальна формула перетворення для загальностверджувального судження має вигляд:

$$\text{Усі } S \in P \rightarrow \text{Жодне } S \text{ не } \in \text{не-}P$$

У символічному записі: $A(S, P) \rightarrow E(S, \neg P)$.

Розглянемо приклад: *«Усі рішення Європейського суду з прав людини є обов'язковими для виконання державою»*. Застосуємо перетво-

рення. Ми змінюємо якість судження (стверджувальне $\rightarrow$ заперечне) і замінюємо предикат на суперечний. Отримаємо: *«Жодне рішення Європейського суду з прав людини не є таким, що не підлягає виконанню державою»*. Коли ми переходимо від загальностверджувального судження до його заперечної форми із суперечним предикатом, ми фактично перевіряємо, чи допускає норма винятки. Загальностверджувальне твердження після перетворення набуває загальнозаперечної форми і у практичному сенсі це означає, що немає простору для довільного ігнорування таких рішень. Формулювання стає жорсткішим і більш однозначним. Перетворення допомагає уникати помилкових тлумачень.

Перетворення загальнозаперечного судження має форму:

$$\text{Жодне } S \text{ не є } P \rightarrow \text{Усі } S \text{ є не-}P$$

У символічному вигляді: $E(S, P) \rightarrow A(S, \neg P)$.

Наприклад: *«Жоден суддя не є стороною у власній справі»*. Після перетворення: *«Усі судді є особами, які не є сторонами у власній справі»*. Перетворене формулювання підкреслює позитивну характеристику статусу судді: бути суддею означає не бути стороною у власній справі. Тобто ми бачимо це вже не просто як заборону, а як невід'ємну ознаку процесуальної ролі.

Для частковостверджувального судження формула перетворення буде такою:

$$\text{Деякі } S \text{ є } P \rightarrow \text{Деякі } S \text{ не є не-}P$$

У символічному записі: $I(S, P) \rightarrow O(S, \neg P)$.

Наприклад: *«Деякі адміністративні правопорушення є малозначними»*. Застосуємо перетворення. Отримаємо: *«Деякі адміністративні правопорушення не є такими, що не мають ознак малозначності»*. На перший погляд, зміст не змінився. Але в практичному юридичному сенсі таке переформулювання виконує кілька функцій. Перетворена форма акцентує, що існують конкретні випадки, які не належать до протилежного класу, тобто не є немалозначними. Це дозволяє краще побачити, що твердження має частковий характер і не поширюється на всі випадки. По-друге, перетворення виявляє логічну опозицію між поняттями «малозначне» і «немалозначне». У правозастосуванні часто виникають спори саме щодо віднесення конкретного випадку до тієї чи іншої категорії. Переформулювання

через заперечення підкреслює, що питання полягає у кваліфікації: чи належить діяння до класу «немалозначних», чи ні. У практичному сенсі таке перетворення дозволяє точніше окреслити межу між малозначними та немалозначними правопорушеннями.

Для частковозаперечного судження перетворення має форму:

$$\text{Деякі } S \text{ не є } P \rightarrow \text{Деякі } S \text{ є не-}P$$

У символічному вигляді: $O(S, P) \rightarrow I(S, \neg P)$.

Наприклад: «Деякі докази не є допустимими» $\rightarrow$ «Деякі докази є недопустимими». Формально зміст не змінився. Але в практичному юридичному сенсі таке перетворення має реальну значущість. Перетворення робить формулювання точнішим і професійнішим. У процесуальному праві «недопустимий доказ» – це юридична категорія з конкретними наслідками. Формулювання «не є допустимими» звучить як загальна характеристика, тоді як «є недопустимими» прямо відносить об'єкт до певного нормативного класу.

Тож, у теоретичному плані перетворення показує, що одне й те саме твердження може бути виражене в різних логічних формах. У практичному ж сенсі воно виконує важливу аналітичну функцію, а саме, допомагає точніше окреслити межі норми, виявити приховані наслідки, підкреслити відсутність винятків або, навпаки, частковий характер твердження. Для юриста перетворення – це інструмент логічного контролю над формулюванням. Воно дозволяє перевірити, чи не допускає норма подвійного тлумачення, чи правильно визначено обсяг поняття, чи чітко відмежовано одну категорію від іншої. Саме тому навіть формально тотожне переформулювання може змінити ракурс розуміння та посилити аргументацію.

Обернення – це безпосередній умовивід, у якому ми міняємо місцями суб'єкт і предикат судження, зберігаючи його зміст у межах логічно допустимої форми. Інакше кажучи, ми дивимося на те саме твердження «з іншого боку»: те, що раніше було ознакою (предикатом), стає предметом висловлювання (суб'єктом), і навпаки. На відміну від перетворення, тут не змінюється якість судження через заперечення, ми не вводимо суперечне поняття, – ми лише змінюємо позиції термінів. Загальна схема обернення:

$$S \in P \rightarrow P \in S$$

Однак обернення не завжди зберігає кількісну характеристику судження.

Наприклад: «*Жоден суддя не є стороною у власній справі*». Якщо здійснити обернення, отримаємо: «*Жодна сторона у власній справі не є суддею*». У результаті змінюється порядок термінів, однак логічний зміст судження зберігається. Проте формулювання дозволяє побачити норму з іншого боку, тепер акцент переноситься на статус сторони, яка не може поєднуватися з роллю судді в цій самій справі. Функція обернення полягає в тому, що воно дозволяє перевірити коректність розподілу понять і виявити межі їх співвідношення.

Обернення загальностверджувального судження. Формально судження виду: «Усі $S \in P$ » не можна обернути без застереження, бо з того, що всі судді є юристами, не випливає, що всі юристи є суддями. Тому при оберненні загальностверджувального судження змінюється його кількісна характеристика. Замість загального твердження ми отримуємо часткове:

$$\text{Усі } S \in P \rightarrow \text{Деякі } P \in S$$

У символічному записі: $A(S, P) \rightarrow I(P, S)$.

Наприклад: «Усі нормативно-правові акти є джерелами права» $\rightarrow$ «Деякі джерела права є нормативно-правовими актами». Початкове судження стверджує, що клас нормативно-правових актів повністю входить до ширшого класу джерел права. Проте клас джерел права не обмежується лише нормативно-правовими актами (до нього можуть належати, наприклад, правовий звичай чи судовий прецедент). Тому ми не можемо сказати: «Усі джерела права є нормативно-правовими актами». Таке обернення було б помилковим, бо воно перетворювало б відношення підпорядкування на відношення рівності. Зміна кількісної характеристики дозволяє зберегти істинність висловлювання і водночас точно передати співвідношення обсягів понять.

Обернення загальнозаперечного судження. Загальна формула має вигляд:

$$\text{Жодне } S \text{ не } \in P \rightarrow \text{Жодне } P \text{ не } \in S$$

У символічному записі: $E(S, P) \rightarrow E(P, S)$.

Наприклад: «Жодна особа, яка не досягла 18 років, не є повністю дієздатною» $\rightarrow$ «Жодна повністю дієздатна особа не є такою, що не досягла 18 років». Тут логічна структура зберігається повністю.

Якщо між двома класами встановлено повне взаємовиключення, то воно є взаємним.

Обернення частковостверджувального судження. Формула:

$$\text{Деякі } S \in P \rightarrow \text{Деякі } P \in S$$

У символічному вигляді: $I(S, P) \rightarrow I(P, S)$.

Наприклад: «Деякі договори є недійсними» $\rightarrow$ «Деякі недійсні правочини є договорами». Тут зміст також зберігається. Якщо існують об'єкти, які належать одночасно до класу S і P , то вони належать до перетину цих класів незалежно від того, з якого боку ми дивимось.

Частковозаперечне судження. Судження виду: «Деякі S не є P » не підлягає простому оберненню. Із того, що: «Деякі докази не є допустимими» не випливає, що «Деякі недопустимі речі є доказами». Чому? Тому що початкове твердження не визначає, до якого класу належать ці об'єкти поза межами S . Логічна інформація тут недостатня для коректного обернення. Це показує межі застосування обернення: не кожне судження можна безпосередньо «перевернути». Тож, частковозаперечне судження не підлягає правильному оберненню.

У теоретичному плані обернення демонструє, що співвідношення між поняттями може бути симетричним або несиметричним. Воно допомагає з'ясувати, чи є відношення взаємовиключення, перетину або підпорядкування. Для юриста обернення – це інструмент логічної перевірки. Воно дозволяє поставити запитання: Чи можна подивитися на це твердження з іншого боку? Чи зберігається зміст? Чи не робимо ми прихованого узагальнення? Саме тому обернення є не просто формальною операцією, а засобом контролю над аргументацією і тлумаченням норм.

Протиставлення предикату (контрапозиція) – це безпосередній умовивід, у якому ми одночасно змінюємо якість судження (як у перетворенні), міняємо місцями терміни (як в оберненні), замінюємо один із термінів на його суперечний¹. Інакше кажучи, це поєднання двох операцій – перетворення й обернення. Ми ніби дивимось на твердження з іншого боку, але вже через заперечення.

Протиставлення предикату для загальностверджувального судження. Розглянемо судження «Усі $S \in P$ ». Щоб здійснити проти-

¹ Тимошенко О. І., Ягодзінський С. М. Логіка та критичне мислення: підручник для закладів вищої освіти. К.: Європейський університет, 2024. С. 125.

ставлення предикату, ми: 1) перетворюємо його (змінюємо якість і замінюємо предикат на суперечний); 2) обертаємо отримане судження.

Схематично це виглядає так:

$$\text{Усі } S \in P \rightarrow \text{Жодне не-}P \text{ не } \in S$$

Важливо розуміти, що це не одна дія, а послідовність двох логічних кроків. Спочатку ми здійснюємо перетворення: із судження «Усі $S \in P$ » отримуємо «Жодне S не $\in$ не- P ». Після цього до отриманого судження застосовуємо обернення, тобто міняємо місцями суб'єкт і предикат: «Жодне S не $\in$ не- P » $\rightarrow$ «Жодне не- P не $\in S$ ». Протиставлення предикату у символічному записі: $A(S, P) \rightarrow E(\neg P, S)$.

Приклад: «Усі державні службовці є суб'єктами антикорупційного контролю» $\rightarrow$ «Жодна особа, яка не є суб'єктом антикорупційного контролю, не є державним службовцем». Ми перенесли акцент на межі поняття. Тепер твердження звучить як суворе виключення: якщо особа не підпадає під антикорупційний контроль, вона не може належати до класу державних службовців. У практичному сенсі це допомагає чітко окреслити нормативну межу категорії.

Протиставлення предикату для загальнозаперечного судження. Початкове судження: «Жодне S не $\in P$ ». Після перетворення: «Усі $S \in$ не- P ». Після обернення (із зміною кількісної характеристики): «Деякі не- $P \in S$ ».

$$\text{Жодне } S \text{ не } \in P \rightarrow \text{Деякі не-}P \in S$$

У символічному вигляді: $E(S, P) \rightarrow I(\neg P, S)$.

Звернемося та прикладу: «Жоден неповнолітній не є виборцем». Спочатку перетворюємо це судження: «Усі неповнолітні є особами, які не є виборцями». Потім обертаємо (зі зміною кількості): «Деякі особи, які не є виборцями, є неповнолітніми». Ми не стверджуємо, що всі особи, які не є виборцями, є неповнолітніми. Це було б помилкою, адже до класу «не виборців» можуть належати й інші категорії (наприклад, особи без громадянства). Ми лише встановлюємо, що клас неповнолітніх входить до ширшого класу осіб, які не мають статусу виборця. Таким чином, протиставлення предикату дозволяє побачити відношення включення одного класу до іншого через заперечення. Воно допомагає точніше усвідомити обсяг нормативного виключення: якщо певна категорія повністю виключена з класу P , то вона обов'язково входить до класу не- P .

Протиставлення предикату для частковозаперечного судження. Початкове судження: «Деякі S не є P». Після перетворення: «Деякі S є не-P». Після обернення (із зміною кількісної характеристики): «Деякі не-P є S».

Деякі S не є P → Деякі не-P є S

У символічному вигляді: $O(S, P) \rightarrow I(\neg P, S)$.

Приклад: «Деякі студенти не є місцевими» → «Деякі студенти є іногородніми» → «Деякі іногородні є студентами».

Частковостверджувальне – «Деякі S є P» не допускають протиставлення предикату, адже не містить достатньої інформації про повний обсяг класів.

На перший погляд може здаватися, що протиставлення предикату – це складна формальна вправа. Проте в юридичному мисленні воно виконує дуже практичну функцію. Ця операція допомагає чітко визначити межі нормативного класу. Коли ми говоримо: «Жодна особа без громадянства не є виборцем», ми встановлюємо виключення. Але після протиставлення предикату ми отримуємо: «Деякі особи, які не є виборцями, є особами без громадянства». Тепер ми бачимо не просто заборону, а структурну побудову нормативного поля, коли клас «не виборців» містить у собі конкретні категорії. Це допомагає юристу мислити не лише заборонами, а й обсягами понять. Також протиставлення предикату дозволяє перевірити, чи не приховує формулювання надмірного узагальнення. Якщо при трансформації з'являється абсурдний або явно хибний висновок, це сигнал, що початкове твердження сформульоване неточно або містить логічну помилку. Крім того, ця операція корисна при тлумаченні норм. У правозастосуванні часто виникає питання: хто точно не входить до певної категорії? Протиставлення предикату дає можливість побачити структуру виключення: якщо клас S повністю виключений із P, то він повністю входить до не-P. Це дозволяє чіткіше окреслити коло суб'єктів, на яких норма не поширюється.

В цілому, безпосередні умовиводи мають важливе значення для практичної діяльності юриста, оскільки вони дозволяють логічно контролювати формулювання норм і тверджень без залучення додаткових посилок. Перетворення, обернення та протиставлення предикату допомагають перевірити межі поняття, виявити при-

ховані наслідки висловлювання, уникнути необґрунтованих узагальнень і помилок у тлумаченні. У правозастосуванні це означає здатність точно визначати обсяг прав і обов'язків, чітко відмежовувати категорії та будувати аргументацію на логічно коректній основі.

Опосередкованим називається умовивід, у якому висновок отримують із двох або більше засновків. Тут нове судження з'являється в результаті поєднання кількох вихідних положень. Саме опосередковані умовиводи є найбільш поширеними у практичному мисленні. Отже, головна відмінність полягає у кількості засновків: безпосередній умовивід працює з одним судженням, тоді як опосередкований поєднує декілька. Проте обидва типи відіграють важливу роль у пізнавальній діяльності. Перший забезпечує уточнення та логічне розгортання змісту, другий – дає можливість отримувати нове знання через поєднання різних положень.

Класифікація опосередкованих умовиводів. Опосередковані умовиводи різняться залежно від характеру логічного зв'язку між засновками та висновком. Основним критерієм їх класифікації є ступінь обов'язковості висновку, тобто те, наскільки необхідно він впливає із засновків. За цим критерієм опосередковані умовиводи поділяються на:

- **необхідні (дедуктивні)**, в яких за істинних засновків висновок не може бути хибним;
- **ймовірнісні (правдоподібні)**, в яких висновок має певний ступінь обґрунтованості, але не гарантується логічною формою.

Ймовірнісні умовиводи. На відміну від дедуктивних умовиводів, у яких висновок впливає із засновків із логічною необхідністю, ймовірнісні умовиводи не гарантують істинності висновку навіть за істинних засновків. Вони лише підвищують ступінь його обґрунтованості. Інакше кажучи, у таких міркуваннях висновок є більш або менш правдоподібним, але не строго необхідним. Якщо дедукція відповідає на питання: «Чи обов'язково це впливає?», то ймовірнісні умовиводи відповідають на питання: «Наскільки це обґрунтовано?» або «Яке пояснення є найімовірнішим?».

До ймовірнісних умовиводів належать:

- індуктивні умовиводи;
- умовиводи за аналогією;
- абдуктивні умовиводи.

Індуктивний умовивід – це міркування, у якому на підставі окремих випадків формулюється загальний висновок¹. Наприклад, якщо в низці судових рішень простежується однакова практика тлумачення норми, можна зробити висновок про тенденцію судової практики загалом. Індуктивний висновок не є логічно необхідним, навіть якщо всі досліджені випадки підтверджують правило, залишається можливість винятку.

Типова структура індукції має такий вигляд:

Окремий випадок S_1 має ознаку P .

Окремий випадок S_2 має ознаку P .

Окремий випадок S_3 має ознаку P .

...

Отже, ймовірно, усі S мають ознаку P .

Головна особливість: засновки охоплюють лише частину класу, а висновок поширюється на весь клас. Саме цей «стрибок» від частини до цілого і робить індуктивний висновок ймовірнісним.

Особливостями індуктивного висновку є те, що він не гарантується логічною формою, його сила залежить від кількості та репрезентативності випадків; він може бути уточнений або спростований новими фактами, має ступінь переконливості, а не необхідності. Інакше кажучи, індукція підвищує рівень обґрунтованості, але не виключає помилки.

Види індукції.

1. **Повна індукція** охоплює всі елементи класу. У такому разі висновок має необхідний характер і фактично наближається до дедукції. Повна індукція в юридичному контексті – рід доволі рідкісна, бо вона можлива лише тоді, коли клас є чітко визначеним і обмеженим, стосується замкненої множини. Приклад:

Відомо, що до складу конкурсної комісії входять п'ять осіб: А, Б, В, Г і Д.

Особа А відповідає вимогам закону щодо відсутності конфлікту інтересів.

Особа Б відповідає цим вимогам.

Особа В відповідає цим вимогам.

Особа Г відповідає цим вимогам.

¹ Логіка : підручник / [О. М. Юркевич, С. В. Качурова, О. П. Невельська-Гордєєва та ін.] ; за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2022. С. 168.

Особа Д відповідає цим вимогам.

Отже, усі члени конкурсної комісії відповідають вимогам закону щодо відсутності конфлікту інтересів.

2. Неповна індукція охоплює лише частину елементів класу, висновок є ймовірнісним.

У кількох рішеннях апеляційного суду за останній рік було встановлено, що:

У справі №1 суд визнав недійсним договір через істотне порушення форми.

У справі №2 договір також було визнано недійсним з тієї ж підстави.

У справі №3 суд застосував аналогічне тлумачення вимог до форми договору.

Отже, можна зробити висновок, що апеляційний суд у своїй практиці послідовно визнає недійсними договори з істотними порушеннями форми.

В даному прикладі досліджено лише частину рішень суду, а не всі, узагальнення поширюється на всю практику суду, висновок є правдоподібним, але не гарантується логічно, – можуть існувати рішення, які не відповідають цій тенденції. Ми переходимо від кількох конкретних випадків до загального твердження. Але ми не перевірили весь клас (усі рішення суду), тому висновок має ймовірнісний характер.

Розглянемо **типові помилки індукції**:

- поспішне узагальнення, коли висновок робиться на підставі недостатньої кількості випадків;
- нерепрезентативна вибірка означає, що досліджені випадки не відображають клас у цілому;
- ігнорування винятків не враховуються випадки, що суперечать узагальненню;
- підміна кореляції причинністю, за якої простий зв'язок або співпадіння між двома явищами помилково тлумачиться як причинно-наслідковий зв'язок. Інакше кажучи, якщо дві події відбуваються разом або послідовно, робиться висновок, що одна з них є причиною іншої, хоча такий висновок логічно не доведений.

Тим не менш, індукція відіграє важливу роль у юридичній практиці, оскільки саме через неї формується узагальнення правозасто-

совної діяльності. На підставі аналізу окремих справ суди виробляють підходи до тлумачення норм, виявляють тенденції у практиці та формують усталені правові позиції. Індуктивні міркування допомагають юристу оцінювати ймовірність певного результату, прогнозувати рішення суду, аналізувати типові помилки або закономірності поведінки учасників процесу. Водночас індуктивний висновок завжди потребує перевірки і не може замінювати суворого доведення у конкретній справі. Таким чином, індукція є інструментом професійного узагальнення та орієнтації у правовій практиці, але не підміняє дедуктивного обґрунтування правового висновку.

Умовивід за аналогією – це міркування, у якому на підставі подібності двох або кількох об'єктів у певних ознаках робиться висновок про їх подібність в інших ознаках. Наприклад, якщо закон прямо не регулює певну ситуацію, але існує правова норма, що регулює подібний випадок, можна припустити, що до нової ситуації застосовується аналогічне правове рішення. Проте такий висновок не є логічно необхідним, подібність в одних ознаках не гарантує повної totoжності в інших.

Типова структура аналогії:

Об'єкт А має ознаки а, b, c, d.

Об'єкт В має ознаки а, b, c.

Отже, ймовірно, об'єкт В має ознаку d.

Головна особливість в тому, що висновок ґрунтується на частковій подібності об'єктів. Саме тому аналогія має ймовірнісний характер.

Проілюструємо це прикладом: *Закон передбачає відповідальність за порушення правил користування службовим транспортом. У справі йдеться про порушення правил користування службовим обладнанням, яке прямо не згадується в законі. Оскільки службовий транспорт і службове обладнання мають спільну правову природу (належать роботодавцю, використовуються для виконання службових обов'язків, підпадають під дисциплінарні правила), можна зробити висновок, що аналогічна відповідальність може застосовуватися і до цього випадку. Проте цей висновок потребує обґрунтування і не є автоматично необхідним.*

Особливостями умовиводу за аналогією в юридичній практиці є те, що 1) висновок має правдоподібний характер; 2) його сила залежить від ступеня істотності подібних ознак; 3) чим більше спільних

суттєвих характеристик, тим переконливіша аналогія; 4) аналогія не може суперечити прямій нормі закону.

Типові помилки аналогії:

- поверхнева подібність, тобто порівнюються несуттєві ознаки;
- ігнорування істотних відмінностей – не враховуються ознаки, що змінюють правову природу ситуації;
- перебільшення подібності, а саме робиться висновок про повну тотожність при частковій схожості;
- аналогія всупереч закону, адже застосування аналогії там, де закон прямо забороняє таке поширення (наприклад, у сфері кримінального права).

Зазначимо, що аналогія відіграє важливу роль у правозастосуванні, особливо у випадках прогалин у законодавстві. Вона дозволяє поширити дію правових принципів на нові або нетипові ситуації. Саме через аналогію формується гнучкість правової системи. Водночас аналогія потребує особливої обережності, оскільки вона не замінює прямої норми і не створює нового закону, а лише допомагає обґрунтовано поширити вже існуючі правові підходи.

Абдукція – це міркування, у якому з певного факту або сукупності фактів висувається найбільш правдоподібне пояснення. Вона спрямована на встановлення причини або підстави вже наявного результату, тобто являє собою перехід від наслідку до ймовірної причини. Абдуктивний висновок має гіпотетичний характер: із того, що певна гіпотеза могла б зумовити спостережуваний факт, робиться висновок про її доцільність як найкращого пояснення за наявних умов. Таке пояснення вважається переконливим настільки, наскільки воно узгоджується з фактами та має більшу пояснювальну силу порівняно з альтернативними припущеннями.

У юридичному мисленні абдукція проявляється насамперед у встановленні версії події. Наприклад, якщо виявлено нестачу коштів у бюджетній установі та зафіксовано доступ конкретної особи до фінансових документів, може бути висунуто припущення про її причетність. Це ще не доведення вини, а формування найбільш імовірної гіпотези, яка підлягає подальшій перевірці. Таким чином, абдукція запускає процес доказування, але не замінює його.

Особливістю абдукції є те, що вона виходить із факту або результату, формулює пояснювальну гіпотезу, має ймовірнісний характер та потребує подальшої перевірки дедуктивними та індуктивними засобами.

Типовою помилкою абдуктивного мислення є передчасне прийняття гіпотези як доведеного факту. Наявність правдоподібного пояснення не означає його істинності, адже можливі й альтернативні версії. У правозастосуванні це особливо небезпечно, оскільки може призвести до упередженості або помилкового обвинувачення. Попри це, абдукція відіграє надзвичайно важливу роль у юридичній практиці. Саме через неї формуються версії слідства, будуються лінії захисту, визначаються можливі мотиви та причинні зв'язки. Абдуктивне міркування дозволяє впорядкувати факти та надати їм пояснювальної цілісності, однак його результат завжди має залишатися гіпотетичним доти, доки не буде підтверджений належними доказами.

ПИТАННЯ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ № 6

1. Умовивід як форма мислення: структура умовиводу, співвідношення формальної правильності та матеріальної істинності.
2. Безпосередні умовиводи: поняття, види та значення для юридичної практики.
3. Дедуктивні міркування: загальна характеристика та відмінність від імовірнісних умовиводів.
4. Індуктивні міркування: сутність, основні види та правила побудови.
5. Висновки за аналогією та абдуктивні міркування: особливості, логічна природа та сфера застосування.

Практичні завдання:

1. Здійснити перетворення наведених висловлювань:

- 1.1. Деякі волонтери є медиками.
- 1.2. Усі судові рішення мають мотивувальну частину.
- 1.3. Кожен електронний документ має автора.
- 1.4. Жодна державна послуга не надається без ідентифікації заявника.
- 1.5. Деякі повідомлення не є офіційними зверненнями.

2. *Визначити, чи можливе обернення і виконати його:*

- 2.1. Усі адвокати є суб'єктами професійної відповідальності.
- 2.2. Жодна особа без громадянства не є народним депутатом України.

- 2.3. Усі студенти-правники проходять курс з юридичної аргументації.
- 2.4. Усі нотаріально посвідчені договори є письмовими.
- 2.5. Жоден анонімний коментар не є офіційною заявою.
- 2.6. Деякі електронні підписи є кваліфікованими.
- 2.7. Деякі користувачі не погоджуються з умовами сервісу.

3. Застосувати протиставлення предикату:

- 3.1. Жоден свідок не є стороною у справі
- 3.2. Усі пішоходи на переході мають пріоритет.
- 3.3. Жоден чай без цукру не є солодким.
- 3.4. Усі професійні спортсмени тренуються регулярно.
- 3.5. Деякі повідомлення не містять вкладень.
- 3.6. Усі вакциновані пасажери мають сертифікат у застосунку.
- 3.7. Жодна гра без правил не є чесною.
- 3.8. Деякі студенти не читають інструкцію перед тестом.

4. Проаналізуйте кожне міркування, визначте вид. Вкажіть чи містить міркування помилку. Відповідь обґрунтуйте.

- 4.1. Одного разу я зробив комплімент викладачеві і мені поставили додаткове запитання. Відтоді компліменти я тримаю при собі, бо ввічливість, як відомо, провокує зайві підозри щодо глибини знань.
- 4.2. У нашій групі двоє студентів, які отримали стипендію, відвідували всі лекції. Отже, регулярне відвідування лекцій є причиною отримання стипендії.
- 4.3. Усі юристи знають закон, отже, якщо особа знає закон, вона є юристом.
- 4.4. Аміак – отруйна речовина. Але в деяких побутових засобах для чищення є сполуки азоту, які за звичайного використання не спричиняють отруєння. Чому? Відомо, що вільний аміак і сполуки азоту мають різні хімічні властивості. Отже, причина безпечності такого засобу полягає в тому, що азот у ньому міститься не у вигляді вільного аміаку, а у складі інших сполук.
- 4.5. Київ розташований на річці Дніпро. Париж – на берегах Сени, а через Лондон протікає Темза, отже усі столиці європейських країн побудовані на річках.

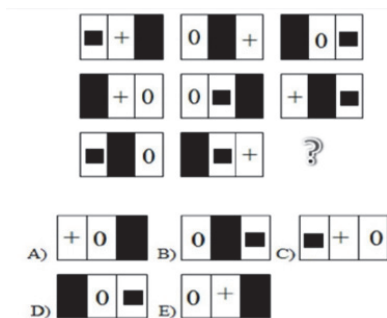
- 4.6. Коли людина швидко проходить повз відчинене вікно, фіранку ніби підтягує в бік руху повітря. Коли по трасі повз вантажівку близько проїжджає інша велика машина, водіям здається, що транспорт тягне один до одного. А якщо сильно подути над аркушем паперу, аркуш піднімається, хоча ніхто його не торкається. У всіх трьох випадках спільне те, що поруч із предметом виникає швидкий потік повітря, і одразу з'являється ефект «притягування». Отже, найкращим поясненням є припущення, що швидкий потік повітря створює різницю тиску по різні боки предмета і саме ця різниця тиску створює ефект «притягування».
- 4.7. Було помічено, що в дні високої вологості повітря люди частіше скаржаться на те, що білизна довго сохне. Коли вологість зменшується, білизна сохне швидше. Звідси зробили висновок про причинний зв'язок між вологістю повітря і швидкістю висихання білизни.
- 4.8. У магазині продавець мав видати покупцеві товар за накладною. Він перевірів полицю, але товару не було. Переглянув склад-теж немає. Звірився з документацією і за актом приймання постачальник цей товар доставив і його прийняли. Продавець висунув припущення, що товар вкрали.
- 4.9. Іваненко і Петренко – однолітки, навчалися в одній школі, закінчили той самий факультет, обидва добре знають англійську, мали спільних викладачів і друзів. Іваненко виявився чудовим менеджером команди. Отже, і Петренко так само добре впорається з роллю менеджера команди.
- 4.10. Під час приготування домашнього йогурту одна господиня помітила, що в банці, куди випадково потрапила ложка готового йогурту, молоко швидко загустило. Після цього в інші банки з теплим молоком вона щоразу додавала по ложці того самого йогурту. В усіх випадках молоко загусло значно швидше, ніж без добавки. Більше не залишалося сумнівів: додавання закваски спричиняє згущення молока.
- 4.11. Коли застудився сусід-водій, йому порадили домашній напій з медом і лимоном і він одужав. Коли ж таку саму пораду дали сусіду-вчителю. Він одужував довго і звернувся до лі-

- каря. На цій підставі роблять висновок, що водіям цей напій допомагає, а вчителям – ні.
- 4.12. Мед – корисний, отже чим його більше, тим корисніше, тому додавай у чай одразу банку меду.
- 4.13. Студент: Сьогодні вивчали перший закон термодинаміки: енергія нікуди не зникає. Як я зрозумів, вона не береться з нічого, а просто переходить з однієї форми в іншу. Отже, якщо я під'єднаю до мережі свої електроприлади, то по суті, я нічого не краду. Енергія як була, так і є, просто перетворилася, скажімо, на тепло чи світло. А якщо вона не зникає, то й шкоди постачальнику немає. Немає шкоди, то немає й правопорушення.
- 4.14. Спікер: «Усі, хто досяг успіху, говорять одне й те саме: працювали по 14 годин на день, не брали відпусток, вкладали всі гроші в розробку ідеї і нікому не розповідали, поки її не реалізували. Отже, якщо робити так само, успіх майже гарантований. Треба просто витримати режим і не здаватися».
- 4.15. Численні дослідження показують, що карієс частіше трапляється в тих групах людей, де вищим є споживання солодких газованих напоїв. Це дозволяє говорити про причинну залежність між кількістю споживання солодких напоїв і станом зубів.
- 4.16. Ревізор: за місяць на банківський рахунок надійшло M гривень. Із них H – зарплата, A – повернення боргу, B – кешбек, K – відсотки за вкладом. Однак загальна сума надходжень M виявилася більшою, ніж $(H + A + B + K)$. Отже, різниця пояснюється незаконним збагаченням.
- 4.17. Клімат прибережного міста A м'якший, ніж клімат міста B , яке розташоване майже на тій самій широті. Біля узбережжя міста A проходить тепла морська течія, а біля міста B ні, отже, причина відмінності клімату між цими містами пов'язана з морськими течіями.
- 4.18. Після того як у школі встановили Wi-Fi, учні 8-Б класу стали частіше спізнюватися на перший урок. Отже, якщо ми хочемо, щоб учні приходили вчасно, потрібно відключити Wi-Fi у школі.

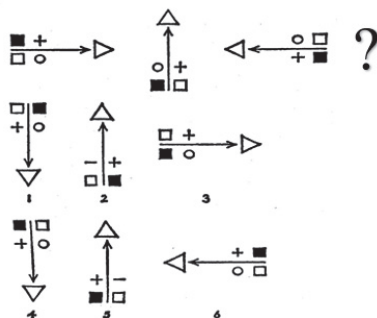
Робота в мінігрупах

Проаналізуйте задану послідовність, встановіть закономірність та виконайте одне із завдань: доповніть фрагмент, оберіть зайву фігуру, виконайте перетворення (оберіть варіант відповіді із запропонованих). Поясніть як встановлена закономірність узгоджується з кожним наступним кроком у фрагменті. Визначте тип умовиводу/комбінацію їх, який (які) ви використовували та обґрунтуйте відповідь.

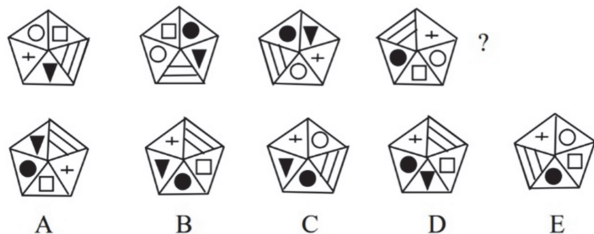
1) Доповни матрицю

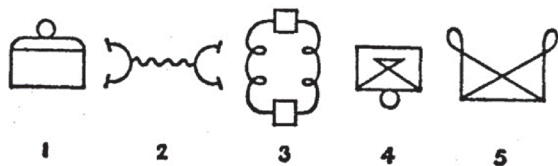
2) Доповни матрицю

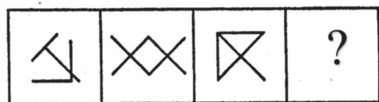
3) Доповни ряд

4) Яка фігура зайва?

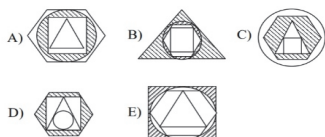
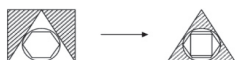
5) Доповни ряд

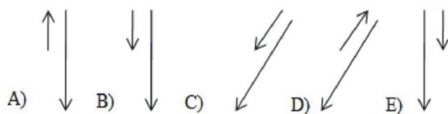
6) Доповни ряд

7) Трансформуй фігуру за зразком

8) Доповни ряд

9) Трансформує фігуру за зразком 10) Доповни ряд

Завдання підготовлені на основі абстрактно-логічних вправ Г. Айзенка, доступних у відкритих джерелах із адаптацією під навчальні цілі.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ № 7

Знайдіть та пройдіть на онлайн-платформах тест на абстрактно-логічне мислення. Ключові слова для пошуку: abstract reasoning test, inductive reasoning test practice, non-verbal reasoning patterns. Виберіть 3 найцікавіші або найскладніші завдання з цього тесту і підготуйте для обговорення в групі, додайте зображення.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

Спираючись на аналіз наукової та навчальної літератури, підготувати коротку доповідь на 5 хвилин за обраною темою:

1. Індукція в юридичному мисленні: від окремих випадків до узагальнення практики. В доповіді необхідно пояснити різницю між повною та неповною індукцією і проаналізувати, чому неповна індукція завжди залишає простір для винятку.

2. Аналогія в правозастосуванні. В доповіді необхідно пояснити чому перенесення правової оцінки з однієї справи на іншу не є точним встановленню подібності між об'єктами.

3. Абдукція як побудова найкращого пояснення. В доповіді необхідно пояснити як із встановлених фактів формується гіпотеза щодо причин або мотивів; пояснити, чому абдуктивний висновок не можна ототожнювати з доведенням.

Рекомендовані джерела

1. Логіка : підручник / [О. М. Юркевич, С. В. Качурова, О. П. Невельська-Гордєєва та ін.] ; за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2022. 220 с.

2. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с.

3. Матюшина І. І. Логіка : практикум. Одеса : Фенікс, 2023. 70 с.

4. Смазнова І. С., Сумарокова Л. М., Матюшина І. І., Токар Л. В. Теорія та практика аргументації : навч.-метод. посіб. [Електронне видання]; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023. 88 с.

5. Тимошенко О. І., Ягодзінський С. М. Логіка та критичне мислення: підручник для закладів вищої освіти. К.: Європейський університет, 2024. 252 с.

6. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. 256 с.

ТЕМА 8.

Дедуктивні умовиводи. Простий категоричний силогізм

Зміст теми. Дедуктивний умовивід як форма логічно необхідного виведення. Поняття дедукції та її відмінність від ймовірнісних умовиводів. Формальна правильність дедуктивного умовиводу та її зв'язок із законами логіки. Структура дедуктивного умовиводу. Поняття логічної форми дедукції. Поділ дедуктивних умовиводів.

Простий категоричний силогізм, його структура та терміни. Аксіома силогізму. Загальні правила силогізму. Фігури силогізму та їх логічна структура. Модуси силогізму. Типові логічні помилки в силогістичному міркуванні. Значення силогістичної логіки для аналізу юридичних міркувань.

Дедуктивні умовиводи, що базуються на відношеннях між судженнями. Умовний (гіпотетичний) умовивід. *Modus ponens* і *modus tollens*. Типові логічні помилки. Висновок з еквівалентії. Розділовий дедуктивний умовивід. *Modus tollendo ponens* і *modus ponendo tollens*. Умови правильності. Типові помилки. Умовно-розділові (лематичні) умовиводи: дилема, трилема, полілема. Правила правильності та типові помилки.

Терміни та ключові поняття теми

Дедуктивний умовивід – це форма міркування, у якій коло предметів, відображених у висновку, не виходить за межі кола предметів, про які йдеться в засновках, а сам висновок з необхідністю випливає із засновків за умови їх істинності та дотримання правил.

Простий категоричний силогізм – дедуктивний умовивід, що складається з двох засновків і висновку та ґрунтується на відношеннях між поняттями.

Терміни силогізму – це структурні елементи простого категоричного силогізму (більший, менший та середній термін), які забезпечують логічний зв'язок засновків.

Аксіома силогізму – це основне логічне положення, яке обґрунтовує можливість виведення висновку із двох засновків.

Фігура силогізму – це структурний тип силогізму, який відрізняється положенням середнього терміну у засновках.

Модус – вид силогізму, який розрізняється комбінацією простих суджень.

Ентимема – це скорочений простий категоричний силогізм, у якому один із засновків або висновків не виражені явно, але логічно передбачаються.

Полісилогізм – це ланцюг силогізмів, об'єднаних таким чином, що попередній висновок слугує засновком для подальшого виведення.

Умовний (гіпотетичний) умовивід – дедуктивний умовивід, що базується на зв'язку «якщо... то...».

Умовно-розділовий умовивід (дилема) – дедуктивний умовивід, який поєднує умовні та розділові засновки.

Логічна помилка – порушення правил побудови умовиводу, внаслідок чого висновок не випливає з засновків із необхідністю.

Зміст лекції

Після розгляду ймовірнісних умовиводів, у яких висновок має лише певний ступінь правдоподібності, переходимо до дедуктивних міркувань. Якщо раніше ми мали справу з висновками, які можуть бути більш або менш переконливими, то тепер йдеться про такий тип умовиводу, де зв'язок між засновками та висновком є необхідним. Саме дедукція лежить в основі строгого, послідовного мислення.

Дедуктивний умовивід – це міркування, у якому висновок із логічною необхідністю випливає із засновків. Якщо засновки істинні, а форма міркування правильна, висновок не може бути хибним. Тут немає ступеня ймовірності, діє принцип необхідності¹. На відміну від індукції чи аналогії, дедукція не розширює знання про світ, а виявляє те, що вже імпліцитно міститься в засновках, хоча раніше не було явно сформульоване.

Структурно дедуктивний умовивід зберігає загальну будову будь-якого міркування (засновки – логічний зв'язок – висновок), однак його визначальною рисою є саме необхідний характер переходу від засновків до висновку.

¹ Логіка : підручник / [О. М. Юркевич, С. В. Качурова, О. П. Невельська-Гордєєва та ін.] ; за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2022. С. 128

Поділ дедуктивних умовиводів. Усі дедуктивні умовиводи можна поділити на дві основні групи залежно від того, на чому ґрунтується логічний зв'язок між засновками та висновком.

- **Дедуктивні умовиводи, що базуються на відношеннях за обсягом між поняттями.** До цієї групи належать безпосередні умовиводи та силогізм. Слід нагадати, що безпосередні умовиводи вже були розглянуті раніше.
- **Дедуктивні умовиводи, що базуються на відношеннях між судженнями.** У цих умовиводах висновок робиться не через порівняння понять, а через логічні зв'язки між цілими висловлюваннями (судженнями). Йдеться про складні судження, поєднані логічними зв'язками.

Простий категоричний силогізм є класичною і найвідомішою формою дедуктивного міркування. Саме на ньому побудована традиційна логіка ще з часів Арістотеля. Слово «силогізм» походить від грецького *sylogismos*, що означає «спільне міркування», «логічне зведення», «висновок». У буквальному значенні це поєднання кількох положень у єдиний логічний результат. Простий категоричний силогізм є найвідомішим різновидом силогізму.

Терміни силогізму. Щоб зрозуміти, як працює простий категоричний силогізм, потрібно чітко усвідомити, з яких «елементів» він складається. Цими елементами є терміни. У кожному простому категоричному силогізмі завжди є три терміни: менший термін (позначається S), більший термін (позначається P), середній термін (позначається M). Менший і більший терміни входять до складу висновку і засновків. Менший термін – поняття, яке виражає суб'єкт висновку. Більший термін – поняття, яке виражає предикат висновку. Саме між ними встановлюється логічний зв'язок у результаті міркування. Середній термін не входить до висновку. Його функція – поєднати два інші терміни через засновки. Він присутній у кожному із засновків і забезпечує логічний перехід від одного поняття до іншого. Без середнього терміну неможливо встановити необхідний зв'язок між меншим і більшим термінами.

Розглянемо приклад:

M

P

Усі адвокати мають право представляти інтереси клієнта в суді.

S

M

Іваненко є адвокатом.

Отже, Іваненко має право представляти інтереси клієнта в суді.

Менший термін – «Іваненко» (суб'єкт висновку). Більший термін – «особа, яка має право представляти інтереси клієнта в суді» (предикат висновку). Середній термін – «адвокат» (поняття, що поєднує засновки).

Чому важливо правильно розуміти терміни? Силогізм працює лише тоді, коли у ньому справді три терміни, кожен термін уживається в одному й тому самому значенні, середній термін реально пов'язує два інші. Якщо ж середній термін змінює значення або використаний некоректно, виникає логічна помилка. Наприклад:

Контроль зменшує кількість помилок.

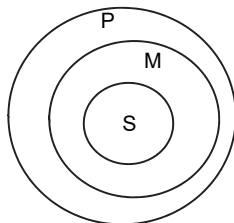
Цензура є формою контролю.

Отже, цензура зменшує кількість помилок.

Тут слово «контроль» використано у двох різних значеннях. Формально термін виглядає однаково, але зміст різний. У першому засновку «контроль» означає перевірку якості. У другому засновку «контроль» означає перевірка з метою обмеження поширення. У результаті виникає логічна помилка – почотверіння термінів, коли один і той самий термін у межах силогізму уживається в різних значеннях. Унаслідок цього замість трьох термінів, необхідних для правильного силогізму, фактично з'являється чотири.

Аксіома силогізму – це логічний принцип, на якому будується вся теорія простого категоричного силогізму. Вона пояснює логічну основу дедуктивного виводу; обґрунтовує, чому висновок у правильному силогізмі є необхідним; показує, що силогізм ґрунтується на відношенні включення класів. Формулюється аксіома силогізму так: Все, що стверджується (або заперечується) про клас у цілому, може бути стверджене (або заперечене) про кожний предмет, що входить до цього класу. Або коротше: Те, що належить цілому, належить і його частині.

Пояснимо це через структуру силогізму. Нагадаємо, що у простому категоричному силогізмі розрізняють більший термін (P), менший термін (S) і середній термін (M). Аксіома силогізму пояснює, як через середній термін встановлюється зв'язок між більшим і меншим

термінами, тобто як ознака ширшого класу поширюється на вужчий. Аксиома діє лише за умови правильного розподілу термінів. Якщо середній термін не пов'язує повністю обидва засновки, виникає логічна помилка (наприклад, нерозподілений середній термін). Аксиома силогізму є логічним підґрунтям дедукції, оскільки виражає принцип включення класів¹. Фігури та модуси силогізму, які розглянемо нижче, конкретизують дію цієї аксиоми в різних формальних структурах.

Правила силогізму. Щоб простий категоричний силогізм був логічно правильним, недостатньо лише правильної зовнішньої структури (два засновки і висновок). Потрібно, щоб були дотримані певні загальні правила.

Ці правила поділяються на дві групи:

1. Правила термінів.

1.1. У силогізмі має бути рівно три терміни – менший, більший і середній. Якщо термін ужито в різних значеннях або додається нове поняття, виникає помилка (почетверіння термінів). Тобто, поняття повинні бути однозначними і стабільними протягом усього міркування.

1.2. Середній термін має бути розподілений хоча б в одному із засновків. Середній термін повинен бути взятий у повному обсязі хоча б один раз. Якщо цього не відбувається, він не поєднує менший і більший терміни належним чином. Якщо середній термін не «охоплює» весь клас, він не створює необхідного логічного зв'язку. Інакше кажучи, середній термін має справді виконати роль «містка», а не просто формально з'явитися у двох засновках.

1.3. Термін, який не розподілений у засновках, не може бути розподілений у висновку. Якщо в засновках ми говоримо про частину класу, ми не можемо у висновку робити твердження про весь клас. Це правило забороняє необґрунтоване розширення обсягу поняття. Інакше кажучи, висновок не може бути ширшим за те, що дозволяють засновки.

2. Правила засновків.

2.1. Із двох заперечних засновків висновок не випливає. Якщо обидва засновки заперечні, вони не встановлюють позитивного зв'язку між термінами. Силогізм потребує хоча б одного стверджувального положення, яке встановлює відношення між класами.

¹ Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. С. 176.

2.2. Якщо один із засновків заперечний, то і висновок має бути заперечним. Заперечний засновок означає розрив між поняттями, тому висновок також повинен фіксувати розрив, а не встановлювати позитивний зв'язок. Інакше буде логічна невідповідність між структурою міркування і результатом.

2.3. Із двох часткових засновків висновок не випливає, тобто якщо обидва засновки говорять лише про частину класів, логічного зв'язку недостатньо для необхідного висновку. Необхідність вимагає достатньої повноти охоплення хоча б в одному засновку.

2.4. Якщо один із засновків частковий, то висновок не може бути загальним. Не можна робити загальне твердження на підставі часткової інформації. Це правило захищає від логічного «перестрибування» до ширшого висновку, ніж дозволяє матеріал засновків.

Усі правила простого категоричного силогізму спрямовані на забезпечення необхідного й достатнього логічного зв'язку між поняттями. Саме дотримання цих правил перетворює дедукцію на інструмент строгого мислення, а не просто переконливої риторики.

Для систематизації вимог до правильності простого категоричного силогізму наведено узагальнювальну таблицю. Така структура дозволяє побачити взаємозв'язок між формальною вимогою, її логічним змістом і наслідками недотримання.

Таблиця 1

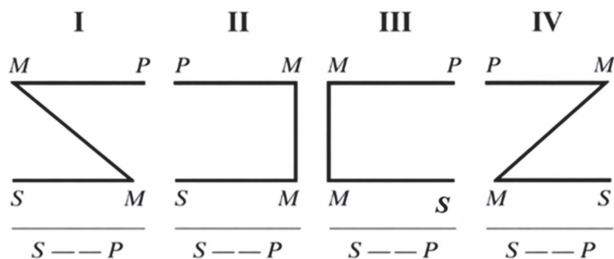
Загальні правила простого категоричного силогізму

№	Правило	Суть правила (пояснення простими словами)	Що відбувається при порушенні
Правила термінів			
1	У силогізмі має бути три терміни	Менший, більший і середній термін. Кожен вживається в одному значенні	Виникає помилка почетверіння термінів
2	Середній термін має бути розподілений хоча б в одному засновку	Середній термін повинен охоплювати весь клас хоча б один раз, щоб реально поєднати інші терміни	Засновки не пов'язані логічно, висновок не випливає

3	Термін не може бути розподілений у висновку, якщо він не розподілений у засновках	Не можна у висновку говорити про весь клас, якщо в засновках ішлося лише про його частину	Виникає незаконне розширення терміну
Правила засновків			
4	Із двох заперечних засновків висновок не випливає	Два заперечення не встановлюють позитивного зв'язку між термінами	Відсутній логічний місток
5	Якщо один засновок заперечний, висновок має бути заперечним	Якщо між поняттями є розрив, він зберігається і у висновку	Логічна невідповідність структури
6	Із двох часткових засновків висновок не випливає	Часткова інформація не дає достатнього охоплення для необхідного висновку	Недостатність логічної підстави
7	Якщо один засновок частковий, висновок не може бути загальним	Не можна узагальнювати більше, ніж дозволяють засновки	Невиправдане узагальнення

Джерело: укладено авторами

Фігури простого категоричного силогізму. Розташування середнього терміну у засновках визначає, до якої фігури належить силогізм. Існує чотири фігури простого категоричного силогізму.

Перша фігура:

M – P

S – M

Отже, S – P

Тут середній термін у більшому засновку є суб'єктом, у меншому засновку – предикатом. Це найприродніша форма дедукції, вона рухається від загального до конкретного і встановлюється загальне правило ($M \rightarrow P$). Саме ця фігура лежить в основі юридичної аргументації: норма $\rightarrow$ факт $\rightarrow$ правовий висновок.

Усі електронні докази підлягають оцінці судом.

Цей файл є електронним доказом.

Отже, цей файл підлягає оцінці судом.

Тут середній термін – «електронні докази», він є суб'єктом у більшому засновку і предикатом у меншому. Висновок необхідно поєднує конкретний об'єкт із правовою ознакою. Тобто, правило $\rightarrow$ конкретний випадок $\rightarrow$ обов'язковий висновок.

Правила першої фігури. Для того щоб силогізм першої фігури був правильним, необхідно дотримуватися таких правил:

- Більший засновок має бути загальним. Тобто він повинен мати форму «Усі $M \in P$ » або «Жоден $M \notin P$ », тому що саме через більший засновок ознака поширюється на весь клас M .
- Менший засновок має бути стверджувальним. Він не може бути заперечним, тому що менший засновок встановлює належність S до класу M . Якщо він буде заперечним, зв'язок між S і M не встановлюється належним чином.

Друга фігура: $P - M$
 $S - M$
 Отже, $S - P$

В цій фігурі середній термін у двох засновках виступає предикатом. Друга фігура використовується для встановлення відмінності або виключення. Вона часто приводить до заперечних висновків. В даній фігурі мислення показує, що два різні поняття не можуть належати до одного і того ж класу.

Жодна особа без громадянства не є виборцем.

Петренко є виборцем.

Отже, Петренко не є особою без громадянства.

Середній термін – «виборець». У більшому засновку він є предикатом, у меншому засновку також є предикатом. Висновок встановлює відношення між меншим терміном («Петренко») і більшим терміном («особа без громадянства»). Друга фігура використовується для встановлення виключення або несумісності понять. Вона часто приводить до заперечного висновку і демонструє, що певний

об'єкт не може належати до певного класу, якщо він уже належить до іншого.

Правила другої фігури. Щоб силігізм другої фігури був правильним, необхідно дотримуватися двох умов:

- Один із засновків має бути заперечним. Оскільки середній термін є предикатом в обох засновках, він не може бути розподіленим у стверджувальних судженнях типу А. Щоб забезпечити розподіл середнього терміну, необхідно, щоб хоча б один засновок був заперечним.
- Більший засновок має бути загальним. Якщо більший засновок буде частковим, ми не зможемо встановити необхідний зв'язок між Р і М для отримання достовірного висновку.

У другій фігурі висновок завжди є заперечним. Це випливає із загального правила силігізму: якщо один із засновків заперечний, то і висновок має бути заперечним. Тобто ця фігура логічно «працює» як механізм спростування або відмежування.

Третя фігура: М – Р
 М – S
 Отже, S – Р

У цій фігурі середній термін є суб'єктом в обох засновках. Третя фігура встановлює, що певні об'єкти, які належать до одного класу, одночасно мають іншу ознаку. Вона часто приводить до часткових висновків.

Усі судді Конституційного Суду є юристами.

Деякі судді Конституційного Суду є науковцями.

Отже, деякі науковці є юристами.

Логіка міркування спрямована не на повне включення одного класу в інший, а на встановлення їх перетину через спільний середній термін. Саме тому висновок у третій фігурі має частковий характер, ми можемо стверджувати лише існування певної частини, яка належить обома класам, але не поширювати ознаку на весь клас S або Р.

Правила третьої фігури.

- Менший засновок має бути стверджувальним. Якщо менший засновок буде заперечним, зв'язок між S і М не встановлюється належним чином.
- Висновок завжди є частковим. Навіть якщо обидва засновки загальні, у третій фігурі не можна зробити загальний висно-

вок. Ми можемо стверджувати лише «деякі $S \in P$ » або «деякі S не $\in P$ ».

Четверта фігура: $P - M$

$M - S$

Отже, $S - P$

У цій фігурі середній термін (M) є предикатом у більшому засновку і суб'єктом у малому. Четверта фігура є формально правильною, однак не відповідає природному порядку міркування «від загального до часткового». Фактично вона виникає як результат перестановки термінів у першій фігурі. Тому в багатьох випадках її можна перетворити на першу фігуру шляхом обернення або перестановки засновків. Саме тому вона рідше використовується в реальній аргументації.

Всі держслужбовці належать до осіб, на яких поширюється дія Закону «Про державну службу».

Дія закону «Про державну службу» не поширюється на суддів. (Жодна особа, на яку поширюється дія Закону «Про державну службу» не є суддею)

Отже, жоден суддя не є держслужбовцем.

Правила четвертої фігури.

- Якщо більший засновок стверджувальний, то менший має бути загальним. Інакше неможливо забезпечити необхідний розподіл термінів і отримати правильний висновок.
- Якщо один із засновків заперечний, то більший засновок має бути загальним. Це впливає із загальних правил силогізму щодо розподілу термінів і характеру висновку.
- Якщо обидва засновки стверджувальні, висновок є частковим. Четверта фігура не дозволяє отримати загальностверджувальний висновок при двох стверджувальних засновках.

Модуси силогізму. Кожна фігура простого категоричного силогізму має свої модуси. Модус – це конкретна форма силогізму в межах певної фігури, яка визначається кількістю засновків (загальні чи часткові), їх якістю (стверджувальні чи заперечні), видом висновку. Інакше кажучи, модус – це поєднання типів суджень (A, E, I, O) у засновках і висновку, яке дає правильний умовивід. Модуси показують, які саме комбінації суджень є логічно правильними, а які – ні. Вони конкретизують загальні правила фігур та дозволяють перевіряти правильність силогізму формально, без звернення до змісту.

Найвідоміший модус – Barbara, це модус першої фігури, у якому обидва засновки – загальностверджувальні (А), висновок також загальностверджувальний (А).

Символічно: ААА (перша фігура).

Усі нормативно-правові акти є джерелами права.

Усі кодекси є нормативно-правовими актами.

Отже, усі кодекси є джерелами права.

Тож, фігура визначає розташування середнього терміну, а модус – конкретну логічну форму правильного силогізму в межах цієї фігури. Фігура – це «архітектура» силогізму. А модус – його конкретна «конструкція» всередині цієї архітектури.

Окрім модусу Barbara, існують й інші правильні модуси. Кожна фігура має свої допустимі комбінації засновків і висновків. Вони визначають усі можливі правильні форми силогістичного висновку. У класичній логіці виділяють 24 правильних модусів простого категоричного силогізму. Так, до першої фігури, до прикладу, відносяться модуси: Barbara (ААА), Celarent (ЕАЕ), Darii (АІІ), Ferio (ЕІО); до другої фігури – Cesare (ЕАЕ), Camestres (АЕЕ), Festino (ЕІО), Baroco (АОО) тощо.

Розглянувши повну структуру простого категоричного силогізму, важливо звернути увагу на те, як він функціонує в реальному мовленні. У повсякденній комунікації та професійній аргументації силогізм майже ніколи не подається у повній, розгорнутій формі. Часто один із його елементів пропускається як очевидний. Така скорочена форма силогізму називається ентимемою.

Ентимема – це неповний силогізм, у якому один із засновків або висновок не формулюється, але логічно передбачається й може бути відновлений¹. *«Він не може бути адвокатом, бо не внесений до Єдиного реєстру адвокатів»*. Тут передбачається загальний засновок. Якщо відновити повну форму міркування, отримаємо:

Усі адвокати внесені до Єдиного реєстру адвокатів.

Він не внесений до реєстру.

Отже, він не є адвокатом.

Міркування є логічно коректним, хоча в мовленні подано лише частину силогізму.

¹ Тимошенко О. І., Ягодзінський С. М. Логіка та критичне мислення: підручник для закладів вищої освіти. К.: Європейський університет, 2024. С. 135.

Ентимеми надзвичайно поширені в юридичній практиці, політичних виступах, наукових дискусіях і повсякденному спілкуванні. Уміння виявляти приховані засновки дозволяє перевіряти правильність аргументації, виявляти логічні помилки, уточнювати неявні припущення.

Окрім простого силогізму та його скороченої форми (ентимеми), у логіці розглядається також полісилогізм.

Полісилогізм – це складне міркування, яке складається з кількох взаємопов'язаних силогізмів. При цьому висновок одного силогізму стає засновком наступного. Тобто ми маємо ланцюг дедуктивних кроків, де кожен новий висновок логічно впливає з попереднього.

Усі нормативно-правові акти є джерелами права.

Усі закони є нормативно-правовими актами.

Отже, усі закони є джерелами права.

Усі джерела права є обов'язковими для застосування.

Отже, усі закони є обов'язковими для застосування.

У цьому прикладі перші два засновки утворюють простий силогізм. Отриманий висновок («усі закони є джерелами права») стає засновком другого силогізму. Таким чином формується послідовний логічний ланцюг. Полісилогізм показує, що складні міркування часто будуються як система взаємопов'язаних силогізмів¹. Саме так вибудовується аргументація в науці, праві та філософії, від загальних положень, через проміжні висновки – до кінцевого результату.

Перейдемо до **другого виду дедуктивних умовиводів** – тих, що базуються на відношеннях між судженнями (висновки зі складних засновків). Серед засновків умовиводу цієї групи міркувань присутнє, принаймні, одне просте судження

Умовний (гіпотетичний) силогізм – це дедуктивний умовивід, у якому один із засновків є умовним судженням, тобто має форму «якщо..., то...». Серед умовних умовиводів розрізняють кілька різновидів залежно від того, які саме судження поєднуються у засновках і як формується висновок.

Висновок із суто умовних засновків – це такий дедуктивний умовивід, у якому всі засновки і висновок є умовними судженнями. Його загальна логічна форма така:

¹ Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. С. 183.

Якщо А, то В,
 Якщо В, то С,
 Якщо С, то D
 Отже, якщо А, то D.

Такий ланцюг дозволяє дедуктивно поєднувати кілька послідовних умовних залежностей у єдину логічну конструкцію, демонструючи послідовний характер переходу від підстави до віддаленого наслідку. У результаті встановлюється новий, більш узагальнений умовний зв'язок. Наприклад:

Якщо особа порушує закон, то вона несе юридичну відповідальність.

Якщо особа несе юридичну відповідальність, то до неї можуть бути застосовані санкції.

Отже, якщо особа порушує закон, то до неї можуть бути застосовані санкції.

Висновок із суто умовних засновків надійний, якщо всі імплікації в засновках істинні.

Умовно-категоричний умовивід (висновок із імплікації) – це міркування, у якому один засновок має форму імплікації і виражає певне правило або причинно-наслідковий зв'язок, а другий засновок є простим категоричним судженням, що стверджує або заперечує підставу (умову) чи наслідок цієї імплікації¹. На підставі поєднання цих двох засновків робиться висновок про те, чи має місце відповідний наслідок або чи виконується умова.

Існують **чотири модуси** цього умовиводу:

$\frac{a \rightarrow b \quad a}{b}$	$\frac{a \rightarrow b \quad b}{a}$	$\frac{a \rightarrow b \quad \neg a}{\neg b}$	$\frac{a \rightarrow b \quad \neg b}{\neg a}$
(modus ponens)			(modus tollens)

З них два модуси: modus ponens та modus tollens правильні, і висновки з них надійні, а інші два – неправильні. Висновки з них носять логічно не впливають, а носять виключно імовірний характер.

Стверджувальний модус (modus ponens), – від ствердження умови до ствердження наслідку. Адже в імплікації умова є достатньою,

¹ Матюшина І. І. Логіка : практикум. Одеса : Фенікс, 2023. С. 48.

тому якщо нам достеменно відомо що умова відбулася, то має бути наслідок:

Якщо А, то В.

А

Отже, В.

Приклад:

Якщо ця людина чесна, то вона не бреше.

Ця особа – чесна.

Отже, вона не бреше.

Сутність *modus ponens* полягає в тому, що категоричний засновок підтверджує істинність антецеденту, тобто тієї умови, від якої залежить настання наслідку, тобто консеквенту. Назва цього виду умовиводу – стверджувальний (*ponens* – з латини «той, що стверджує») – підкреслює, що висновок про наслідок робиться через ствердження підстави.

Заперечний модус (*modus tollens*), – від заперечення наслідку до заперечення умови. Якщо наслідок не відбувся, отже для цього не було жодної з достатніх умов і нашої умови також.

Якщо А, то В.

не В.

Отже, не А.

Приклад:

Якщо ця людина чесна, то вона не бреше.

Ця особа бреше

Отже, вона не чесна (адже, як відомо, із правила, чесні не брешуть).

Сутність *modus tollens* полягає в тому, що категоричний засновок заперечує консеквент, і на цій підставі робиться висновок про хибність антецеденту. Назва цього виду умовиводу – заперечувальний (*tollens* з латини «то, що заперечує») – підкреслює, що підстава заперечується через заперечення її наслідку.

Неправильний модус: від ствердження наслідку до ствердження умови.

Цей тип міркування є логічною помилкою, відомою як помилка ствердження наслідку.

Структура: Якщо А, то В.

В.

Отже, А.

Ця форма є неправильною, оскільки з істинності наслідку не випливає істинність саме цієї умови. Імплікація не встановлює, що наслідок має лише одну можливу причину.

Приклад:

Якщо ця людина чесна, то вона не бреше.

Ця особа не бреше

Отже, вона чесна.

Такий висновок є помилковим, адже людина може не брехати з різних причин – через страх відповідальності, прагнення вигоди або інші обставини. Тому з факту відсутності брехні не можна необхідно вивести її чесність.

Неправильний модус: від заперечення умови до заперечення наслідку

Цей тип міркування є логічною помилкою, відомою як помилка заперечення підстави.

Якщо А, то В.

не А.

Отже, не В.

Ця форма є неправильною, оскільки відсутність підстави не означає автоматичної відсутності наслідку. Імплікація не встановлює, що наслідок можливий лише за наявності саме цієї умови.

Приклад:

Якщо ця людина чесна, то вона не бреше.

Ця особа не чесна

Отже, вона бреше.

Такий висновок є помилковим, адже навіть нечесна людина може говорити правду з різних причин – через вигоду, страх відповідальності або інші обставини. Тому із заперечення умови не випливає необхідне заперечення наслідку.

Тож, в умовних умовиводах важливо розрізняти необхідну і достатню умови. Правильними є лише ствердження підстави (modus ponens) та заперечення наслідку (modus tollens). Помилковими є ствердження наслідку та заперечення підстави. Саме розуміння цієї різниці дозволяє уникати логічних помилок у правовій аргументації.

Висновок з еквівалентії. У цьому різновиді дедуктивного умовиводу першим засновком є еквівалентне судження, тобто судження типу: «...тільки тоді, коли...». Другим засновком виступає просте судження, яке стверджує або заперечує одну з частин еквівалентії. Ек-

віваленція встановлює двосторонній логічний зв'язок: між a і b існує повна логічна відповідність (а тоді й лише тоді, коли b). Оскільки цей зв'язок є взаємним, можливі чотири модуси висновку з еквіваленції:

$$\begin{array}{cccc}
 \begin{array}{c} a \leftrightarrow b \\ \hline a \\ \hline b \end{array} &
 \begin{array}{c} a \leftrightarrow b \\ \hline b \\ \hline a \end{array} &
 \begin{array}{c} a \leftrightarrow b \\ \hline \neg a \\ \hline \neg b \end{array} &
 \begin{array}{c} a \leftrightarrow b \\ \hline \neg b \\ \hline \neg a \end{array}
 \end{array}$$

Оскільки зв'язок є двостороннім, а умова є і достатньою і необхідною, то всі чотири модуси є правильними, а висновок логічно випливає¹.

Рішення є остаточним тоді і тільки тоді, коли воно не підлягає оскарженню.

Звідси випливає:

- якщо рішення остаточне – воно не підлягає оскарженню;
- якщо рішення підлягає оскарженню – воно не є остаточним;
- якщо рішення не є остаточним – воно підлягає оскарженню;
- якщо рішення не підлягає оскарженню – воно є остаточним.

Висновок з еквіваленції є логічно більш визначеним порівняно з умовним умовиводом, оскільки дозволяє робити правильні висновки як при ствердженні, так і при запереченні кожної зі сторін еквівалентного зв'язку.

Розділово- категоричні умовиводи (висновки з диз'юнкції) – це умовиводи, у яких один із засновків є диз'юнкцією, тобто містить логічний зв'язок «або», «або... або...». Інший засновок – судження, яке заперечує або підтверджує окремі елементи диз'юнкції. Розрізняють два основні модуси розділових умовиводів: заперечно-стверджувальний та стверджувально-заперечний.

Заперечно-стверджувальний модус (*modus tollendo ponens*)

Логічна форма:	А або В.	$a \vee b$
	Не А.	$\neg a$
	Отже, В.	$\hline b$

Або:	А або В.	$a \vee b$
	Не В.	$\neg b$
	Отже, А.	$\hline a$

¹ Матюшина І. І. Логіка : практикум. Одеса : Фенікс, 2023. С. 49.

Приклад:

Товар може перебувати на полиці в магазині, на складі або його вкрали. На полиці і на складі товару немає, отже його вкрали.

Такий умовивід є логічно правильним якщо враховані всі можливі варіанти, тобто диз'юнкція повна.

Стверджувально-заперечний модус (modus ponendo tollens)

Логічна форма:	A або B.	$a \vee b$
	A.	a
	Отже, не B.	$\neg b$

Або:	A або B.	$a \vee b$
	B.	b
	Отже, не A.	$\neg a$

Тут ми стверджуємо одну альтернативу і виключаємо всі інші.

Приклад: *Особа є або позивачем, або відповідачем у цій справі.*

Ця особа є позивачем.

Отже, вона не є відповідачем.

Такий умовивід є правильним лише тоді, коли розділовий засновок має строгу (виключну) диз'юнкцію, тобто не допускає одночасної істинності обох альтернатив. Якщо ж альтернативи не виключають одна одну, така форма може призвести до помилки.

Умовно-розділовий (лематичний) умовивід – це такий дедуктивний умовивід, у якому поєднуються кілька умовних суджень і одне розділове судження. Інакше кажучи, ми маємо кілька можливих підстав і встановлюємо, до якого наслідку вони ведуть.

Структурна особливість. В умовно-розділовому умовиводі кожній альтернативі в розділовому засновку відповідає окремий умовний засновок, а кількість умовних засновків дорівнює кількості альтернатив. Ці альтернативи називаються лемами.

Приклад:

Якщо діяння передбачене Кримінальним кодексом України, воно є правопорушенням.

Якщо діяння передбачене Кодексом України про адміністративні правопорушення, воно є правопорушенням.

Це діяння передбачене або Кримінальним кодексом України, або Кодексом України про адміністративні правопорушення.

Отже, це діяння є правопорушенням.

У цьому прикладі є два умовні засновки, є розділовий засновок із двома альтернативами, отже, маємо дві леми.

Залежно від кількості лем розрізняють дилему (якщо є дві леми), трилему (якщо є три леми), полілему (якщо лем більше трьох). Трилеми й полілеми будуються за тим самим принципом, що й дилеми, кожна можлива альтернатива веде до певного наслідку.

Приклад трилеми:

Якщо акт прийнятий Верховною Радою України, то він є джерелом права

Якщо акт прийнятий Кабінетом Міністрів України, то він є джерелом права.

Якщо акт прийнятий Президентом, то він є джерелом права.

Цей акт прийнятий або Верховною Радою України, або Кабінетом Міністрів України, або Президентом.

Отже, цей акт є джерелом права.

Умовно-розділовий умовивід показує, що незалежно від того, яка з можливостей реалізується, висновок залишається необхідним. Тобто логіка тут працює за принципом: у кожному з можливих випадків результат однаковий, отже, він є необхідним.

Лематичні умовиводи надійні лише в тому випадку, коли вони ґрунтуються на правильних модусах висновку із імплікації і в засновках враховані всі можливості.

Умовно-розділові умовиводи часто використовуються в юридичній аргументації, коли аналізуються різні можливі правові кваліфікації, розглядаються кілька варіантів розвитку подій або потрібно показати, що в будь-якому разі правовий наслідок буде однаковим. Їх сила полягає в тому, що вони демонструють логічну немінучість результату незалежно від обраної альтернативи.

Необхідно зазначити в цілому, що дедуктивні умовиводи відіграють ключову роль у правовому мисленні, оскільки забезпечують логічну визначеність і обґрунтованість юридичних висновків. Саме через дедуктивні структури відбувається перехід від загальної норми до конкретного рішення, від встановлених фактів – до правової кваліфікації.

Простий категоричний силогізм відображає класичну модель правозастосування: загальна норма (більший засновок) поєднується з фактичними обставинами (менший засновок), що дозволяє сформулювати юридичний висновок. Умовні, розділові та умовно-розділові

умовиводи демонструють складніші форми аргументації, характерні для аналізу альтернатив, тлумачення норм і побудови правових позицій.

Водночас дедукція в праві має свої межі. Вона гарантує логічну правильність лише за умови чітко сформульованих норм і точно встановлених фактів. Якщо засновки є неповними, неточними або містять змістову невизначеність, формально правильна структура не забезпечить справедливого чи обґрунтованого рішення. Отже, дедуктивні умовиводи становлять формальну основу юридичного мислення, проте їх ефективність залежить від змістовної точності правових понять і коректності фактичних даних.

ПИТАННЯ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ № 7

1. Характеристика дедуктивного умовиводу як форми логічно необхідного виведення. Пояснення поняття формальної правильності та її значення для юридичного мислення.

2. Структура простого категоричного силосізму. Терміни силосізму (S, P, M) та їх функції. Чому суб'єкт і предикат висновку називаються крайніми термінами? Роль середнього терміна у встановленні логічного зв'язку між ними.

3. Фігури і модуси силосізму. Пояснення відмінності між фігурою та модусом. Приклад одного правильного модусу та пояснення його логічної структури.

4. Правила простого категоричного силосізму. Типові порушення цих правил.

5. Висновки із складних засновків:

5.1. Висновки із імплікації, висновки із еквіваленції, висновки із суто умовних засновків: структура, правила надійності, приклади.

5.2. Розділово-категоричні умовиводи, лематичні умовиводи: структура, правила надійності, приклади.

Практичні завдання

1. *Визначити терміни, фігуру та модус, а також перевірити правильність міркування:*

1.1. Усі викладачі логіки є людьми з вищою освітою.

Усі судді є людьми з вищою освітою.

Отже, усі судді є викладачами логіки.

1.2. Усі єдиногоги є тваринами.

Усі єдиногоги є істотами з рогом.

Отже, деякі істоти з рогом є тваринами.

1.3. Усі лауреати Нобелівської премії з фізики є науковцями.

Жоден науковець не є скелетоністом.

Отже, жоден скелетоніст не є лауреатом Нобелівської премії з фізики.

1.4. Деякі люди, які читають договори є щасливими людьми.

Усі люди, які читають договори є обережними людьми.

Отже, деякі обережні люди є щасливими людьми.

1.5. Жодні тексти, написані з наміром маніпулювати читачем не є творами, що культивують внутрішню свободу.

Жодні твори, що культивують внутрішню свободу не є передвиборчими промовами.

Отже, жодні передвиборчі промови не є текстами, написаними з наміром маніпулювати читачем.

1.6. Деякі люди, що регулярно практикують усамітнення є людьми з високою самодисципліною.

Деякі викладачі філософії є людьми, що регулярно практикують усамітнення.

Отже, деякі викладачі філософії є людьми з високою самодисципліною.

1.7. Усі канони є авторитетними орієнтирами для спільноти

Усі канони виконуються із певним часовим зміщеннями.

Отже, деякі авторитетні орієнтири для спільноти виконуються із певним часовим зміщенням.

1.8. Усі нормативно-правові акти підлягають офіційному оприлюдненню.

Цей документ є нормативно-правовим актом.

Отже, цей документ підлягає офіційному оприлюдненню.

1.9. Усі судження, сформовані під впливом евристики доступності, є судженнями, де ризик переоцінюють через яскраві приклади.

Деякі оцінки ризику, які люди дають після гучних новин, є судженнями, сформованими під впливом евристики доступності.

Отже, деякі оцінки ризику, які люди дають після гучних новин, є судженнями, де ризик переоцінюють через яскраві приклади.

1.10. Жодні обіцянки “завжди, завтра або вчора, але ніколи сьогодні”, не є обіцянками, які можна виконати сьогодні.

Усі обіцянки у Білої Королеви, є обіцянками “завжди, завтра або вчора, але ніколи сьогодні”.

Отже, жодні обіцянки у Білої Королеви не є обіцянками, які можна виконати сьогодні.

2. Відновити пропущений засновок в ентимемі і записати його у формі повного силогізму, визначити структуру отриманого силогізму.

2.1. Цей студент не склав іспит. Отже, він не готувався.

2.2. Це рішення справедливе, адже воно законне.

2.3. Цей висновок хибний, оскільки суперечить фактам.

2.4. Ми не маємо доказів, що ця загроза існує. Отже, загрози не існує.

2.5. Цей прогноз виглядає точним, бо він підтверджує те, у що людина вже схильна вірити.

3. Проаналізувати наведене міркування, визначити його вид, модус та перевірити правильність.

3.1. Якщо влада легітимна, то вона визнається значною частиною суспільства.

Якщо влада визнається значною частиною суспільства, то її рішення частіше виконуються без примусу.

Отже, якщо влада легітимна, то її рішення частіше виконуються без примусу.

3.2. Якщо символ повторюється у ключових сценах, то він є смисловим маркером теми.

Якщо він є смисловим маркером теми, то його треба враховувати в інтерпретації фіналу.

Отже, якщо символ повторюється у ключових сценах, то його треба враховувати в інтерпретації фіналу.

3.3. Якщо людина бреше, то вона уникає прямих відповідей.

Якщо людина дуже тривожиться, то вона уникає прямих відповідей.

Людина уникає прямих відповідей.

Отже, вона бреше або тривожиться.

3.4. Емоції поділяють на базові та складні.

Ця емоція не є базовою.

Отже, вона є складною.

3.5. Якщо людина систематично недосипає, то її увага погіршується.

Якщо увага погіршується, то зростає кількість дрібних помилок у роботі.

Отже, якщо людина систематично недосипає, то зростає кількість дрібних помилок у роботі.

3.6. Якщо правило є справедливим, то воно однаково застосовується до всіх.

Це правило справедливе.

Отже, воно однаково застосовується до всіх.

3.7. Звіт вважається поданим вчасно, якщо його надіслано до 18:00. Звіт надіслано о 22.20.

Отже, звіт вважається поданим із запізненням.

3.8. Якби він дійсно читав оригінал статті, то легко назвав би її ключове поняття.

Але точно відомо, що він ключового поняття назвати не може.

Отже, він не читав оригінал статті.

3.9. Літературні твори поділяються на поезію та прозу.

Цей твір – поезія.

Отже, він не є прозою.

3.10. Якщо чай заварено правильно, то він не гірчить.

Цей чай заварено неправильно.

Отже, він гірчитиме.

3.11. Якщо він поширив неправдиву інформацію, то він або не перевіряв джерела, або діяв упереджено.

Але він і перевіряв джерела, і не діяв упереджено.

Отже, він не поширював неправдиву інформацію.

3.12. Якщо людина впевнена у своїх знаннях і підготувалася, то вона не хвилюється перед відповіддю.

Вона не хвилюється перед відповіддю.

Отже, вона впевнена у знаннях і підготувалася.

3.13. Якщо хтось постійно перебиває, то він не слухає співрозмовника.

Якщо хтось не слухає співрозмовника, то він не розуміє позиції іншого.

Хто не розуміє позиції іншого, той сперечається нерозумно.

Отже, якщо хтось постійно перебиває, то він сперечається нерозумно.

3.14. Причина збою була або в помилці налаштувань, або в нестачі пам'яті, або в неправильній послідовності дій.

Встановлено, що причина – нестача пам'яті.

Отже, не було помилки налаштувань або неправильної послідовності дій.

4. У кожному діалозі/міркуванні відновіть неявну умову (пропущений засновок), яку співрозмовник мав на увазі, але не проговорив. Запишіть її як окреме судження.

4.1. – Чому припинилося заняття?

– Була оголошена повітряна тривога.

4.2. Коли документ підписаний КЕП, то система показує позначку «підпис перевірено», тому у мене є всі підстави вважати, що на документ накладено електронний підпис.

4.3. – Чи можемо сьогодні ухвалити рішення на засіданні вченої ради?

– Ні, кворуму немає, тому рішення сьогодні ухвалити неможливо.

4.4. – Ти певен, що рукопис уже прийнято до друку?

– Рукопис ще не прийнято, бо редакція не надіслала офіційного листа з рішенням.

4.5. – Де шукати оригінал листа з архівної справи?

– На кафедрі його немає, отже оригінал у архіві.

4.6. Якщо засідання є закритим, то аудіозапис на ньому заборонений.

Отже, аудіозапис на цьому засіданні заборонений.

4.7. Якщо текст містить внутрішню суперечність, то він не може бути раціонально обґрунтованим без уточнення або перегляду. Отже, цей текст не може бути раціонально обґрунтований без уточнення або перегляду.

4.8. Якщо доповідь подано вчасно і оформлено відповідно до вимог конференції, то її включають до програми. Отже, цю доповідь не включають до програми.

4.9. Якщо музейний експонат вивозили з фондів, то або є акт видачі, або є запис у журналі руху фондів. Отже, експонат не вивозили з фондів.

4.10. Головний засновок: Або це видання є авторизованим перекладом з оригіналу, або це переклад з посередницького тексту. Отже, це видання є авторизованим перекладом з оригіналу.

4.11. Не може бути так, що одна й та сама особа одночасно головує на засіданні і веде синхронний переклад. Висновок: Отже, ця особа не головує на засіданні.

4.12. Якщо прем'єру перенесли, то квитки залишаються дійсними; а якщо прем'єру скасували, то квитки підлягають поверненню. Отже, або квитки залишаються дійсними, або їх повернуть.

Робота в мінігрупах

*Складіть приклад правильного умовного умовиводу (за схемою *modus ponens* або *modus tollens*) на юридичну тематику. У виконанні завдання необхідно:*

- сформулювати два засновки і висновок;
- визначити, яку саме логічну схему використано (*modus ponens* або *modus tollens*);
- коротко пояснити логічну форму умовиводу (вказати структуру: якщо А, то В; А / не В тощо);
- показати, чому такий умовивід є логічно правильним.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ № 8

1. Побудова силогізму. Скласти два приклади простого категоричного силогізму на юридичну тематику: один – у першій фігурі; один – у будь-якій іншій фігурі. Визначити терміни, фігуру та модус кожного силогізму. Перевірити їх правильність за правилами термінів і засновків.

2. Аналіз логічної помилки. Проаналізувати наведене міркування та встановити, чи є воно логічно правильним. Якщо ні, то визначити тип помилки та пояснити її сутність.

Усі державні службовці подають декларації.

Ця особа подає декларацію.

Отже, ця особа є державним службовцем.

3. Відновлення ентими. У наведеному міркуванні відновити пропущений засновок і записати його у формі повного силогізму, визначити структуру отриманого силогізму:

Це рішення є незаконним, оскільки воно суперечить Конституції.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ

1. Логічний аналіз правової аргументації. Обрати фрагмент судового рішення або нормативного акту та: відтворити його у формі

простого категоричного силогізму; визначити S, P, M; встановити фігуру та модус; оцінити формальну правильність міркування.

2. Виявлення прихованої ентими. Проаналізувати публічний правовий аргумент (з виступу, статті, коментаря) та: відновити пропущений засновок; записати повну логічну форму; оцінити логічну коректність.

Рекомендовані джерела

1. Логіка : підручник / [О. М. Юркевич, С. В. Качурова, О. П. Невельська-Гордєєва та ін.] ; за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2022. 220 с.

2. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с.

3. Матюшина І. І. Логіка : практикум. Одеса : Фенікс, 2023. 70 с.

4. Смазнова І. С., Сумарокова Л. М., Матюшина І. І., Токар Л. В. Теорія та практика аргументації : навч.-метод. посіб. [Електронне видання]; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023. 88 с.

5. Тимошенко О. І., Ягодзінський С. М. Логіка та критичне мислення: підручник для закладів вищої освіти. К.: Європейський університет, 2024. 252 с.

6. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. 256 с.

7. Гнатюк Я. С. Завдання з логіки та методики їх розв'язання. Івано-Франківськ: Видавець Третьяк І. Я., 2007. 80 с.

8. Зленко Н., Пономаренко Т. Юридична логіка: навчальний посібник. Суми: ФОП Цьома С. П., 2025. 168 с.

9. Логіка : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. у-т імені Павла Тичини, Каф. соц. і правових дисциплін ; уклад.: Кожушко Т. В., Фуркало В. С., Мартиненко Л. Б. Умань : Візаві, 2020. 156 с/

10. Логіка: Навчальний посібник / С. В. Сторожук, І. М. Гоян, І. С. Матвієнко. Київ: Вадекс, 2020. 370 с.

ТЕМА 9.

Логічна аргументація та її форми

Зміст теми. Аргументація як форма раціонального обґрунтування позиції. Логічний і комунікативний виміри аргументації. Розмежування аргументації, пояснення та переконування. Структура аргументації: теза, аргументи, демонстрація. Вимоги до тези та аргументів. Логічні помилки щодо тези, аргументів і демонстрації. Логічні форми міркування: демонстративні та недемонстративні. Їх відмінність за характером логічного зв'язку між підставами і висновком. Форми логічної аргументації як раціональної діяльності: доведення, спростування, суперечка, перевірка гіпотези. Коректність аргументації. Логічна правильність і обґрунтованість як критерії оцінки міркування. Аргументація в юридичному міркуванні. Побудова правової позиції та правового висновку.

Терміни та ключові поняття теми

Аргументація – це раціональне обґрунтування певної позиції шляхом наведення підстав (аргументів).

Теза – елемент аргументації, твердження, на які спирається інше висловлювання (теза).

Аргументи (підстави) – твердження, факти або норми, на які спирається обґрунтування тези.

Демонстрація – логічний перехід від аргументів до тези; спосіб встановлення зв'язку між підставами і висновком.

Демонстративне міркування – міркування, в якому висновок випливає з підстав із логічною необхідністю.

Недемонстративне міркування – міркування, у якому висновок має ймовірний або гіпотетичний характер.

Доведення – форма логічної аргументації, спрямована на встановлення істинності тези шляхом демонстративного обґрунтування.

Спростування – форма логічної аргументації, спрямована на встановлення хибності або необґрунтованості тези.

Суперечка – структурований діалог, у межах якого зіставляються та оцінюються альтернативні тези шляхом доведення і спростування.

Гіпотеза – ймовірне пояснення факту або ситуації, що потребує перевірки.

Зміст лекції

Аргументація є невід’ємною складовою раціонального мислення. Вона виникає там, де певне твердження потребує підстав, тобто там, де недостатньо просто висловити думку, а необхідно її обґрунтувати. Саме тому аргументація пов’язана не лише з мовленням, а передусім із логічною структурою мислення. У найзагальнішому розумінні аргументація – це процес і результат раціонального обґрунтування певної позиції шляхом наведення достатніх підстав. Раціональний характер аргументації означає, що вона спирається не на емоції, авторитет чи примус, а на логічні підстави. Це не означає, що аргументація повністю виключає психологічні чи риторичні елементи, однак її ядром залишається обґрунтованість, здатність показати, чому певне твердження слід прийняти як істинне, ймовірне або принаймні виправдане.

Логічний та комунікативний вимір аргументації. Аргументація є багатовимірним явищем. Вона одночасно належить до сфери логіки як форма раціонального обґрунтування, і до сфери комунікації як взаємодія між суб’єктами, що обмінюються позиціями. Тому її доцільно розглядати у двох взаємопов’язаних вимірах: логічному та комунікативному¹.

Логічний вимір стосується внутрішньої структури міркування та його раціональної коректності. Йдеться про те, чи чітко сформульована теза, чи є релевантними наведені аргументи, чи існує належний логічний зв’язок між аргументами і тезою, чи не містить міркування суперечностей, чи впливає висновок з підстав відповідно до правил виводу. У цьому вимірі аргументація оцінюється за критеріями логічної правильності, обґрунтованості та достатності підстав. Саме тут постає питання: чи є міркування коректним незалежно від того, хто його висловлює і в якій ситуації? Логічний вимір орієнтований на істинність або принаймні раціональну прийнятність висновку.

¹ Смазнова І. С., Сумарокова Л. М., Матюшина І. І., Токар Л. В. Теорія та практика аргументації : навч.-метод. посіб. [Електронне видання]; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023. С. 8.

Він забезпечує можливість критичної перевірки: будь-яке твердження може бути піддане аналізу щодо його логічної структури. Тобто, логічний вимір аргументації – це її формально-раціональне ядро.

Проте аргументація завжди спрямована на певного адресата – реального або уявного. Саме тому аргументація має комунікативний вимір. У цьому аспекті важливими є урахування рівня підготовки адресата, мовна ясність і структурованість викладу, контекст ситуації, стратегія подання аргументів, здатність відповісти на можливі заперечення. Комунікативний вимір пов'язаний із переконливістю та ефективністю аргументації. Навіть логічно бездоганне міркування може виявитися неефективним, якщо воно сформульоване нечітко, переважане термінами або не враховує позицію співрозмовника.

Логічний і комунікативний виміри не протистоять один одному, а взаємодіють. Логічний вимір забезпечує раціональну обґрунтованість, тоді як комунікативний – дієвість і зрозумілість аргументації. Для професійної діяльності юриста або правоохоронця необхідне поєднання обох вимірів: правова позиція має бути логічно коректною і, водночас, вона повинна бути подана так, щоб бути зрозумілою і переконливою. Інакше кажучи, логічна аргументація без комунікативної чіткості ризикує залишитися незрозумілою, а комунікативно сильна риторика без логічної основи перетворюється на маніпуляцію. Тож, аргументація є водночас логічною структурою міркування і формою раціональної комунікації. Розмежування цих вимірів дозволяє точніше оцінювати якість аргументації та уникати змішування логічних і риторичних критеріїв.

Аргументація, пояснення, переконування. Аргументація часто змішується з близькими за формою, але різними за змістом видами мовленнєвої діяльності – поясненням і переконуванням. Для коректного логічного аналізу необхідно чітко розмежовувати ці явища.

Зовні аргументація та пояснення можуть виглядати подібно: в обох випадках наводяться певні підстави. Проте їхня логічна функція різна. Аргументація спрямована на обґрунтування певної позиції, твердження або рішення і використовується для підтвердження його прийнятності. Вона може стосуватися як обґрунтування знання, так і обґрунтування дії (наприклад, виправдання певного рішення або вчинку). Пояснення, натомість, відповідає на питання: чому це сталося? або з яких причин має місце певний факт? Його метою є роз-

криття причинно-наслідкових зв'язків і прояснення вже прийнятого або встановленого факту. У поясненні твердження, як правило, не піддається сумніву і приймається як вихідне положення, яке потребує не доведення, а з'ясування причин.

Аргументація, натомість, відповідає на питання: чому це твердження слід прийняти? Тут теза ще не визнана або може бути поставлена під сумнів. Завдання аргументації – надати достатні раціональні підстави для її прийняття. Інакше кажучи, пояснення прояснює факт, аргументація обґрунтовує позицію.

Це розмежування особливо важливе в юридичному мисленні. Судове рішення може містити пояснення (наприклад, причин певних обставин), але правова позиція сторони потребує саме аргументації і вона повинна бути раціонально обґрунтована.

Ще складнішим є розмежування аргументації та переконування. Переконування – це процес впливу на погляди, установки або рішення адресата. Воно може здійснюватися різними засобами: емоційним впливом, психологічним тиском, маніпулятивними прийомами тощо. Переконування спрямоване на досягнення згоди, але не обов'язково спирається на раціональні підстави. Аргументація ж передбачає апеляцію до розуму адресата. Вона ґрунтується на логічному зв'язку між підставами і тезою, можливості критичної перевірки, відкритості до заперечень. Аргументація орієнтована не просто на згоду, а на раціональну прийнятність. Важливо підкреслити, що аргументація може бути переконливою, але не всяке переконування є аргументацією. Якщо згода досягається без достатніх підстав або всупереч логіці, йдеться не про аргументацію, а про вплив.

Розмежування аргументації, пояснення та переконування має не лише теоретичне, а й практичне значення. Воно дозволяє відокремити раціональний аналіз від риторичного впливу; дає змогу оцінювати міркування за логічними критеріями, а не лише за його ефективністю. Для юриста це особливо важливо, тому що правова позиція має бути не просто зрозумілою і не просто переконливою, вона повинна бути логічно обґрунтованою. Тож, аргументація відрізняється від пояснення своєю спрямованістю на обґрунтування, а від переконування – своїм раціональним характером. Вона є формою мислення, що передбачає можливість критики, перевірки і логічної оцінки.

Структура аргументації. Незалежно від сфери застосування – наукової, правової чи повсякденної – аргументація передбачає наявність трьох основних елементів: тези, аргументів і демонстрації¹.

Теза – це положення, яке потребує обґрунтування. Теза відповідає на питання: що саме потрібно довести? Саме вона є предметом аргументації. Теза в аргументації не може бути сформульована довільно. Її якість визначається базовими законами логіки, які забезпечують можливість раціонального обґрунтування. Теза повинна бути:

- чітко сформульованою;
- логічно визначеною;
- несуперечливою;
- стабільною протягом міркування.

Ці вимоги безпосередньо пов'язані з класичними законами логіки. Порушення закону тотожності призводить до логічної помилки підміни тези, а саме, ситуації, коли в процесі міркування починають доводити не те положення, яке було заявлене спочатку. Зміна змісту тези руйнує логічну визначеність аргументації.

Теза має бути внутрішньо узгодженою та несуперечливою. Якщо вона містить логічну суперечність, її неможливо раціонально обґрунтувати. Це безпосередньо пов'язано із законом несуперечності. Суперечлива теза підриває саму можливість аргументації, оскільки з протиріччя, як відомо, формально може впливати будь-яке твердження. *«Моральні норми є лише продуктом історичних звичаїв і не мають жодної об'єктивної сили, хоча є обов'язкові для всіх незалежно від культури й часу»*

Крім того, теза повинна бути сформульована так, щоб її можна було однозначно прийняти або відхилити. Невизначені, розмиті формулювання унеможливають раціональну перевірку. Тут проявляється дія закону виключеного третього: якщо твердження не має чітких логічних меж, воно не піддається ні доведенню, ні спростуванню.

Нарешті, теза має бути обґрунтованою, її формулювання повинно передбачати можливість наведення достатніх підстав. Вона не може бути декларативною чи довільною. У цьому виявляється дія закону

¹ Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. С. 284.

достатньої підстави: твердження, яке не допускає раціональної перевірки, виходить за межі логічної аргументації.

Типові логічні помилки щодо тези. Недотримання зазначених вимог породжує типові логічні помилки, які підривають аргументацію вже на рівні її предмета:

- підміна тези – зміна змісту вихідного твердження в процесі міркування;
- непомітне розширення або звуження тези – зміщення її змісту в ході доведення;
- нечіткість або розмитість тези – формулювання, яке не має визначених логічних меж;
- внутрішня суперечливість – поєднання взаємовиключних положень;
- декларативність – висунення твердження, що не допускає раціональної перевірки.

Усі ці помилки так чи інакше пов'язані з порушенням базових законів логіки. Тож, правильне формулювання тези є не формальністю, а передумовою можливості аргументації як раціонального процесу. Якщо теза сформульована некоректно, подальше доведення втрачає логічну основу.

Аргументи – це підстави, за допомогою яких обґрунтовується теза. Аргументи відповідають на питання: на підставі чого це стверджується? Ними можуть бути факти, норми права, встановлені положення, загальні принципи, попередньо доведені твердження. Аргументи повинні бути:

- істинними або принаймні прийнятими;
- релевантними (такими, що стосуються саме цієї тези, доводять її);
- достатніми для обґрунтування висновку.

Недостатність або нерелевантність аргументів знижує раціональну силу аргументації. Навіть велика кількість підстав не компенсує відсутність логічного зв'язку з тезою.

Типові логічні помилки щодо аргументів. Порушення вимог до аргументів призводить до логічних хиб, які можуть бути як очевидними, так і прихованими¹.

- **Хибність аргументів.** Якщо аргументи є фактично помилковими або недостовірними, аргументація втрачає обґрунтоваль-

¹ Матюшина І. І. Логіка : практикум. Одеса : Фенікс, 2023. С. 62.

ну силу незалежно від її логічної форми. Наприклад, посилення на неіснуючий факт або неправильно витлумачену норму права підриває всю конструкцію міркування.

- **Нерелевантність аргументів.** Аргумент може бути істинним сам по собі, але не мати жодного відношення до тези. Це порушення вимоги релевантності. У такому випадку створюється лише видимість обґрунтування. До цього типу помилок належать різні риторичні прийоми, зокрема:
- **Апеляція до авторитету** (*argumentum ad verecundiam*) полягає в тому, що теза обґрунтовується посиланням на думку певної особи, установи або джерела, яке вважається авторитетним. Посилання на авторитет саме по собі не є логічною помилкою. У багатьох випадках воно може бути виправданим, наприклад, коли йдеться про спеціальні знання; авторитет має компетенцію в цій сфері; твердження підтверджене професійною експертизою. Однак помилка виникає тоді, коли авторитет не має безпосереднього відношення до предмета тези; посилання підміняє логічне обґрунтування; ігнорується можливість помилки самого авторитету, адже навіть компетентна особа може помилятися, тому її думка не є автоматичним доказом. Головна логічна проблема полягає в тому, що авторитет сам по собі не встановлює необхідного зв'язку між аргументом і тезою. Він може бути додатковим підтвердженням, але не замінює раціональної демонстрації;
- **Аргумент до людини** (*argumentum ad hominem*) – це логічна помилка, що полягає у спрямуванні критики не на тезу або аргументи опонента, а на його особу. Замість аналізу змісту твердження увага переноситься на особисті якості, соціальний статус, минулі вчинки, репутацію або обставини життя. У результаті відбувається підміна предмета обговорення: замість перевірки логічної обґрунтованості тези оцінюється особа, яка її висунула. Навіть якщо людина помиляється в інших питаннях або має недоліки, це не означає, що її конкретна теза є хибною. І навпаки – навіть авторитетна або морально бездоганна особа може висунути необґрунтоване твердження. Аргумент до людини порушує принцип раціональності аргументації, оскільки замість логічного аналізу пропонує психологічну або моральну оцінку;

- **Аргумент до натовпу** (argumentum ad populum) – це логічна помилка, яка полягає в тому, що істинність або правильність тези обґрунтовується її популярністю, поширеністю або підтримкою більшості. Формула цієї помилки проста: «Багато людей так вважають – отже, це правильно». Або: «Це підтримує більшість – отже, це істина». Аргумент до натовпу порушує вимогу достатньої підстави: замість раціонального обґрунтування пропонується соціальний факт підтримки. Зауважимо, що не всяке посилення на більшість є логічною помилкою. Наприклад: у соціології або праві фактична підтримка більшості може мати юридичне значення (наприклад, результати референдуму); статистичні дані можуть бути аргументом, якщо вони логічно пов'язані з тезою. Помилка виникає тоді, коли популярність подається як доказ істинності без додаткового логічного обґрунтування.
- **Аргумент до страху** (argumentum ad baculum) – це логічна помилка, яка полягає в тому, що теза обґрунтовується погрозою негативних наслідків у разі її неприйняття: «Прийми цю позицію, інакше будуть неприємні наслідки». У цьому випадку замість логічного зв'язку між аргументами і тезою використовується психологічний тиск. Аргумент до страху підміняє обґрунтування примусом.
- **Аргумент до жалю** (argumentum ad misericordiam) – це помилка, що полягає в апеляції до співчуття, емоцій або гуманних почуттів замість логічного обґрунтування: «Прийми цю позицію, бо мені важко / це викликає співчуття». Емоційний стан суб'єкта подається як підстава для істинності або правильності тези. Як і в попередньому випадку, відбувається зміщення з раціонального обґрунтування на емоційний вплив.
- **Відволікання уваги від суті питання** (red herring) – це логічна помилка, що полягає у зміні предмета обговорення з метою уникнення відповіді на основну тезу. Замість аналізу поставленого питання в дискусію вводиться інше, зовні пов'язане, але логічно нерелевантне. Замість доведення або спростування тези пропонується обговорення іншого, допоміжного або емоційно значущого питання. Раціональна аргументація вимагає збереження предмета доведення. Якщо змінюється предмет, фактично змінюється й теза.

- **Недостатність аргументів.** Аргументи можуть бути істинними й релевантними, але їх недостатньо для раціонального обґрунтування висновку. Така помилка виникає тоді, коли наводяться лише поодинокі випадки без достатнього узагальнення, не враховуються можливі контраргументи. Недостатність підстав порушує вимогу закону достатньої підстави.
- **Коло в доведенні** (*circulus in probando*), коли теза прямо або приховано використовується як аргумент для самої себе. Схематично це виглядає так: теза істинна, тому що вона істинна. Або: А доводиться через Б, а Б доводиться через А. В такому випадку порушується закон достатньої підстави, оскільки теза не отримує самостійного обґрунтування.

Тож, хибні аргументи підривають достовірність; нерелевантні – логічний зв'язок; недостатні – обґрунтованість; циклічні – раціональність доведення. Для юриста це означає, що сила правової позиції залежить не від риторичної насиченості, а від логічної якості наведених підстав.

Демонстрація – це логічний зв'язок між аргументами та тезою, тобто спосіб переходу від підстав до висновку. Вона відповідає на питання: чому з наведених підстав впливає саме цей висновок? Саме демонстрація забезпечує раціональний характер аргументації. У логічному плані демонстрація може мати як необхідний (дедуктивний), так і ймовірнісний (індуктивний, аналогічний, абдуктивний) характер. Без демонстрації аргументи залишаються ізольованими твердженнями. Наявність підстав ще не гарантує їхньої обґрунтовальної сили, необхідно встановити між ними і тезою логічний перехід.

Теза, аргументи і демонстрація утворюють єдину логічну систему. Без тези аргументація втрачає спрямованість. Без аргументів вона перетворюється на декларацію. Без демонстрації – на просте накопичення фактів. Аргументація є цілісною лише тоді, коли всі три елементи взаємопов'язані й узгоджені.

Демонстрація як логічний перехід від аргументів до тези також підпорядковується певним нормативним вимогам. Вона повинна бути:

- логічно коректною;
- формально визначеною;
- несуперечливою;
- відповідною типу обґрунтування.

Логічна коректність означає, що теза повинна випливати з аргументів за правилами відповідного виду умовиводу. Якщо аргументація має дедуктивний характер, перехід повинен бути необхідним; якщо індуктивний або аналогічний – ймовірнісним, але обґрунтованим.

Формальна визначеність передбачає, що спосіб переходу від аргументів до тези є зрозумілим і не прихованим. Демонстрація не може ґрунтуватися на невиражених або неявних припущеннях, які істотно впливають на висновок.

Несуперечливість означає, що логічний перехід не може містити внутрішніх логічних розривів або суперечностей. Якщо в процесі міркування використовуються несумісні підстави або різні логічні форми, демонстрація втрачає переконливість.

Відповідність типу обґрунтування передбачає, що характер висновку узгоджується з характером підстав. Із ймовірнісних аргументів не можна виводити необхідний висновок. Порушення цієї вимоги призводить до перебільшення доказової сили аргументації.

Типові логічні помилки щодо демонстрації. Недотримання зазначених вимог породжує характерні помилки:

- **порушення правил умовиводу**, тобто формально некоректний перехід від аргументів до висновку. Логічна коректність означає, що перехід від аргументів до тези здійснюється за правилами відповідного виду умовиводу: дедуктивного, індуктивного, аналогічного тощо. Якщо ці правила порушуються, висновок втрачає обґрунтованість. Наприклад, у дедуктивному міркуванні висновок повинен необхідно випливати з посилок. Якщо ж із двох посилок робиться висновок, який формально з них не слідує, має місце логічна помилка. Класичними прикладами порушення правил умовиводу є: заперечення антецедента (якщо $A \rightarrow B$; не- A ; отже, не- B); ствердження консеквента (якщо $A \rightarrow B$; B ; отже, A); почетверіння термінів у силогізмі; порушення правил розподілу термінів. У всіх цих випадках формальна структура міркування є некоректною, тому навіть істинні аргументи не гарантують істинності висновку;
- **логічний розрив** – відсутність обґрунтованого зв'язку між підставами і тезою. Логічний розрив часто пов'язаний із недостатністю або нерелевантністю аргументів. У такому випадку між підставами і висновком існує змістовий або логічний «стри-

бок». Він виникає тоді, коли: аргументи не охоплюють змісту тези; з наведених фактів робиться ширший висновок, ніж вони дозволяють; істотна ланка міркування залишається невираженою; між підставами і висновком відсутній достатній логічний перехід. У таких випадках висновок може бути правдоподібним, але він не є логічно доведеним. Аргументація створює враження обґрунтованості, проте необхідний або достатній зв'язок між підставами і тезою не встановлений;

- **підміна способу доведення**, а саме змішування різних типів обґрунтування без усвідомлення їх меж. Аргументація може мати різний характер: дедуктивний (необхідний), індуктивний, аналогічний, абдуктивний (ймовірнісний) тощо. Кожен із цих способів має власні правила та власний ступінь переконливості. Помилка виникає тоді, коли один тип обґрунтування подається як інший або коли їхні логічні можливості непрапорно ототожнюються. Найчастіше це проявляється в тому, що ймовірнісний висновок подається як необхідний; індуктивне узагальнення використовується як строгий доказ; аналогія трактується як логічно обов'язковий перехід; абдуктивне припущення (найкраще пояснення) видається за доведений факт. У таких випадках аргументація формально може бути побудована правильно, але її доказова сила перебільшується. порушується відповідність між характером підстав і характером висновку.
- **перебільшення висновку** – виведення сильнішого твердження, ніж дозволяють аргументи; Це – одна з найтипівіших і водночас найнепомітніших помилок у міркуванні. Вона виникає тоді, коли: із окремих випадків робиться загальний висновок; із ймовірнісних підстав виводиться необхідне твердження; із часткового підтвердження формулюється загальне ствердження; з обмеженого обсягу аргументів робиться висновок про всі можливі випадки. Наприклад, якщо наведені аргументи свідчать лише про те, що певне явище часто має місце, некоректно стверджувати, що воно відбувається завжди. Якщо аргументи підтверджують можливість чогось, не можна робити висновок про його необхідність. Сутність цієї помилки полягає у невідповідності між логічною силою підстав і логічною силою висновку. Аргументи визначають межі допустимого твердження.

Якщо ці межі перевищуються, демонстрація стає некоректною. Перебільшення висновку особливо часто виникає в індуктивних і аналогічних міркуваннях, де спокуса перетворити правдоподібність на доказ є найбільшою. У таких випадках аргументація створює враження переконливості, але її логічна основа є слабшою, ніж це заявлено.

- **приховане припущення** – це використання неявної посилки, від якої залежить висновок, але яка прямо не сформульована в аргументації. У такому випадку логічний перехід від аргументів до тези можливий лише за умови прийняття додаткового твердження, що залишається невираженим. Формально аргументи виглядають достатніми, але насправді вони працюють тільки разом із цією «прихованою ланкою». Сутність помилки полягає не в самому існуванні неявної посилки (оскільки в реальному міркуванні вони часто присутні), а в тому, що вона є спірною або необґрунтованою; вона істотно впливає на висновок; її прийняття не є очевидним; вона маскує логічний розрив. Приховане припущення створює ілюзію достатності аргументів. Висновок виглядає таким, що впливає безпосередньо з підстав, але фактично залежить від додаткового твердження, яке не було явно проголошене. Логічна небезпека цієї помилки полягає в тому, що вона ускладнює критичну перевірку аргументації. Неможливо оцінити обґрунтованість міркування, якщо його істотні елементи залишаються прихованими.

Усі ці помилки свідчать про порушення логічної форми аргументації. Якщо демонстрація є некоректною, навіть істинні аргументи не забезпечують обґрунтованості тези. Тож, демонстрація є не дорядним елементом аргументації, а її формальною основою. Саме вона визначає, чи перетворюється сукупність тверджень на раціональне доведення.

Явна і неявна структура (ентимема). У реальному мовленні структура аргументації не завжди повністю розгорнута. На відміну від формально-логічних схем, у повсякденному, науковому та юридичному дискурсі міркування часто подаються скорочено. Часто один із аргументів або навіть логічний перехід між підставами і тезою не формулюються прямо, а передбачаються як очевидні або загальновідомі.

«Він порушив договір, отже повинен нести відповідальність».

У цьому міркуванні неявно передбачається загальне правило: порушення договору тягне юридичну відповідальність. Формально повна структура виглядала б так:

«Усі, хто порушує договір, несуть юридичну відповідальність.

Ця особа порушила договір.

Отже, вона повинна нести відповідальність».

У скороченому варіанті один із елементів не проговорюється, але логічно присутній. Відсутність явного формулювання не означає логічної відсутності елемента, він імпліцитно включений у структуру міркування. У реальному правовому мисленні більшість аргументів подається саме у формі ентимем. Ентимема – це не помилка, а природна форма скороченої аргументації. Хоча ентимема є природною формою міркування, вона створює ризики: прихований аргумент може бути хибним; неявне правило може бути застосоване некоректно; може відбуватися підміна норми або принципу. Тому в логічному аналізі важливо відновлювати пропущені елементи.

Після розгляду структури аргументації стає очевидним, що раціональне обґрунтування позиції є не стихійним процесом, а впорядкованою логічною діяльністю, яка передбачає чітке визначення тези, належність аргументів і коректність демонстрації. Розуміння цієї структури дозволяє будувати власні аргументи логічно послідовно та обґрунтовано, здійснювати критичний аналіз чужих міркувань, виявляти логічні помилки на рівні тези, аргументів або демонстрації, відокремлювати раціональне обґрунтування від риторичного впливу чи психологічного тиску, реконструювати приховані припущення в скорочених формах аргументації.

Логічні форми міркування – це способи переходу від підстав до висновку. Вони характеризують тип зв'язку між аргументами та тезою і визначають, чи впливає висновок із підстав необхідно або лише з певною мірою ймовірності. За характером логічного зв'язку міркування поділяються на демонстративні та недемонстративні.

Демонстративним є таке міркування, в якому висновок впливає з підстав із логічною необхідністю. Якщо підстави істинні і форма виводу правильна, висновок не може бути хибним. Заперечення висновку за збереження підстав призводить до суперечності. Класичною формою демонстративного міркування є дедукція. Її особли-

вість полягає в тому, що вона не розширює знання, а розкриває те, що вже логічно міститься у підставах.

Недемонстративними є такі міркування, в яких висновок не є логічно необхідним, а має ймовірний або гіпотетичний характер. Прийняття підстав не гарантує істинності висновку, але робить його більш або менш обґрунтованим. До недемонстративних форм належать: індукція, аналогія, абдукція. У цих формах заперечення висновку не суперечить підставам, а лише ставить під сумнів достатність обґрунтування.

Тож, у демонстративному міркуванні логічна сила полягає в необхідності. У недемонстративному – в обґрунтованій імовірності або пояснювальній переконливості. Таке розмежування є принциповим, оскільки дозволяє правильно оцінювати характер висновків і не вимагати від індукції чи аналогії тієї логічної строгості, яка властива лише дедукції.

Форми логічної аргументації. У практиці раціонального мислення сформувалися різні форми логічної аргументації, що відрізняються за метою, структурою та способом обґрунтування тверджень. До основних із них належать: доведення, спростування, суперечка, перевірка гіпотези. Кожна з названих форм є особливим способом реалізації структури аргументації. Вони відрізняються спрямованістю логічної діяльності: на підтвердження, заперечення, змагання позицій або перевірку припущення.

Доведення є формою логічної аргументації, спрямованою на встановлення істинності тези шляхом її демонстративного виведення з прийнятих підстав. На відміну від інших форм аргументації, доведення має характер необхідності: якщо підстави прийнято, висновок не може бути відхилений без логічного розриву. Тому не всяка аргументація є доведенням, а лише та, у якій зв'язок між підставами і тезою має демонстративний, а не ймовірнісний характер¹. За своєю будовою доведення відтворює загальну структуру аргументації: воно включає тезу, аргументи та демонстрацію. Проте саме демонстрація набуває тут принципового значення, оскільки забезпечує необхідний логічний перехід від підстав до висновку.

Розглянемо приклад.

¹ Логіка : підручник / [О. М. Юркевич, С. В. Качурова, О. П. Невельська-Гордєєва та ін.] ; за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2022. С. 195.

Теза: *«Ця особа не має права керувати транспортним засобом».*

Аргументи: *«Особа, позбавлена судом права керування, не має права керувати транспортними засобами.*

Цю особу суд позбавив права керування строком на один рік.

Зазначений строк ще не минув».

Висновок: *«Ця особа не має права керувати транспортним засобом».*

У цій ситуації прийняття правової норми та встановлених фактів логічно зумовлює висновок. Заперечити його означало б або відмовитися від норми, або поставити під сумнів встановлений факт. Саме така неминучість і становить сутність доведення як форми логічної аргументації.

Види доведення. Залежно від способу встановлення істинності тези доведення поділяється на пряме та непряме. Відмінність між ними полягає в логічному способі обґрунтування.

Пряме доведення полягає у безпосередньому виведенні тези з наведених аргументів. Теза логічно випливає з підстав без залучення припущення про її заперечення. Тут аргументація розгортається лінійно: від норми або загального положення – до конкретного випадку.

Теза: *«Ця особа підлягає адміністративній відповідальності».*

Аргументи: *«Особа, яка керує транспортним засобом у стані сп'яніння, підлягає адміністративній відповідальності.*

Встановлено, що ця особа керувала транспортним засобом у стані сп'яніння».

Висновок: *«Ця особа підлягає адміністративній відповідальності».*

Тут теза прямо випливає з норми та встановленого факту. Логічний перехід не потребує додаткових припущень.

Непряме доведення здійснюється через аналіз альтернатив або через припущення протилежного до тези. Воно застосовується тоді, коли тезу складно вивести безпосередньо або коли потрібно показати неможливість її заперечення.

Непряме доведення має дві основні форми.

1. Доведення від супротивного. Суть цього способу полягає в тому, що припускається хибність тези, після чого демонструється, що таке припущення призводить до суперечності.

Теза: *«Строк на апеляційне оскарження пропущено».*

Припустимо протилежне: *«Строк не пропущено»*.

«Однак між датою отримання рішення та датою подання апеляції минуло 30 днів при встановленому 15-денному строку».

Висновок: *«Припущення суперечить фактам, отже, теза підтверджується»*.

Тут істинність тези встановлюється через логічну неможливість її заперечення.

2. Розділове доведення. У цьому випадку перелічуються всі можливі варіанти, після чого по черзі відкидаються ті, що не відповідають фактам. Залишається лише одна можливість, яка і визнається істинною.

«Причина порушення могла полягати або в технічній помилці, або в неправильному введенні даних, або в навмисних діях».

Перевіркою встановлено, що технічна система працювала справно, а дані введені коректно.

Отже, залишається варіант навмисних дій».

Тут істинність тези встановлюється через логічне усунення інших можливостей.

Якщо доведення спрямоване на підтвердження тези, то спростування має протилежну логічну мету – показати її необґрунтованість або помилковість.

Спростування – це форма логічної аргументації, спрямована на встановлення хибності або необґрунтованості певної тези. Важливо розуміти, що спростувати не означає просто не погодитися. Спростування вимагає логічного обґрунтування. Воно повинно виявити помилку в самій тезі, в її підставах або в логічному переході між ними. Тезу можна вважати спростованою, якщо доведено її хибність; показано внутрішню суперечливість; встановлено несумісність із встановленими фактами; виявлено логічну помилку в обґрунтуванні. Спростування, як і доведення, має раціональний характер і підлягає тим самим вимогам логічної коректності.

Спростування, як і будь-яка аргументація, має логічну будову. Однак її спрямованість відмінна від доведення: не підтвердити тезу, а показати її хибність або необґрунтованість. У структурі спростування можна виокремити такі елементи:

- Теза, що підлягає спростуванню. Це твердження, істинність якого заперечується або ставиться під сумнів. Воно може бути сформульоване явно або реконструйоване з позиції опонента.

Без чіткого формулювання тези спростування втрачає предмет і перетворюється на риторику.

- Контраргументи (критичні підстави). Це твердження, які демонструють хибність тези; її суперечність фактам; її несумісність з іншими прийнятими положеннями; або помилковість аргументів, на яких вона ґрунтується. Контраргументи повинні бути релевантними саме до тієї тези, що спростовується.
- Демонстрація. Це логічний перехід, який показує, чому з наведених контраргументів випливає неприйнятність або хибність тези. Інакше кажучи, необхідно не просто навести заперечення, а встановити логічний зв'язок між критичними підставами і висновком про необґрунтованість тези.

Структурно спростування повторює модель аргументації, але змінюється його функція: у доведенні підстави підтримують тезу, а у спростуванні підстави підривають її.

Види спростування. Залежно від того, який елемент аргументації піддається критиці, розрізняють три основні види спростування.

Спростування тези. У цьому випадку безпосередньо доводиться хибність самого твердження.

Теза: *«Особа перебувала за межами країни у день правопорушення».*

Контраргумент: *«Є офіційні дані прикордонної служби, які підтверджують, що вона не перетинала кордон».*

Висновок: *«Теза не відповідає фактам і є хибною».*

Спростування аргументів. Тут ставиться під сумнів не сама теза безпосередньо, а її підстави. Наприклад, якщо теза обґрунтовується посиланням на певний факт, а згодом встановлюється, що цей факт недостовірний або витлумачений неправильно, аргументація втрачає силу.

Теза: *«Договір є недійсним, оскільки його підписано недієздатною особою».*

Аргумент: *«Особа на момент підписання договору була недієздатною».*

Контраргумент: *«На момент підписання договору особа не була визнана судом недієздатною».*

Демонстрація: *«Якщо підстава, на якій ґрунтується теза, є хибною, то вона не може слугувати достатнім обґрунтуванням висновку. Оскільки встановлено, що особа не була недієздатною, аргумент виявляється хибним, а отже, теза втрачає логічне обґрунтування».*

Висновок: *«Обґрунтування тези є неспроможним; теза не доведена».*

У цьому випадку не обов'язково доведено, що договір дійсний. Показано лише, що наведене обґрунтування є помилковим.

Спростування демонстрації. У цьому випадку теза та аргументи можуть бути істинними, але між ними відсутній належний логічний зв'язок, тобто висновок не випливає з підстав.

Теза: *«Особа винна у правопорушенні».*

Аргумент: *«Особа раніше притягувалася до відповідальності».*

Контраргумент: *«Факт попереднього притягнення до відповідальності не встановлює винуватість у новому правопорушенні».*

Демонстрація: *«Із того, що особа раніше притягувалася до відповідальності, логічно не випливає її винуватість у новому випадку. Попередня поведінка не є достатньою підставою для встановлення факту конкретного правопорушення. Отже, між аргументом і тезою відсутній необхідний логічний зв'язок».*

Висновок: *«Наведене обґрунтування є логічно неспроможним; теза не доведена».*

Тож, доведення встановлює істинність тези через необхідний логічний перехід. Спростування встановлює її хибність або необґрунтованість через виявлення суперечності, помилковості підстав або порушення логічного зв'язку. Обидві форми мають демонстративний характер, але спрямовані в протилежних логічних напрямках.

Суперечка – це організований процес раціонального зіставлення альтернативних тез з метою з'ясування, яка з них є більш обґрунтованою. Її специфіка полягає в тому, що існує принаймні дві взаємовиключні позиції; кожна сторона наводить аргументи на підтримку власної тези; кожна сторона може здійснювати спростування позиції опонента. Таким чином, суперечка поєднує елементи доведення і спростування, але має більш складну логічну структуру.

У логічному аспекті суперечка включає:

- Альтернативні тези: «Договір є чинним»; «Договір є недійсним».
- Аргументацію кожної сторони. Кожна сторона формує власну систему підстав і демонстрацію.
- Критичний аналіз позиції опонента. Сторони перевіряють її аргументацію на логічну коректність, виявляють суперечності та помилки в обґрунтуванні.

Типи суперечок. Суперечка не є однорідним явищем. Вона може мати різну спрямованість, різний характер взаємодії та різну форму організації. Тому доцільно розрізняти типи суперечок за кількома підставами: за метою, за характером логічної взаємодії сторін і за формою їхнього спілкування. Ці класифікації не виключають одна одну. Одна й та сама суперечка може бути, наприклад, конструктивною за характером, істинною за метою і водночас відбуватися у формі диспуту. Важливо розуміти, за якою саме ознакою ми її аналізуємо.

Суперечки за метою бувають істинні та ерістичні. Передусім суперечки відрізняються тим, заради чого вони ведуться.

Істинна (пошукова) суперечка спрямована на з'ясування істини або на вироблення найбільш обґрунтованої позиції. У такій суперечці сторони не лише захищають власні аргументи, а й готові переглянути їх у разі переконливих заперечень. Тут головним є раціональність, а не перемога. Наприклад, наукова дискусія, у якій дослідники аналізують різні інтерпретації факту, є типовим прикладом істинної суперечки.

На противагу цьому, ерістична суперечка орієнтована не на встановлення істини, а на перемогу. У ній можуть використовуватися не лише логічні аргументи, а й риторичні прийоми, психологічний тиск, апеляція до емоцій або авторитету. Тут важливим стає ефект – переконати аудиторію або «переграти» опонента, навіть якщо аргументація не є бездоганною. Ерістичні суперечки найчастіше виникають у публічних дебатах, політичних виступах, медійному просторі та соціальних мережах, де важливо не стільки встановити істину, скільки вплинути на думку аудиторії або здобути підтримку. Саме тому логічна культура мислення передбачає вміння розпізнавати ерістичний характер суперечки й відрізнити його від справжнього пошуку обґрунтованого рішення. В істинній суперечці сторони шукають правильне рішення, а в ерістичній – прагнуть виграти.

Суперечки за характером взаємодії виділяють конструктивні та деструктивні. В цьому поділі враховуємо характер логічної взаємодії між сторонами.

Конструктивна суперечка спрямована на уточнення позицій, виявлення помилок, поглиблення розуміння проблеми. Навіть за наявності розбіжностей сторони дотримуються раціональних правил: не підмінюють тези, не вдаються до особистих нападок, намагаються відповідати на аргументи по суті. У результаті така суперечка сприяє розвитку мислення і наближенню до обґрунтованого висновку.

Натомість деструктивна суперечка має інший характер. У ній акцент робиться на підриві позиції опонента, а не на спільному пошуку рішення. Аргументи можуть ігноруватися, логічна коректність відходить на другий план, а дискусія поступово перетворюється на конфлікт. Якщо конструктивна суперечка розширює розуміння проблеми, то деструктивна лише загострює протистояння.

Суперечки за формою організації: дискусія, диспут, полеміка.

Тут ми говоримо про форму, в якій відбувається суперечка.

Дискусія – це організований обмін аргументами з метою з'ясування проблеми. Вона передбачає відносну рівність сторін, можливість ставити запитання, уточнювати позиції, реагувати на заперечення. Дискусія зазвичай має дослідницький або аналітичний характер.

Диспут є більш формалізованою формою суперечки. Він має визначену тему, регламент виступів, часові межі, іноді навіть журі або модератора. Диспути характерні для академічного середовища, де важливо не лише висловити позицію, а й зробити це у встановленому процедурному порядку.

Полеміка – це гостра форма суперечки, у якій акцент робиться на активній критиці позиції опонента. Вона часто має публічний характер і може набувати емоційного забарвлення. Полеміка не обов'язково є деструктивною, але через свою загостреність вона легше переходить у ерістичну форму.

Отже, суперечка може бути різною за метою, характером і формою. Вона не є автоматично ні раціональною, ні маніпулятивною, усе залежить від того, як вона організована і чого прагнуть її учасники. Для логічної культури мислення важливо не уникати суперечок, а вміти вести їх у конструктивному та істинному руслі, дотримуючись правил раціональної аргументації. Метою логічної суперечки є не перемога будь-якою ціною, а встановлення більш обґрунтованої позиції.

Перевірка гіпотези як форма логічної аргументації. На відміну від доведення і спростування, які мають справу з уже сформульованими твердженнями, перевірка гіпотези стосується припущення. Гіпотеза – це ймовірне пояснення певного факту або ситуації, можливий варіант відповіді на запитання, чому щось сталося або як це слід тлумачити. Вона не подається як встановлена істина, а висувається для подальшої перевірки. Перевірка гіпотези полягає у з'ясуванні того, чи узгоджується це припущення з відомими фактами, чи не су-

перечить прийнятим положенням, які наслідки з нього випливають і чи не існує більш переконливого пояснення¹. Таким чином, йдеться не про демонстративне встановлення істинності, а про дослідницьку оцінку обґрунтованості висунутого припущення.

Процес перевірки гіпотези передбачає кілька послідовних логічних кроків.

Формулювання припущення. На цьому етапі висувається можливе пояснення певного факту або ситуації. Гіпотеза повинна бути чіткою, несуперечливою і такою, що допускає перевірку.

Виведення можливих наслідків із цього припущення. З гіпотези логічно визначаються наслідки, які мали б спостерігатися, якщо вона є правильною. Йдеться про передбачення того, які факти повинні підтвердитися.

Зіставлення цих наслідків із фактичними даними. Отримані логічні наслідки порівнюються з реальними обставинами, доказами або встановленими фактами. Перевіряється, чи узгоджується припущення з дійсністю.

Оцінка результату: підтвердження, уточнення або відхилення гіпотези. Якщо наслідки узгоджуються з фактами, гіпотеза отримує підтвердження; якщо ні, то вона відхиляється або потребує корекції. Таким чином, перевірка завершується раціональним висновком щодо обґрунтованості припущення.

Припустімо, виникла проблема: система електронної реєстрації не приймає документ. Гіпотеза: *«Причина полягає в технічній помилці сервера»*. З цього припущення випливає, що інші користувачі також мають подібну проблему, що технічна служба фіксує збій і система не працює незалежно від конкретного документа. Якщо перевірка показує, що система працює для інших користувачів і помилка виникає лише з конкретним файлом, гіпотеза не підтверджується. Тут не доводиться істинність припущення, а воно проходить перевірку на узгодженість із фактами.

Особливість у юридичному мисленні. У праві перевірка гіпотези особливо важлива під час встановлення фактичних обставин. Наприклад, може бути висунуто припущення: *«Особа діяла умисно»*. Це ще не доведена теза. Спочатку перевіряється, чи узгоджується

¹ Логіка : підручник / [О. М. Юркевич, С. В. Качурова, О. П. Невельська-Гордєєва та ін.]; за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2022. С. 211.

таке припущення з поведінкою особи, характером дій, доказами, мотивами. Якщо факти не підтверджують припущення, воно відхиляється. Тож, перевірка гіпотези передує доведенню. Вона є етапом формування обґрунтованої позиції.

Аргументація в юридичному міркуванні. Юридичне мислення неможливе без аргументації. У правовій діяльності недостатньо просто послатися на норму або викласти факти, необхідно логічно пов'язати їх між собою й обґрунтувати певний правовий висновок. Саме тому аргументація становить внутрішню структуру будь-якої правової позиції.

Правове міркування завжди має три взаємопов'язані компоненти: фактичні обставини, правові норми та висновок щодо їх застосування. Проте ці елементи самі по собі ще не утворюють переконливої правової позиції. Лише тоді, коли між ними встановлено чіткий логічний зв'язок, виникає аргументація в повному розумінні цього слова.

Побудова правової позиції передбачає насамперед визначення тези, тобто чіткої відповіді на питання, що саме стверджується: чи є особа винною, чи є договір чинним, чи підлягає вимога задоволенню. Далі добираються аргументи: встановлені факти, норми права, принципи, судова практика. Однак вирішальним є не перелік цих підстав, а спосіб їх поєднання. Юрист повинен показати, чому саме з наведених фактів і норм випливає конкретний правовий висновок. Правовий висновок не є довільним твердженням. Він має бути логічним результатом аналізу. Якщо між фактичними даними та нормою відсутній належний зв'язок, якщо норма витлумачена некоректно або якщо з наведених обставин не випливає заявлений результат, аргументація втрачає силу. У такому разі правова позиція стає вразливою для спростування.

Особливістю юридичної аргументації є те, що вона часто розгортається в умовах суперечки. Сторони можуть по-різному інтерпретувати факти, по-різному тлумачити норму, по-різному оцінювати її застосування. Тому правова позиція має бути не лише внутрішньо логічною, а й здатною витримати критику. Юрист повинен передбачати можливі заперечення і відповідати на них у межах раціональних аргументів.

Водночас аргументація в праві не зводиться лише до формальної дедукції. Окрім демонстративних міркувань, у ній використовують-

ся індукція, аналогія, тлумачення, оцінка доказів. Саме тому юридичне міркування поєднує логічну строгість із практичною оцінкою конкретних обставин. Раціональність тут полягає не тільки в правильності виводу, а й у достатності та релевантності підстав.

Таким чином, побудова правової позиції – це впорядкований логічний процес, у якому факти, норми та аргументи поєднуються в цілісну систему. А правовий висновок є не просто завершальною фразою, а результатом логічно організованого міркування. Саме логічна культура аргументації забезпечує обґрунтованість, переконливість і професійну якість юридичної діяльності.

ПИТАННЯ ДО ПРАКТИЧНОГО ЗАНЯТТЯ № 9

1. Аргументація як раціональне обґрунтування позиції. Її логічний та комунікативний виміри.
2. Розмежування аргументації, пояснення та переконування.
3. Структура аргументації:
 - 3.1. Теза: поняття, вимоги до формулювання, типові логічні помилки.
 - 3.2. Аргументи: поняття, вимоги до аргументів, типові логічні помилки.
 - 3.3. Демонстрація: поняття, вимоги до логічного переходу, типові логічні помилки.
4. Форми аргументації та їх логічна характеристика:
 - 4.1. Доведення.
 - 4.2. Спростування.
 - 4.3. Суперечка.
 - 4.4. Перевірка гіпотези.
5. Демонстративні й недемонстративні способи обґрунтування.

Підготовка до заняття з моделювання дискусії

Мета: закріпити знання з теми та відпрацювання навичок побудови аргументації з чіткою структурою, ставити коректні запитання і відповідати по суті заперечень, розпізнавати маніпуляції, софізми й повертати суперечку в логічне русло, оцінювати якість аргументації.

Ролі й склад:

Команда PRO (стверджує тезу): 6-10 осіб.

Команда CONTRA (заперечує тезу / доводить протилежне або неприйнятність тези): 6-10 осіб.

Суддівська колегія (3 судді): оцінюють переконливість і якість аргументації, фіксують помилки, підміни, маніпуляції.

Модератор: стежить за регламентом і чергою реплік (здобувач або викладач).

Вибір проблемного питання і тези: команди спільно обирають проблемне питання, яке справді дискусійне, має чіткі межі, допускає критерії оцінки. Після вибору питання команди фіксують попередню тезу, межі суперечки (про що не сперечаємося, щоб не розмивати тему).

Домашня підготовка (кожній команді).

Сформулюйте тезу одним реченням.

Дайте 2-3 ключові визначення термінів.

Побудуйте карту аргументів: 2-3 основних аргументи і до кожного пояснення, джерела, 1-2 резервних аргументи

Продумайте 2 очікувані контраргументи опонента і короткі відповіді на них (по суті).

Розподіл ролей у команді:

Спікери: відкриття (теза, межі, ключові поняття), основні аргументи, спростування та контраргументи, фінальна промова.

Аналітики: фіксують підміни, логічні помилки опонента, готують уточнюючі питання.

Провокатор: обережно застосовує заборонені прийоми, щоб перевірити уважність і стійкість опонента.

Судді: визначають якість аргументації.

- Чи відповідають аргументи саме цій тезі.
- Теза чітка?
- Терміни визначені?
- Чи немає суперечності в позиції?
- Є відповіді на заперечення по суті?
- Чи не підмінено тезу/поняття?
- Чи були заборонені прийоми? Які?
- Чи опонент їх впіймав і нейтралізував?

Коротка рефлексія (5 хв). Кожна команда аналізує в чому саме їх теза була вразливою і як її можна уточнити. Який аргумент опонента був найсильніший і чому? Який заборонений прийом спрацював і як

в подальшому можливо протидіяти в такій ситуації? Що в наступній дискусії зробити інакше (1 конкретна дія).

Рекомендовані джерела

1. Логіка : підручник / [О. М. Юркевич, С. В. Качурова, О. П. Невельська-Гордєєва та ін.] ; за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2022. 220 с.

2. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с.

3. Матюшина І. І. Логіка : практикум. Одеса : Фенікс, 2023. 70 с.

4. Смазнова І. С., Сумарокова Л. М., Матюшина І. І., Токар Л. В. Теорія та практика аргументації : навч.-метод. посіб. [Електронне видання]; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023. 88 с.

5. Тимошенко О. І., Ягодзінський С. М. Логіка та критичне мислення: підручник для закладів вищої освіти. К.: Європейський університет, 2024. 252 с.

6. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. 256 с.

7. Зленко Н., Пономаренко Т. Юридична логіка: навчальний посібник. Суми: ФОП Цьома С. П., 2025. 168 с.

8. Крижановська Т. О. Формальна логіка аргументації у правовому дискурсі. Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2025. №4 (67). С. 89 – 99. DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.67.342242>

9. Матвієнко І. С. Теорія аргументації: формальна contra неформальна логіка. Multiversum. Philosophical almanac. 2020. Issue 1(171). Vol. 1. С. 98-107. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1301847.pdf>

10. Матюшина І. І. Сумарокова Л. М. Сучасні аргументативні практики: логіко-комунікативні критерії ефективності. Філософські аспекти дослідження каузальності в соціально-гуманітарній сфері: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 242–314.

11. Токар Л. В. Вчинок як аргумент / Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття:

синергія наукових, освітніх та технологічних рішень : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. Т. 1. С. 28–31. URL: <https://hdl.handle.net/11300/25969>

12. Юркевич О. Ю. Рациональность аргументации: логические правила та значения. Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2021. №1. С. 70–81. URL: https://www.researchgate.net/publication/351345571_Urkevic_O_M_Racionalnist_argumentacii_logicni_pravila_ta_znacenna_Visnik_Nacionalnogo_uridicnogo_universitetu_imeni_Aroslava_Mudrogo_Seria_Filosofia_filosofia_prava_sociologia_politologia_Tom_1_No_48

13. Eemeren F. H. van, Garssen B., Krabbe E. C. W., Snoeck Henkemans A. F., Verheij B., Wagemans J. H. M. Handbook of Argumentation Theory. Dordrecht : Springer, 2014. 988 p.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАЛІКУ

1. Предмет логіки та її місце в системі наук.
2. Значення логіки для професійної підготовки юриста.
3. Логіка і мова. Поняття знаку.
4. Ім'я, предикатор і поняття як способи вживання мовних виразів.
5. Виникнення та основні етапи розвитку логіки.
6. Загальні логічні методи пізнання (аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, абстрагування, узагальнення).
7. Поняття як форма мислення, його структура.
8. Види понять за обсягом.
9. Види понять за змістом.
10. Відношення між поняттями. Кола Ейлера.
11. Узагальнення та обмеження як логічні операції над поняттями.
12. Визначення поняття (дефініція). Структура визначення.
13. Види визначень і прийоми, що замінюють визначення.
14. Правила визначення та типові порушення.
15. Поділ поняття: структура та види.
16. Логічні правила поділу і типові помилки.
17. Судження як форма мислення. Дескриптивні та модальні висловлювання.
18. Прості атрибутивні судження: структура.
19. Види простих суджень за кількістю та якістю.
20. Розподіленість термінів у судженні.
21. Відношення між простими атрибутивними судженнями. Логічний квадрат.
22. Кон'юнкція: логічна форма, таблиця істинності.
23. Диз'юнкція: логічна форма, види, таблиця істинності.
24. Імплікація: структура, логічна форма, таблиця істинності.
25. Еквіваленція: структура, логічна форма, таблиця істинності.
26. Заперечення як логічна операція. Заперечні складні судження: різновиди та особливості.
27. Загальна характеристика модальних висловлювань. Види модальності.
28. Деонтичні висловлювання: структура і види.
29. Оціночні висловлювання: структура та умови коректності.
30. Запитання як особлива форма висловлювання. Структура та види.
31. Правила постановки запитань. Логічні помилки у формулюванні запитань.

32. Закон тотожності.
33. Закон несуперечності.
34. Закон виключеного третього.
35. Закон достатньої підстави.
36. Умовивід як форма мислення. Структура умовиводу. Класифікація.
37. Безпосередні умовиводи як вид дедукції.
38. Перетворення як вид безпосереднього умовиводу: структура та логічна схема.
39. Обернення як вид безпосереднього умовиводу: види та умови правильності.
40. Протиставлення предикатів як вид безпосереднього умовиводу: логічна форма та правила побудови.
41. Простий категоричний силізм: структура та аксіома силізму.
42. Загальні правила простого категоричного силізму.
43. Фігури силізму та їх логічна відмінність.
44. Ентимема: структура та різновиди.
45. Умовно-категоричні умовиводи. Умови надійності.
46. Висновки з еквіваленції.
47. Висновки із суто умовних засновків.
48. Розділово-категоричні умовиводи та умови їх правильності.
49. Лематичні міркування: структура і види.
50. Умовно-розділові умовиводи.
51. Індуктивні умовиводи: структура та види. Умови надійності індуктивних висновків.
52. Висновки за аналогією: структура і види. Умови надійності міркувань за аналогією.
53. Абдукція як вид міркування.
54. Аргументація як форма мислення. Структура аргументації.
55. Доведення: структура та види.
56. Логічні вимоги до тези. Типові помилки щодо тези.
57. Логічні вимоги до аргументів. Типові помилки щодо аргументів.
58. Логічні вимоги до форми доведення.
59. Спростування: структура і види.
60. Суперечка як форма аргументації. Види суперечки.
61. Обов'язкові правила ведення суперечки.
62. Заборонені прийоми та псевдоаргументи (*ad hominem* тощо).
63. Гіпотеза: висунення, перевірка, логічні вимоги.
64. Софізми, логічні парадокси та когнітивні упередження.

РЕКОМЕНДОВАНИЙ ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ

Основні джерела

1. Конверський А. Є. Логіка: підручник для студентів юридичних факультетів 9-те видання, перероблене та доповнене. К.: ЦУЛ, 2024. 358 с.
2. Логіка : підручник / [О. М. Юркевич, С. В. Качурова, О. П. Невельська-Гордєєва та ін.] ; за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2022. 220 с.
3. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с.
4. Матюшина І. І. Логіка : практикум. Одеса : Фенікс, 2023. 70 с.
5. Смазнова І. С., Сумарокова Л. М., Матюшина І. І., Токар Л. В. Теорія та практика аргументації : навч.-метод. посіб. [Електронне видання]; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023. 88 с.
6. Сумарокова Л. М. Основи логіки: навчальний посібник для юридичних вузів, 2011. – 236 с.
7. Тимошенко О. І., Ягодзінський С. М. Логіка та критичне мислення: підручник для закладів вищої освіти. К.: Європейський університет, 2024. 252 с.
8. Хоменко І. В. Логіка: теорія та практика. К.: ЦНЛ, 2019. 400 с.

Допоміжні джерела

1. Гнатюк Я. С. Завдання з логіки та методики їх розв'язання. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2007. 80 с. Зленко Н., Пономаренко Т. Юридична логіка: навчальний посібник. Суми: ФОП Цьома С. П., 2025. 168 с.
2. Канеман Д. Мислення швидко і повільно. К.: Наш формат, 2024. 480 с.
3. Крижановська Т. О. Логічний аналіз негативності у правовому мисленні. Вісник гуманітарних наук. 2026. № 15. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18409380> URL: <https://h-visnyk.com.ua/index.php/home/article/view/379/390>
4. Крижановська Т. О. Логічні парадокси нормативних висловлювань у праві. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2025. № 56. С. 76–81. DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v056.2025.12>

5. Крижановська Т. О. Формальна логіка аргументації у правовому дискурсі. Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2025. №4 (67). С. 89 – 99. DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.67.342242>

6. Логіка : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. у-т імені Павла Тичини, Каф. соц. і правових дисциплін ; уклад.: Кожушко Т. В., Фуркало В. С., Мартиненко Л. Б. Умань : Візаві, 2020. 156 с/

7. Логіка: Навчальний посібник / С. В. Сторожук, І. М. Гоян, І. С. Матвієнко. Київ: Вадекс, 2020. 370 с.

8. Матвієнко І. С. Теорія аргументації: формальна contra неформальна логіка. Multiversum. Philosophical almanac. 2020. Issue 1(171). Vol. 1. С. 98-107. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1301847.pdf>

9. Матюшина І. І. Сумарокова Л. М. Сучасні аргументативні практики: логіко-комунікативні критерії ефективності. Філософські аспекти дослідження каузальності в соціально-гуманітарній сфері: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 242–314.

10. Токар Л. В. Вчинок як аргумент / Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів ХХІ століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. Т. 1. С. 28–31. URL: <https://hdl.handle.net/11300/25969>

11. Токар Л. В. Кількісний вираз кванторів існування. Аналіз аспектів завдань ТЗНК Європейські орієнтири розвитку України: науково-практичний вимір в умовах воєнних викликів : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.- практ. конф. (м. Одеса, 26 квітня 2024 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. – Одеса : Видавництво «Юридика» С. 751-753 <https://hdl.handle.net/11300/28358>

12. Токар Л. В. Проблема оцінки рівня абдуктивного мислення кандидатів під час тесту на когнітивні здібності / Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практик. конф. (Одеса, 16 травня 2025 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Фенікс, 2025. Т. 2. С. 342–435.

13.Хребтова А. А., Шуть А. О., Солоха О. В. Логіка як елемент юридичних міркувань та її застосування у процесі складання юри-

дичних документів. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право». 2024. Вип. 83. Ч. 3. С. 434 – 438. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.3.67>

14. Чайка П. Логіка – етика науки. Пізнавайка : науково-популярний журнал. 29.06.2023. URL: <https://www.poznavayka.org/uk/nauka-i-svit/logika-etika-nauki/>

15. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. 256 с.

16. Юркевич О. Ю. Рациональность аргументации: логичні правила та значення. Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2021. №1. С. 70–81. URL: https://www.researchgate.net/publication/351345571_Urkevic_O_M_Racionalnist_argumentacii_logicni_pravila_ta_znacenna_Visnik_Nacionalnogo_uridicnogo_universitetu_imeni_Aroslava_Mudrogo_Seria_Filosofia_filosofia_prava_sociologia_politologia_Tom_1_No_48

17. Eemeren F. H. van, Garssen B., Krabbe E. C. W., Snoeck Henkemans A. F., Verheij B., Wagemans J. H. M. Handbook of Argumentation Theory. Dordrecht: Springer, 2014. 988 p.

Ресурси відкритого доступу

1. Ігри з логікою, або як приборкати блукаючий розум. Ірина Хоменко <https://www.youtube.com/watch?v=yc2rZMOQX6U>

2. Лабіринти критичного мислення : цикл лекцій – YouTube-канал Plato's Cave. <https://www.youtube.com/watch?v=q49faaVmHkk&list=PLYCS-PXzx5B053x476HMYtCASH4oFOPRk>

3. Стенфордська енциклопедія – <https://plato.stanford.edu/contents.html>

4. Тести з логіки онлайн – <https://onlinetestpad.com/ua/tests/Logic>

5. Положення про організацію освітнього процесу в Національному університеті «Одеська юридична академія». URL: <https://www.onua.edu.ua/ua/dokumenty-pro-osvitniu-diialnist/7844-polozhennya-pro-organizatsiyu-osvitnogo-protsesu-v-nu-oua>

6. Український логічний портал. URL: <http://logic.net.ua/>

7. DeLancey, Craig. A Concise Introduction to Logic. SUNY Oswego. 2017. URL: <https://knightscholar.geneseo.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1002&context=oer-ost>

8. Open Logic Project. URL: <https://openlogicproject.org/>

Зміст

ВСТУП	3
Критерії оцінювання знань здобувачів.	6
Шкала оцінювання: національна та ECTS	6
ТЕМА 1. Логіка як здатність людського розуму і як система знань. Загальні логічні методи пізнання	7
ТЕМА 2. Поняття як форма мислення. Відношення між поняттями	17
ТЕМА 3. Логічні операції над поняттями	36
ТЕМА 4. Висловлювання як форма думки. Прості судження. Логічний квадрат.	53
ТЕМА 5. Складні судження. Основні закони логіки	66
ТЕМА 6. Модальні висловлювання. Питання як вид висловлювання	85
ТЕМА 7. Умовивід як форма мислення. Безпосередні умовиводи. Ймовірнісні умовиводи.	106
ТЕМА 8. Дедуктивні умовиводи. Простий категоричний силогізм	131
ТЕМА 9. Логічна аргументація та її форми	156
ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАЛІКУ	182
РЕКОМЕНДОВАНИЙ ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ	184

Навчальне видання

***Тетяна Олександрівна Крижановська
Людмила Вікторівна Токар***

ЛОГІКА

***Навчально-методичний посібник
для підготовки здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
зі спеціальностей Д8 «Право» та К9 «Правоохоронна діяльність»***

Електронне видання

В авторській редакції

Ум-друк. арк. 10,93.
Зам. № 2603-01.

Видавець ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.
e-mail: fenix-izd@ukr.net